

**T.C.
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI**

**TÜRKİYE’DE TARIM SEKTÖRÜNÜN TEMEL SORUNLARI VE
UYGULANAN TARIM POLİTİKALARININ TÜRKİYE
EKONOMİSİ ÜZERİNE ETKİLERİ: 2000-2018**

Yüksek Lisans Tezi

Gülşah ARSLAN

Prof. Dr. Serdar ÖZTÜRK

NEVŞEHİR 2021

BİLİMSEL ETİŐE UYGUNLUK BEYANI

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Tezi Hazırlayan

Gülşah ARSLAN

KILAVUZA UYGUNLUK ONAYI

'Türkiye'de Uygulanan Tarım Sektörünün Temel Sorunları ve Uygulanan Tarım Politikalarının Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri: 2000-2018' adlı yüksek lisans tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu'na uygun olarak yazılmıştır.

Tezi Hazırlayan

Gülşah ARSLAN

Danışman

Prof. Dr. Serdar ÖZTÜRK

İktisat Ana Bilim Dalı Başkanı

Prof. Dr. Serdar ÖZTÜRK

KABUL VE ONAY SAYFASI

Prof. Dr. Serdar ÖZTÜRK danışmanlığında Gülşah ARSLAN tarafından hazırlanan ‘Türkiye’de Uygulanan Tarım Sektörünün Temel Sorunları ve Uygulanan Tarım Politikalarının Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri: 2000-2018’ adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

...../...../.....

JÜRİ

Danışman :Prof. Dr. Serdar ÖZTÜRK

Üye :

Üye :

İMZA

.....

.....

.....

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun ...../...../..... Tarih ve
..... sayılı Kararı ile onaylanmıştır.

...../...../.....

Doç. Dr. Lokman TANRIKULU

Enstitü Müdürü

TEŐEKKÖR

Akademik hayatın ilk adımı olarak görölen yüksek lisans tezimi yazmanın gururu ve mutluluğunu duymaktayım. Bu uzun ve meŐakkatli yolda tez dönemi boyunca beni destekleyen, bilgisi ve hoşgörüsüyle ilgisini esirgemeyen danışman hocam sayın Prof. Dr. Serdar ÖZTÖRK'e sonsuz Őükranlarımı ve teşekkürlerimi sunarım.

Hayatımın her aşamasında beni daima destekleyen, motive eden, sabır ve anlayıŐ gösteren, bugünlere gelmemi sağlayan, haklarını ödeyemeyeceğim değerli Annem ve Babama minnettarım ve teşekkür ederim.

**TÜRKİYE’DE TARIM SEKTÖRÜNÜN TEMEL SORUNLARI VE
UYGULANAN TARIM POLİTİKALARININ TÜRKİYE EKONOMİSİ**

ÜZERİNE ETKİLERİ: 2000-2018

Gülşah ARSLAN

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana

Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Nisan, 2021

Prof. Dr. Serdar ÖZTÜRK

ÖZET

Küreselleşen dünya piyasa ekonomisiyle devletin rolü azalmakta, düzenleyici ve denetleyici olarak işlev görmektedir. Buna karşın piyasa ekonomisinin çözüme kavuşturamadığı konularda, devlet müdahaleci kimliğini kullanmaktadır. Tarım sektörünün kendine özgü niteliklerine bağlı olarak diğer sektörlerle kıyasla devlet müdahalesine ihtiyaç duymakta, destekleme bağlamında müdahale edilmektedir. Üreticinin yaşam standardını yükseltmeyi, tüketicilere uygun fiyatlı ve yeterli gıda arzı sağlamayı hedefleyen devlet tarım politikasının çeşitli araçlarını kullanarak müdahalede bulunmaktadır. Türkiye’de uygulanan politikalarda öncelikle destekleme alımları, girdi sübvansiyonları ve ürün bazlı primler gelmektedir. Uygulanan tarım politikaların etkisi sosyal, siyasal ve ekonomik gelişmişlikle ilintili olup aralarında güçlü bir bağ bulunmaktadır. Uygulanan tarım politikalarının başarılı olması ülke ekonomisinin gelişmesi ve büyümesi bağlamında etkilidir.

Türkiye tarımsal üretim bakımından kendine yeterli olmasına rağmen tarımsal yapısı gelişmiş ülkelere göre zıt bir tablo çizmekte ve ülkenin tarımsal potansiyeli optimal seviyede kullanılamamaktadır. Tarımsal yapıdaki bozukluklar; ülkemizin tarımsal potansiyelinin verimli olmamasına ve tarımın diğer sektörlerle entegre olmasını zorlaştırmaktadır. Sonuç olarak tarım sektörünün sahip olduğu potansiyel katkı ulusal ekonomiye tam anlamıyla dâhil edilememektedir. Tarımın geliştirilmesi ve ticarileşmesi için büyük tarım yatırımları ve uzun vadeli finansman gerektiren tarım altyapılarının oluşturulması gerekmektedir. İstihdama kadınların ve gençlerin katılmasını sağlamak ve teknolojik gelişmelerin tarımsal süreçte iyileştirilmesi öngörülmektedir.

Bu çalışmada; Türkiye’de uygulanan tarım politikalarının amaçları, araçları, ekonomiye etkileri ve tarımda karşılaşılan temel sorunların profili ele alınarak incelenmiştir. Tarım sektöründe yeniden yapılanma, dış piyasalarda üstünlük sağlanması adına tarım politikalarına önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tarım Politikaları, Tarımsal Destekler, Temel Sorunlar

**BASIC PROBLEMS OF AGRICULTURE AND APPLIED ECONOMICS
TURKEY EFFECTS OF AGRICULTURAL POLICY IN TURKEY: 2000-2018**

Gülşah ARSLAN

**Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Institute of Social Sciences, Department
of Economics, Master's Thesis, April, 2021**

Supervisor: Professor Doctor Serdar ÖZTÜRK

ABSTARCT

With the globalizing world market economy, the role of the state is decreasing and it functions as a regulator and supervisor. On the other hand, the state uses its interventionist identity on issues that the market economy cannot resolve. Depending on the peculiar characteristics of the agricultural sector, it needs state intervention compared to other sectors and intervenes in the context of support. It intervenes by using various tools of the state agricultural policy, which aims to increase the living standards of the producers and provide consumers with affordable and sufficient food. primarily to support purchases in the policies implemented in Turkey, input comes subsidies and premiums based products. The impact of the agricultural policies implemented is related to social, political and economic development and there is a strong link between them. The success of the applied agricultural policies is effective in the development and growth of the country's economy.

Although Turkey is self-sufficient in terms of agricultural production based on agricultural structure developed countries overshadowed a table and agricultural potential of the country can not be used at an optimal level. Agricultural disorders; It makes it difficult for our country's agricultural potential to be inefficient and to integrate agriculture with other sectors. As a result, the potential contribution of the agricultural sector cannot be fully included in the national economy. For the development and commercialization of agriculture, it is necessary to establish agricultural infrastructures that require large agricultural investments and long-term financing. It is envisaged to ensure the participation of women and young people in employment and to improve technological developments in the agricultural process.

In this study; objectives of agricultural policies implemented in Turkey, tools, effects and economy were examined profiles of the major issues in agriculture. Suggestions have been made to agricultural policies in order to restructure the agricultural sector and to gain advantage in foreign markets.

Keywords: Agricultural Policies, Agricultural Supports, Basic Problems

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI	ii
KILAVUZA UYGUNLUK ONAYI	iii
KABUL VE ONAY SAYFASI	iv
TEŞEKKÜR	v
ÖZET	vi
ABSTARCT	vii
İÇİNDEKİLER	viii
TABLolar LİSTESİ	xii
KISALTMALAR	xiii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TARIMIN EKONOMİDE YERİ VE ÖNEMİ

1.1. Tarım Kavramı	10
1.2. Tarım Sektörünün Tarihsel Gelişimi	11
1.2.1. İlk Çağlarda Tarım	11
1.2.2. Orta Çağda Tarım.....	13
1.2.3. Merkantilizm	14
1.2.4. Fیزیokratlar	16
1.2.5. Klasik İktisat	17
1.2.6. Tarım Devrimi.....	19
1.2.7. Sanayi Devrimi.....	20
1.2.8. Yeşil Devrim	21
1.3. Türkiye’de Tarımın Tarihsel Gelişimi	22
1.3.1. Anadolu Uygarlıkları	22
1.3.2. Selçuklular.....	23
1.3.3. Osmanlı İmparatorluğu	23
1.4. Tarım Sektörünün Önemi ve Özellikleri	25
1.5. Dünya Ekonomisinde Tarım Sektörü	27
1.5.1. Tarımın Büyüme ve Kalkınmaya Katkısı	28

1.5.2. Tarım Sektöründe İstihdam.....	31
1.5.3. Tarım ve Hasıla	33
1.5.4. Tarım ve Dış Ticaret	34
1.6. Tarım ve Nüfus.....	37

İKİNCİ BÖLÜM

TARIM POLİTİKALARI

2.1. Tarım Politikasının Amaçları	42
2.1.1. Gelir Amacı.....	42
2.1.2. Üretim Amacı.....	42
2.1.3. Verim Amacı.....	42
2.1.4. İstihdam Amacı	43
2.1.5. Diğer Amaçlar	43
2.2. Tarım Politikasının Araçları.....	43
2.2.1. Fiyat Politikaları.....	43
2.2.1.1. Üreticiyi Korumak Amacıyla Tarımsal Ürün Fiyatlarına Devlet Desteği	45
2.2.1.2. Tüketiciyi Korumak Amacıyla Tarımsal Ürün Fiyatlarına Devlet Müdahalesi: Tavan Fiyatı Politikası	46
2.2.2. Girdi Desteği	47
2.2.2.1. Tarımsal Kredi Desteği	47
2.2.3. Dış Ticarete Yönelik Uygulamalar	48
2.2.4. Teşvik ve Destekleme Primi Sistemi	49
2.2.5. Telafi Edici Ödemeler	49
2.2.6. Doğrudan Gelir Desteği	50
2.2.7. Sosyal Politikalar	50
2.2.7.1. Tarım sigortası	51
2.2.8. Yapısal Politikalar.....	53
2.2.8.1. Arazi Toplulaştırılması.....	53
2.3. Ortak Tarım Politikası	53
2.3.1. AB ve Türkiye Ortak Tarım Politika Çerçevesinde İlişkileri	58
2.4. Dünya Tarım Ticaretinde Korumacılık ve Serbestleşme	61

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TÜRKİYE'DE TARIM SEKTÖRÜNÜN TEMEL SORUNLARI VE
UYGULANAN POLİTİKALARIN EKONOMİYE ETKİLERİ

3.1. Tarım Sektörünün Temel Sorunları	65
3.1.1. Tarım Sektöründe Piyasa	65
3.1.1.1. Tarımsal Ürün Arzı	66
3.1.1.2. Tarımsal Ürün Talebi	69
3.1.1.3. Gıdaya Yeterli Etkin Talep Oluşumu.....	69
3.1.1.4. Tekil Gıda Maddesinin Talebi ve Giffen Malları	70
3.1.2. Tarım Ürünleri Fiyatlarında İstikrarsızlık.....	71
3.1.3. Örümcek Ağı (Cobweb) Teoremi	73
3.1.4. Üretici Gelirlerinde İstikrarsızlık	75
3.1.5. Tarımsal Üretim Faktörleri	75
3.1.5.1. Doğa	77
3.1.5.1.1. Araziler.....	77
3.1.5.1.1.1. Toprak Verimliliği	79
3.1.5.1.1.1. Tarım Arazilerinin Amaç Dışı Kullanımı	79
3.1.5.1.1.2. Arazi Parçalanması.....	80
3.1.5.1.1.3. Erozyon	82
3.1.5.1.1.4. Sulama Potansiyeli ve Etkinlik	83
3.1.5.1.2. Ekolojik Gerilimler	84
3.1.5.2. Emek	85
3.1.5.2.1. Tarımda İş Bölümü ve Verimliliği.....	85
3.1.5.2.2. Eğitim Düzeyinin Düşüklüğü.....	86
3.1.5.3. Sermaye.....	86
3.1.5.3.1. Sermaye Yetersizliği	87
3.1.5.4. Girişimci.....	88
3.1.6. Tarımda Ussal Olmayan Faktör Birleşim Nedenleri.....	89
3.1.7. Tarımda Verimlilik.....	90
3.1.8. Tohum	90
3.1.9. Gübre.....	92
3.1.10. Tarımsal İlaçlar	96
3.1.11. Yem	97

3.1.12. Tarımda Mekanizasyon.....	97
3.1.13. Mazot	98
3.1.14. Örgütlenme Sorunu	100
3.1.15. Tarımsal İşletme Ölçeği	101
3.1.15.1. Tarım ve Aile İşletmesi.....	102
3.1.15.2. Tarımsal Aile İşletmelerinin Muhafaza Edilmesi	103
3.1.15.3. Yeni Tip Tarımsal İşletmelere Doğru Grup Tarımı	104
3.1.16. Günümüzde Tarımsal İşletme Verileri.....	105
3.1.17. Pazarlama	106
3.1.18. Tarım ve Vergi	107
3.1.19. Küreselleşme ve Giderek Büyüyen Tarım Sorunu	109
3.1.20. Tarım Sektörünün Sorunlarına Çözüm	110
3.2. Türkiye’de Uygulanan Politikalar ve Ekonomiye Etkileri.....	111
3.2.1. 1923-1930 Dönemi	111
3.2.2. 1930-1950 Dönemi	113
3.2.3. 1950-1960 Dönemi	114
3.2.4. 1960-1970 Dönemi	115
3.2.5. 1970-1980 Dönemi	116
3.2.6. 1980-2000 Dönemi	117
3.2.7. 2000-2018 Döneminde Uygulanan Politikalar	118
3.2.8. Uygulanan Politikaların Ekonomiye Etkileri	122
3.2.9. Tarım Sektöründe Uygulanan Politikalarda Yaşanan Sorunlar	130
SONUÇ.....	134
KAYNAKÇA	135
ÖZGEÇMİŞ.....	149

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1: Seçilmiş Ülkelerde Tarımsal Katma Değer Yıllık % Büyüme.....	29
Tablo 2: Seçilmiş Ülkelerde Tarımın İstihdam İçerisindeki Payı (%).....	32
Tablo 3: Seçilmiş Ülkelerde Tarımın GSYH İçerisindeki Payı (%).....	34
Tablo 4: Seçilmiş Ülkelerde Tarımsal Hammadde İthalatı (%)	36
Tablo 5: Seçilmiş Ülkelerde Tarımsal Hammadde İhracatı (%)	36
Tablo 6: AB Tarımsal Değerler (%).....	57
Tablo 7: Tarım ve Orman Alanları Bin Hektar	78
Tablo 8: Türkiye Fiziki Gübre Üretimi (Bin Ton)	93
Tablo 9: Türkiye Fiziki Gübre İhracatı (Ton)	94
Tablo 10: Türkiye Fiziki Gübre İthalatı (Ton)	95
Tablo 11: Tarımsal İlaç Kullanımı	96
Tablo 12: Tarımsal Alet ve Makine Sayısı.....	98
Tablo 13: Ekonomik Büyüklüklerine Göre İşletme Dağılımı 2016	106
Tablo 14: 1923-1930 Dönemi Tarımsal Değerler	112
Tablo 15: Türkiye Cumhuriyeti Sektörlerin Katma Değer Yıllık % Büyüme.....	123
Tablo 16: Türkiye Cumhuriyetinde Sektörlerin GSYH İçerisindeki Payı (%).....	125
Tablo 17: Türkiye Cumhuriyeti Sektörlerin İstihdam % Değerleri.....	126
Tablo 18: Türkiye Tarımsal Hammadde İhracat ve İthalat Oranları (%)	128

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AB	: Avrupa Birliği
BM	: Birleşmiş Milletler
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü
FAO	: Birleşmiş Milletler Tarım ve Gıda Örgütü
GAP	: Güneydoğu Anadolu Projesi
GATT	: Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
GDO	: Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar
GSYİH	: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
IMF	: Uluslararası Para Fonu
KİT	: Kamu İktisadi Teşebbüsü
MPS	: Piyasa Fiyat Desteği
OECD	: Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü
OPEC	: Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü
OTP	: Ortak Tarım Politikası
STK	: Sivil Toplum Kuruluşu
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
TSKB	: Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri
UNESCO	: Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü
UNEP	: Birleşmiş Milletler Çevre Programı
YPK	: Yüksek Planlama Kurulu

GİRİŞ

İnsanlığın varlığından bu yana tarımsal üretim var olmuş ve insanlığın ilerlemesini sağlamıştır. İnsanoğlunun yaşamını idame ettirebilmesi için zorunlu gereksinimlerin başında gelen tarım sektörünün kendine dair nitelikleri ve sorunları mevcuttur. İlk Mezopotamya’da ortaya çıktığı görüşü kabul gören tarımın nasıl ortaya çıktığına dair tam bir görüş birliği bulunmamakta olup yaşanan bir kıtlığın ardından insanlığın arayışları sonucu ya da yaşanan büyük bir nüfus patlaması sonucu insanları gıda arayışına sevk ettiği teorileri öne sürülmektedir. Her geçen gün artan nüfusla birlikte tarım sektörü de kendi içerisinde verimlilik artışları yaşamaktadır. Ancak özellikle gelişmiş ülkeler de yaşanan tarımsal verimlilik üst düzeylerde görülmekte iken az gelişmiş ülkelerde verimliliğin diğer ülke seviyelerine kıyasla oldukça geride kaldığı kabul görmektedir. Küresel düzeyde birçok kıta da geniş sahalarda uygulama imkânı bulan en eski mesleklerden biri olan tarım ülkelerin ekonomik faaliyetleri bazında halen önemini korumaktadır. İngiltere, Amerika ve Japonya gibi gelişmiş ülkeler başta olmak üzere tarım sektöründe oluşturulan sermaye birikimi vasıtasıyla tarım sektörü ekonominin lokomotif görevi görmüş, biriken sermaye sanayi sektörüne kanalize edilmiş ve ülkenin gelişmesi için ihtiyaç duyulan finansmanı sağlamıştır.

Tarım, sektörler ve toplumlar arasında köprü oluşturmakta ve daimi olarak kapasite gelişimine ihtiyaç duymaktadır. İnsan yaşamı için kritik öneme sahip olması nedeniyle politik ve ekonomik müdahale ihtiyacı duymakta sosyo-ekonomik kalkınmanın mihenk taşı sayılmaktadır. Küresel düzeyde gelişmişlik seviyesi tarımsal işgücünden endüstriyel işgücüne geçişle doğru orantılı olduğu görülmektedir. Gelişmiş bir ülke olma amacıyla karşılaşılan en kritik tuzaklardan biri kalkınma modelleri oluşturulurken tarımın önemli bir unsur olmadığı düşüncesidir. Toplumun en kırılgan bireylerinin yani tarım işçilerinin refahının artırılması kalkınmanın temel unsurlarından biridir. Bu sebeple tarım politikalarını doğru kurgulamamış bir ülkenin gelişme çabası güçleşmektedir.

Tarımda uygulanan politikalar ayrıca tarım dışı sektörlerin tarımla olan bağlantısını düzenlemek için gerekli karar ve uygulamaları da kapsamaktadır. Tarım sektöründe üretim artışı; üretim alanlarını genişletmek (ekstansif yöntem) ve birim alanda verimi artıracak gübre, zirai ilaç kullanımı, doğru yöntemle sulama, modern teknolojik araçlar (entansif yöntem) ve münavebe usulü ile sağlanmaktadır. Tarım sektörünün

stratejik yapısı gereği her ülkenin tarım alanında otarşi bir yapıya sahip olması arzu edilen bir ekonomik gayedir. Tarımsal ürünlerin sanayi için hammadde sağlaması tarımı ayrıca önemli yapmakta özellikle ülke ekonomisine döviz tasarrufu sağlamaktadır.

2000 yılı sonrası tarım politikalarına yenilikler getiren reformlarla tarım yeni bir boyuta geçmiştir. Doğrudan gelir desteği ve alan bazlı desteklemelerin etkili olmasının yanında uygulanan politikalar ile tarımsal alanda devlet desteği azaltılmıştır.

Türkiye, ekonomik yapısına uygun, daimi uygulanabilirliğe sahip, ani şoklara karşı esnek bir tarım politikası uygulayamamış her dönem farklı bir politika izlemiştir. 2000’li yıllarda kabul edilen reform ile politika denemeleri devam etmiştir. 2000-2005 yılları arasında tarım sektöründe mevzuat değişiklikleri yaşanmış ve 2013 yılından itibaren tarımda toparlanma yaşandığı görülse de istenilen düzeyde olmadığı tecrübe edilmiştir.

Günümüze değin tarım sektörü; ekonomik dengeleri korumayı hedeflemiştir. Ancak tarım politikası kapsamında uygulanan desteklerin hedef kitleye tam olarak geçememesi, belirlenen amaçların gerçekleştirilememesiyle kamu kaynaklarına getirilen mali yük ile etkisi azalmış hatta kalkınmayı engelleyen unsurlar olarak yer edinmeye başlamıştır.

Toprak verimliliğinin artmasını sağlayan ekim yöntemleri, ilaçlama ve gübreleme yöntemleriyle yüksek verimli kuraklığa dayalı tohumlar aracılığıyla tarımsal üretim ile nüfus ihtiyacının giderilmesi öngörülmektedir. Tarımsal üretimde kullanılan mekanizasyon ile zaman ve emek bağlamında yüksek tasarruf sağlanmakta tarımdan çekilen işgücü diğer sektörlerde istihdam edilme imkânına erişmektedir. Ülkelerin kalkınma aşamalarında birincil rol oynayan tarım, kalkınmanın ilerleyen safhalarında endüstriyel sektöre tarımsal üretimde girdi sağlamak ve biriken karı sanayiye yönlendirmektedir.

Tarım sektörü için uygulanacak politika ve stratejiler titizlikle belirlenmelidir. Türkiye jeopolitik yapısına uygun bir politika uygular ise; tarım sektöründe yetkinliğe erişir. Türkiye küreselleşen piyasa sermayesinde; kamu ve özel kesimin işbirliği içerisinde özümseyip doğru politika ve stratejilerin uygulanması ile olumsuz

durumları olumluya çevirebilir.

Türk tarımında; üreticilerin örgütlenmesi ve eğitim düzeyinin düşüklüğü temel sorunların başında gelmektedir. Belirtilen sorunlara çare bulunmadığı sürece tarımın arzu edilen düzeye erişimi mümkün görünmemektedir. Ayrıca tarım kesiminde görülen sorunlar ekonominin genelinde de sorunlara neden olmaktadır. Küreselleşen ve değişen dünya düzenine tarımın senkronize olabilmesi adına sektörün sahip olduğu sorunların çözüme kavuşturulması önem arz etmektedir.

Türk tarım sektörünün mevcut durumunun incelenmesinde karşılaşılan en önemli sorunlardan biri olarak tarım verileri ve istatistikleri arasındaki tutarsızlıklar görülmektedir. Ülkemizde tarım sektöründe katedilmesi gereken zorlu ve uzun yollar bulunmaktadır. Tarımda yaşanan sorunların tam olarak belirlenmesi ve tanımlanması gerekmektedir. Sağlıklı bir veri tabanına dayanarak politikalar oluşturulmalı ve bu politikalar aracılığıyla öncelikler belirlenmelidir. Ayrıca ülkemizde tarım sektöründe uygulanacak politikalarda liyakat ve güçlü donanıma sahip siyasi yapıyla desteklenmesi önem arz etmektedir. Ülkemizde yıllar boyunca biriken yapısal sorunlar ve geçici çözüm arayışları halen tarım sektöründe yer edinmektedir. Sektöre dair yeni gelişmelerde mevcut olup bütçeden yapılan tarım harcamalarının düzenlenmesine karşın mevcut tarımsal sorunlara çözüm odaklı bir yaklaşım bulunmamaktadır.

Literatür Taraması

Araştırmanın temeli olarak görülen literatür taramasıyla ulaşılan sonuçlar çalışmanın yolunu aydınlatmakta ve çalışma alanına hakim olmamızı sağlamaktadır. Bu bağlamda hazırlanmış olan çalışmanın literatür taramasıyla bu konuya dair yapılan çalışmalar açıklanarak tezin yazılış amacı belirtilmektedir. Tarım politikalarında yaşanan gelişmeler ülke ekonomisinde birçok şeyi değiştirmektedir. İnsanoğlunun yaşam mücadelesinden bu yana tarımda uygulanan politikalar ile ekonomi arasındaki ilişki göz ardı edilmeyip çeşitli çalışmalara konu olmuştur. Tarım sektöründe uygulanan politikalar ekonomi üzerindeki etkileri azalma eğilimini gösterse de tabloya genel çerçevede bakıldığında ekonomik faaliyetlerin temelini oluşturan yapıtaşlarından biri olduğu nettir. Tarım sektöründe uygulanan politikaların

ekonomik etkileri geçmişte olduğu gibi günümüz ve geleceğimizde de önemini korumakta ve 2000'lerin başından itibaren ekonomistlerin ilgisini çekmektedir. Bu gerekçelerden yola çıkarak tarımın dış ticarete, hasılaya, istihdama, büyüme ve gelişmeye olan etkileri ön planda ele alınarak derinlemesine bir profil oluşturulmaktadır.

Griliches (1958), çalışmasında Amerika'da gübre kullanımını ele almış 1940 yılından itibaren gübre kullanımının artırılması ve teknolojik değişimi ilişkilendirerek verimliliği olumlu etkilediği sonucuna varmıştır.

Hayami (1969), çalışmasında Amerika ve Japonya ekonomileri arasındaki farklılıklara rağmen tarımsal büyümeyi araştıran, kaynak bağışları arasındaki zıtlığı kıyaslarken tarımsal üretimde ve üretkenlikte yüksek oranda büyüme sağlandığını sonucuna varmıştır.

Houck, Ryan (1972), çalışmalarında değişen hükümet politikalarının mısır ürünü üzerinden Amerika'da 1948-1970 dönemini incelemekte elde edilen çıktılar ile uygulanan politikalar arasında kuvvetli bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmaktadır.

Chambers (1992), Bourgeon & Chambers (2000) asimetrik bilgi dahilinde politika yapıcılarının tarıma yönelik optimum politika seçimlerini ele alan çalışmalarında üreticilerin desteklenmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Hennessy (1998), çalışmasında tarımda sağlanan gelir destek politikalarının üretime etkilerini servet, sigorta ve eşleştirme alanlarında ele alan uygulanan gelir destek politikasının girdi seviyelerini olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Heerink, Kuiper, Shi (2006), çalışmalarında tarımsal vergi indiriminin ve doğrudan gelir ödemelerinin Çin'deki kırsal eşitsizlik ve tahıl üretimine etkisini iki köyü karşılaştırarak analiz gerçekleştirmişlerdir. Gelir destek politikasının tahıl üretimini artırmadığını ve tarım dışı alanlar da kullanılan vergi indirimin geliri artırdığı ancak köyler arasında gelir eşitsizliğini artırma eğiliminde olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Yi, Sun, Zhou (2015), çalışmalarında tahıl sübvansiyon programının likidite programları dâhilinde ele alarak likidite sıkıntısı olan ailelerde tahıl sübvansiyonu programının tahıl ekim alanlarını iyileştirdiği sonucuna varılmıştır.

Reimer, Weerasooriya (2019), çalışmalarında ABD federal harcama beslenme programları ev çiftlik destek programlarının ekonomiye etkilerini genel denge modeli

kullanılarak tahmin etmekte. Uygulanan iki programda genel ekonomik çıktıları azaltmakta ve ciddi dağıtım etkilerine sahiptir. Uygulanan çiftlik programları çok çeşitli mal ve hizmetlere, beslenme programları da bazı mal ve hizmetlere yapılan harcamaları azaltmakta olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Uluslararası literatürde tarım politikası ile alakalı birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların çoğunluğu ortak tarım politikasına odaklanmaktadır. Seltzer (1963); Schmidt (1964); Morris (1980); Kantelhardt (2006); Skosgtad, Vergun (2009); Patrick, Zier (2012); Dryjska, Nawrocka (2019), Garrone, Emmers, Olper, Swinnen (2019). Avrupa Birliği'nin ortak tarım politikasının problemleri üzerinde duran Collins (1963); Dam (1967) tarım alanında karşılaşılan problemlerin en aza indirgenmesi ve serbest ticaretin genel olması gerektiğini vurgulamaktadır.

Türkiye'ye ait tarımsal veriler ve çalışmalar mevcut olup bu çalışmalar çoğunlukla makro düzeyde analizler uygulamaktadır. Mikro verilerin sınırlı olması nedeniyle çalışmalar makro ölçekte incelenmektedir.

Doğruel, Suut Doğruel, ve Yeldan (2003), çalışmalarında Türkiye'de tarımsal ve mali reformların uygulanabilirliğini incelemekte ve orta-uzun vadeli tüketici refahı, kamusal mali dengeleri, birikim modelleri ve dinamik kaynak tahsisini analiz etmektedir. Elde edilen bulgulara dayanarak tüketicilerin beklenen refah kazanımlarının yanında toplam GSYİH üzerindeki yansımalarının olası deflasyonist açığın gerçekleşeceği sonucuna ulaşılmıştır.

Karahan Uysal ve Uysal (2005), çalışmalarında Türkiye ile IMF arasındaki bağlantı dâhilinde tarım sektörüne dair uygulanmaya başlanan tarım politikasının Türkiye'deki fiyat ve istikrarına etkilerini 10 yıllık zaman serisi verileri ile incelemiştir. Ve 2000 yılına değin istikrarlı görünen eğilimin 2001 krizinin ardından değiştiği görülerek fiyatlarda yaşanan istikrarsızlığın tarımsal geliri etkilediği sonucuna varmıştır.

Yılmaz, Demircan ve Dernek (2006), çalışmasında 2000 yılı sonrası tarım sektöründe yaşanan tarım politikalarındaki değişimler göz önünde tutularak Isparta ili ele alınarak politika değişikliklerin üretici görüşleri bağlamında değerlendirilmesi istenilmiştir. Politikalardaki tadilin farklı büyüklükteki işletme ve üreticilere etkisinin farklı olduğu işletmenin arazisinin genişledikçe tarımsal desteklerden faydalanma imkânının da arttığı sonucuna ulaşmışlardır.

Yalçinkaya, Hakan Yalçinkaya ve Çilbant (2006), çalışmalarında AB ortak tarım politikası kapsamında Türkiye'nin tarım sektörünü incelemekte 2000 yılından itibaren tarımda gerçekleştirilen reformlarla belirli standartlara erişilmek istenmesine rağmen arzu edilen sonuçlar elde edilemediği hatta sektörel sorunlara yol açtığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Susam ve Bakkal (2008), çalışmalarında 1980'li yıllardan itibaren dünyaya yayılan küreselleşme akımıyla birlikte yaşanan değişimler tarım sektöründe ortak tarım politikası, 1986-1994 tarihlerini kapsayan Uruguay Round görüşmeleri bağlamında alınan kararlar ve uluslararası kuruluşlar aracılığıyla gelişmekte olan ülkelerde uygulanan yapısal uyum politikaları gösterilmekte olup Türkiye'nin bu süreç içerisinde bulunması zorunluluğu belirtilmiştir. Bu sürecin Türkiye ekonomisinde tarım politikalarında ciddi bir dönüşüm yaşadığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Dilben (2010), çalışmasında ortak tarım politikasının Türkiye'ye etkilerini incelemiş olup tarım sektörünün Avrupa Birliği'nin yaptırımları sonucu kötü etkilendiği, Türkiye'de uygulanacak politikalarda sosyal imkânların artırılması ve kırsal kalkınmanın hedeflenilmesi gerektiği sonucuna varılmıştır.

Aktaş, Tuncer ve Aydın (2010), çalışmalarında Türkiye'de 1980 sonrası yaşanan ekonomik krizlerin tarımdaki makro ekonomik etkilerini incelemekte. 1980-2009 yılları dâhilinde kriz yılları kukla değişken olarak GSYİH, tarımsal ihracat ve ithalat indeksleri, tarımsal nispi fiyatlar ve reel döviz kuru değerleri gözlenmiştir. Var modeliyle analiz edilen çalışmada yaşanan krizlerle ithalat- ihracat miktar indeksleri, tarımsal nispi fiyatlar ve reel döviz kuru arasında anlamlı bir ilişki olduğu. Kriz yıllarını ve GSYİH arasında kayda değer bir bağlantı olmadığı görülmüş. Tarımsal ithalat ve nispi fiyatlar arasında zıt yönlü bir ilişki olduğu sonucuna varılmıştır.

Civan (2010), liberalleşme akımına rağmen tarımsal destekler dünya genelinde uygulanmaktadır. Çalışmada Becker modeli testi uygulanarak sektörün politik/ekonomik büyüklüğü ile desteklenmesi test edilmiş Türkiye'de tarıma dayalı 12 üretim dalının verileri doğrulanmıştır. Ülke geliri arttıkça ve seçimlere yaklaştıkça tarım üretim dallarının daha fazla desteklendiği sonucuna varılmıştır.

Kandemir (2011), çalışmasında Türkiye'nin AB tarım politikalarına uyum sağlaması amacıyla izlediği tarımsal politikaları incelemiş, tarımsal destekleme politikalarında

yaşanan değişimlerin kırsal kesimi sığ ve olumsuz etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Hatunoğlu ve Eldeniz (2012), çalışmalarında 2000 yılı sonrası tarım sektöründe izlenen politika ve amaçları incelemiş olup tarımsal destekleme sistemindeki dönüşüm, yapısal değişiklikler ve organik tarım uygulamaları gibi birçok değişikliği ele alarak tarımsal yapının farklılaştığını ve sosyo ekonomik boyutlarda sektörü etkilediği sonucuna ulaşmıştır.

Olhan (2012), çalışmasında Türkiye’de 2000 yılı sonrasında uygulanan tarım politikalarının değerlendirilmesi ele alınmakta sektöre kanalize edilen kaynaklar ve sektördeki büyüme, dış ticaretteki, girdideki gelişmeler ve fiyatlardaki gelişmeler dikkate alınmış ve 2000 yılından itibaren tarıma sağlanan desteklerin azaldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Terin ve Güler (2013), çalışmasında Türkiye’de 1990-2012 yılları arasında zaman serisi verileriyle regresyon analizi uygulamış tarıma yapılan toplam sabit sermaye yatırımları, tarımsal destekler ve tarımın GSYİH içerisindeki payı tarımsal büyümeyi olumlu yönde etkilediğini ancak sektörde istihdam edilen nüfus sayısının tarımsal büyümeyi olumsuz etkilediği sonucuna varmıştır.

Erbay (2013), çalışmasında tarımın ekonomik kalkınmadaki payını incelemekte olup kalkınma sürecinde tarımın arka planda değerlendirilmesi neticesinde kalkınma sürecinin kesintiye uğradığını bu sebeple tarımın öneminin iyi anlaşılmasının kalkınmadaki yerinin göz önünde bulundurulması gerektiği sonucuna ulaşmıştır.

Ayhan ve Giray (2015), çalışmalarında IPARD uygulamalarını değerlendirilmekte ve Türkiye’nin IPARD konusunda ilk dönem önemli tecrübeler edindiği yeni dönemde ise IPARD fonlarının etkili ve verimli kullanılmasına olanak sağlayacağı ve Türkiye’nin AB kırsal kalkınma politikasına uyumunda ivme kazanılacağı sonucuna varılmıştır.

Kesgingöz (2015), çalışmasında, uluslararası arenada Türkiye’nin tarım sektörünün ihracat payını artırması ve rekabet gücünü artırması gerekliliği amaçlanmış. Bu sebeple 2014 yılı baz alınarak uluslararası rekabet için endekslerle rekabetin boyutunun orta seviyede olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Özel (2015), çalışmasında 1980-2016 yıllarında Türkiye’de tarım sektöründeki mali teşviklerin tarım sektörünün gelişiminde etkisini eşbütünleşme testi ile Toda ve

Yamamoto nedensellik testleriyle analiz etmiş tarıma verilen mali teşviklerin uzun dönemde sektörel gelişim üzerinde etkili olmadığını ancak ekonomik büyümenin sektörün gelişiminde olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşmıştır.

Demirdöğen, Olhan, Chavas (2016), çalışmalarında Türkiye’de belirli girdilerin kullanımını sağlayan sübvansiyon desteği ve belirli çıktıların üretimini destekleyen politika araçları ile tarım politikalarının tarım arazilerine etkisi incelenmiş analizde iki çiftlik seviyesindeki veriler kullanılmış girdi desteklerinin arazi tahsisi üzerinde daha etkili olduğunu destek politikalarının üretime teşvik ettiği sonucuna ulaşmışlardır.

Taşdoğan ve Bahçe (2019), çalışmalarında tarım ve gıda fiyatlarında yaşanan değişikliklere alternatif maliye politika önerilerini fiyat çarpan analizi yardımıyla kıyaslamış tarım ve gıda fiyatlarında yaşanan şoklardan en fazla küçük üretici ve gelir seviyesi düşük hane halklarının etkilendiği anlaşılmış, tarımsal girdi desteğinden ziyade çıktı ve gelir desteklerinin daha etkin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Demirdöğen (2020), çalışmasında Türkiye’de uygulanan tarım politikalarındaki ana yaklaşım üretim politikası olup seçili ürünlerin devamlılığının sağlanması ve üretiminin artırılmasıdır. Bu amaç için kullanılan araçlar genellikle üreticilerin mevcut üretim düzeyine ve ekim alanlarına bağlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tarım politikası kendine ait araştırma alanı ve yöntemiyle her daim önemli olmuştur. Tarih boyunca farklı politikalar uygulanmış ve farklı çalışmalara konu olmuştur. Bu çalışma uygulanan tarım politikaları ve ekonomiye etkileri ile ilgili önceki çalışmaları tamamlayıcı olarak düşünülebilir. Tarımsal desteklerin incelenmesi için ihtiyaç duyulan veriler kısıtlı olup ayrıntılı analizler kapsamında mikro düzeyde verilere erişim sağlanamamakta veyahut bulunsa dahi araştırmacılar ve devlet kurumlarının arasında veri paylaşımının nasıl olacağı konusunda bir yönerge mevcut değildir (Demirdöğen, 2020: 325). Çalışma, sadece uygulanan tarım politikalarının; büyüme, GSYİH içerisindeki yeri, istihdam, ithalat ve ihracata etkilerini 2000-2018 dönemleri kapsamında incelemekle kalmıyor, aynı zamanda tarım sektörünün temel sorunlarını derinlemesine çözümleyerek yapısal çözümler önermektedir. Çalışma, 2000-2018 döneminde Türkiye’de uygulanan tarım politikaları ve ekonomiye makro düzeyde; büyüme, GSYİH içerisindeki yeri, istihdam, ithalat ve ihracat alanlarına

etkilerini açıklamakta olup literatür taraması bağlamında yeni bir çalışmayla katkı sağlanmıştır.

Bu çalışmanın öncelikli olarak üç amacı bulunmaktadır. İlki tarım sektörünün tarihsel gelişimi ve dünya ekonomisindeki konumu ve değerini ortaya koymak, ikincisi, Türkiye’de tarımda uygulanan politikalar ve etkilerinin incelenmesi ve son olarak da tarım sektöründe var olan sorunların profilini oluşturmaktır.

Mevcut tarım sektörünün yapısını anlayabilmemiz ve gelecekte uygulanması gereken tarım politikalarının takibi için öncelikle tarımın tarihsel gelişimleri incelenmelidir. Bu sebeple birinci bölümde tarımın tarihsel gelişimine değinip dünya ekonomisindeki profiline değinerek tarıma dair uygulanan politikaların derin ve geniş bir perspektifle değerlendirilebilmesi sağlanmakta ve tarımın ekonomideki önemi üzerinde durulmaktadır.

İkinci bölümde tarım politikasının amaçları ve araçları ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Son bölümün birinci kısmında; tarım sektörünün yapısından kaynaklanan sorunlar belirtilerek ülkedeki tarımsal yapının karşılaştığı problemleri irdeleme ve problemlerin çözümüne odaklanma amaç edinilmiştir. Son bölümün ikinci kısmında ise; 2000-2018 yılına değin uygulanan tarımsal politikaları göz önünde bulundurarak tarımın ekonomiye makro düzeyde; büyüme, GSYİH içerisindeki yeri, istihdam, ithalat ve ihracat üzerinden yansımaları ortaya konulacaktır.

Çalışma sonuç bölümüyle bitirilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARIMIN EKONOMİDE YERİ VE ÖNEMİ

İnsanlığın temel gereksinimi olan beslenme ihtiyacı tarım sektörünü her ülke için vazgeçilmez kılmaktadır. Tarım sektörü insanların yaşamlarını idame ettirmelerini sağlamanın yanında ekonominin kalkınması ve büyümesi için mihenk taşı niteliğinde stratejik bir sektördür.

1.1. Tarım Kavramı

Tarım kelimesinin kökenine bakıldığında ‘ager’ kelimesi kültür ve yetiştirme anlamını taşımakta olup Latince ‘agriculture’ teriminden gelmektedir. Watson’un Longman Modern İngilizce Sözlüğü (1976) tarım kelimesini ‘Bilim’ veya ‘Sanat’ ya da ‘Ekin üretmek için büyük ölçekli toprak işleme faaliyeti’ olarak tanımlamaktadır. Cümlenin etimolojisine bakıldığında doğal çevre ve insan ile ilişkili büyük ölçekli toprak işleme sanatı olarak kabul görmektedir (Singh ve Dhillon, 2004: 3).

Tarım teriminin en yalın ve basit anlamı çiftçilik demektir. Dar anlamda bitkisel üretim etkinliklerini içermektedir. Mevcut küçük araziden yüksek verimlilik elde edebilmek için genetik kimyasal ve teknolojik yöntemlerin tarıma uygulanması da dâhil edilmekte tarıma dönük teknik hizmet olarak görülmektedir. Geniş anlamda tarım; toplumun sosyal ve ekonomik çevresinde geliştirdiği ekonomik etkinliklerin bütünü anlamına gelmekte dolayısıyla arazide gerçekleştirilebilecek her türlü etkinliği içermektedir (Doğanay ve Coşkun, 2019: 25).

Direk’e göre teknik açıdan tarım; toprak ve tohum kullanılarak biyolojik kökenli ürünlerin üretilmesidir. Günümüzde tarım ise; yeni ürünlerin ortaya çıkarılması ve temel ürünlerin üretiminin ardından çıktıların endüstriyelendirilmesi tarım faaliyetinin devamı niteliğindedir (Direk, 2012: 9).

1.2. Tarım Sektörünün Tarihsel Gelişimi

Dünya üzerinde az etkiye sahip olan avcı toplayıcı kültürden tarım kültürüne geçiş dünyanın yüzeyini dönüştürdü (Christian 2011: 207). Avcı ve toplayıcı toplumlar konargöçer olarak yaşamakta ve faaliyetlerinin çoğunluğunu yiyecek bulmaya harcamakta idiler. Genellikle avcı toplayıcı toplumlar temel besin gereksinimlerini av hayvanları, yabani meyveler ve çeşitli bitki parçalarından karşılamışlardır. Tarımın, buzul çağıının bitmesi ve akabinde iklimde yaşanan büyük bir değişim sonucunda ortamdaki canlı türlerin çoğalmasıyla Neolitik Çağda başladığı bilinmektedir. Ancak arkeolojik kalıntılar M.Ö. 10.000 tarihinden önceki dönemlere ilişkin kanıtlara erişememektedir (Direk, 2012: 16). Doğa ve insanoğlunun etkileşimi ile avcılığın yerini hayvancılık, toplayıcılığın yerini ise tarım almıştır. Avcı toplayıcı toplumlardan tarıma geçişin kanıtları olarak polen örnekleri, bitkisel kalıntılar ve hayvan kemikleri gösterilmektedir. Sanat, yazı, tarımsal eserler ve topoğrafik modifikasyonlar tarım hakkında bilgi edinmemizi sağlamaktadır.

Yenilenebilir bitkilerin evcilleştirilmesi aşaması tam olarak halen bilinmemektedir. Ancak iklim değişikliği, nüfus artışı ve tesadüfi evcilleştirme ile gerçekleştiği bulgularına dayanmaktadır.

1.2.1. İlk Çağlarda Tarım

Tarım topluluklarının dünyanın en az üç ayrı bölgesinde ortaya çıktığı göç, yayılma ve yerel müdahaleler, mevcut veya yeni oluşturulan değişim ağları boyunca dünyanın çoğuna yayıldığı bilinmektedir. Birçok bölgeden teknikler, kültenler ve hayvanlar yayılmıştır (Tauger, 2011: 3-4).

Tarımın kökenleri hakkında bilgiler sadece arkeolojik kazılar ile incelenebiliyor. 1930'larda elde edilen bulgularda çiftçiliğin 10.000 yıl önce Neolitik Devirde ortaya çıktığı ve tahmini 5.000 yıl sonra şehirlerin ve medeniyetlerin geliştiği bilinmektedir.

Orta Doğu ve Mısır

Çiftçiliğin farklı zamanlarda farklı yerlerde ortaya çıktığı öngörülmektedir. Ancak genel kanıya göre; Mezopotamya'nın bereketli hilali olarak bilinen Doğu Akdeniz'in

yüksek arazilerinde gelişmiştir. Ürdün vadisinde buğday ve arpa gibi hububatların ekiminin başladığı; İsrail, Ürdün, Suriye ve Türkiye'nin bulunduğu bölgelerde otonom köyler kurulduğu bilinmektedir. 8000 yılında Irak'ta keçi ve koyun evcilleştirilmekte, Suriye'de ise; buğday ve arpa yetiştirildiği gözlenmektedir. 6500'lü yıllarda Türkiye ve Güneybatı Avrupa'da sığırlar evcilleştirilmekte idi. 7000 yıl bu topraklarda yaşama elveren tarım; Girit, Teselya, Mısır ve Ova Mezopotamya'ya yayıldı.

Avrupa

Orta Doğudan Anadolu'ya ve Ege bölgesine yayılan tarım bitkileri, hayvanlar ve kültürler Avrupa'ya yayılmasında etkili olmuştur. 6000- 4500 yılları arasında Balkanlarda kalıcı tarım köyleri kalıntılarına rastlandı. Avrupa tarımında ormanların yakılarak ekilebilir arazi haline getirilmesi; küllerin besinsel zenginliği (yanık tarım) ve eğik çizgi yöntemleri tarımın evriminde kilit rol oynamakta idi. Avrupalı çiftçiler arpa, buğday, fiğ, keten, bezelye, fasulye ve mercimek diktiler. Orta Çağın başlangıcındaki Avrupa, tarımsal tabana dayanmakta ve Roma sonrası dönemde ise; yaşam, iş ve dini meselelerde de tarıma uygun olarak biçimlendiği gözlenmektedir.

Afrika

Afrika'daki tarımsal uygulamaların gelişimi ve yayılımı bakımından kanıtlar zayıftır. Kalıntılara göre insanların sığır ve diğer hayvanları avlayarak ve ot toplayarak yaşadığı elde edilmiştir. Genel tahıl mahsulünün Orta Doğu'dan Kuzey Afrika'ya yayıldığı bulgularına rastlanılmaktadır. Doğu Afrika'nın 20. yüzyıla kadar önemli geçim kaynağı olarak sığır ve pastoralizm olduğu bulgularına ulaşılmıştır.

Güney ve Doğu Asya

Çiftçilik, Güneydoğu Asya'nın ada toplumlarında çok daha yavaş yayıldı. Bu toplumların acilen tarıma ihtiyacı yoktu; bu bölgeler genellikle çok çeşitli bitki ve hayvan yemi kaynakları bakımından oldukça zengin olduğuna ve arkeolojik kazılarda kök ve tohum kalıntılarına rastlandığına, bu bölge sakinlerinin taro, patates

ve bahçelerde yetişen diğer mahsulleri evcilleştirmeye başladığına dair kanıtlara ulaşılmıştır (Tauger, 2011: 6-8).

Orta Doğu ve Doğu Asya ile bağlantısı bulunan Hindistan'da az sayıda hayvan ve ürünün evcilleştirildiği sonucuna varılmıştır. Modern dünyada kullanılan hayvancılık, mahsul ve teknolojik komplekslerin geçmiş dönemlerden geldiği görülmektedir. Çin'de balıkçılığın tarım için önemli destek sağladığı ve Çin'in doğusundaki Longshan kültürünün tarımda yoğun ekime geçtiği, ayrıca Shang Hanedanlığının geleneksel tarım ekonomisinin ortaya çıkmasını sağladığı bilinmektedir.

Okyanusya

Dünyada bitki evcilleştirilmesinin bir diğer bağımsız merkezi olarak Okyanusya görülmektedir. Bu erken gelişmelere ek olarak Güneydoğu Asya başlangıçlı göçler aracılığı ile tarımsal ürünler ve hayvanlar Okyanusya'ya yayıldı. Eğik çizgi ve yanık teknolojisi tarihi zamanlara değin tarımsal ilk yetiştirme tekniği olarak kaldı.

Amerika

Doğu Kuzey Amerika'nın ormanlık alanlarında yerli nüfus birçok tohum bitkisini evcilleştirdi. Modern Meksika ve Orta Amerika bölgelerinde bağımsız evcilleştirmenin gerçekleştiği bulgularına rastlanmaktadır. Arazilerde eğik çizgi ve yanık tekniği uygulanmıştır. Mezoamerikan medeniyetlerinde evcil hayvanlar besin tabanı işlevini sağladığı incelemeler ile elde edilmiştir (Rasmussen, 2010: 1-7).

1.2.2. Orta Çağda Tarım

Orta Çağ tarımı, Batı Roma imparatorluğunun yıkılmasından yaklaşık 476 yıl öncesine kadar uzanan tarımsal uygulamalar ve Avrupa ekonomisine odaklanmaktadır. Orta Çağ'da Batı Avrupa tarımda otarşiye odaklandı. Kuzey Avrupa'daki feodalizm ile yönetilen tarımsal nüfus, Roma Katolik kilisesi ve rahip ile malikâne efendisi tarafından yönetilen dönümlük arazilerden oluşan malikâne sistemi ile inşa edildi. Malikâne üzerinde yaşayan insanların çoğu köylü, çiftçiler ya

da kendileri için mahsul yetiştiren lord ve kiliseye emek veren ya da arazileri için kira ödeyen köylülerdir. Orta Çağ döneminde hava koşullarının elverişsizliği ile elde edilen ürünlerde sorunlar meydana gelmiş ve nihayetinde kıtlık yaşanmıştır.

Avrupa'da yaşanan üç büyük gelişme yüzyıllarca tarımı etkilemiştir. Birincisi, barbar işgalcilerce topraklarını kaybetmeye başlayan Batı Roma İmparatorluğu ve ardından gelen eski Batı Roma İmparatorluğu'nun insanların etnik gruplaşması ve toprakların ayrılmasıdır. İkincisi 536-660 yılları arasında yaşanan Soğutma Dönemi olarak bilinen 536, 540 ve 547 tarihlerindeki volkanik patlamalar sonucu volkanik tozların 18 ay boyunca gökyüzü ve atmosferi karartması ve eş zamanda Avrupa'daki yaz sıcaklıklarının 2,5 °C' ye kadar düşmesi sonucu mahsulün bozulmasına ve kıtlığın oluşmasına sebep olmuştur. Üçüncüsü ise; 541-750 dönemlerinde Avrupa'ya yayılan vebadır. Özellikle iklimsel soğutma ve veba nüfus üzerindeki etkisi ile tahıl hasadının azalmasına neden olmuştur. Tarım uygulamalarındaki değişiklikler bu dönem içerisinde Slav bölgelerinde ve diğer birkaç alanda 19. yüzyılın ortalarına değin pek görülmemiştir.

Orta Çağın başlarında Doğu Roma İmparatorluğu'nun tarım tarihi Batı Avrupa'dan farklıdır. 5. ve 6. yüzyıllarda pazar odaklı ve endüstriyel tarımda özellikle de zeytinyağı ve şarabın genişlemesi ile petrol ve şarap presleri gibi yeni teknolojiler görülmektedir. Batı Roma İmparatorluğu'nun aksine doğudaki çiftçiler malikânelerden ziyade varlığını idame ettiren ve genişleyen köylerde yaşadılar (Bakers, Lanslor ve Eskelner, 2019).

Orta Çağ'da ileri düzey uygarlığa sahip olan İslam dünyası tarımsal faaliyet ve hayvancılıkta önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Geliştirilen sulama, hidrolik ve hidrostatik pompalama teknikleri ile kuraklığın önüne geçmişlerdir. İspanya'da bulunan Emevi Devleti Avrupa'ya ılıman tarım ürünlerini getirmiş aynı dönemde Çin'de sabanın kullanılması da tarımsal alanda yaşanan önemli değişikliklerdendir (Direk, 2012: 9).

1.2.3. Merkantilizm

Merkantilizm kelimesi, ilk kez Gustav Schmoller tarafından 'Das Merkantilssystem in Seiner Historischen Bedeutung' (1884) adlı makalesinde yer verilmiştir.

Merkantilizmin özünde devlet oluşumundan başka bir şey olmadığını, modern anlamıyla devleti oluşturan topluluğu ekonomik bir toplum haline getirmek ve ona daha fazla önem vermek gerektiğini belirtmiştir. Bir iktidar sistemi olarak merkantilizm, 1882’de ortaya çıkan ancak daha sonra birçok kez baskıdan geçen William Cunningham tarafından ‘The Growth of English Industry and Commerce’ adlı yazısı ile açıklanmıştır (Heckscher, 1931: 28).

Merkantilizmin ortaya çıkmasını hazırlayan olayların gelişimi ekonomik ve sosyal yapıda bir dizi değişiklikler ile sıralanabilir. 12-15. yüzyıl ekonomisi kasaba veya bölgesel ekonomi olarak nitelendirilebilir. Köylülerin üretimleri kendi ihtiyaçlarını karşılamakta ve bir kısmı da feodal efendilerine kira olarak sunulmakta, kalan fazlalarda pazar günleri komşu kasabaya götürülüp satılmakta idi. Kırsal feodal ekonomiyi ayırt eden özellikler doğal karakteri ve para değişiminin zayıf gelişimi olarak söylenebilir. Kırsal ekonomi malikâne etrafında örgütlenmekte, kasaba endüstrisi ise; zanaatkârlar tarafından el sanatları şeklinde organize edilmekte idi. Her usta basit araç gereçlere sahip ve kişisel olarak çalışıyordu. Yerel pazar sınırlı olduğundan zanaatkâr ürüne yönelik potansiyel talep hacmi hakkında öngörülebilir bulunabiliyordu. Her mesleğin zanaatkârlarının tümünün prensipleri mevcut olup, rekabet ve yasaklayıcı önlemleri almalarını sağlayacak bir sendika veya loncaları mevcuttu. Belirli bir bölgede üretim-satış tekel hakkı loncanın katı kurallarına bağlı olan lonca üyelerine tahsis edilmişti. Orta Çağın sonlarına doğru malikâne ekonomisi düşmekte daha kapsamlı ulusal ekonomiye geçiş yaygınlaşmaya başlamakta idi. Orta Çağın sonlarında Haçlı Seferlerinin sona ermesiyle ticaret Batı Avrupa ve Doğu ülkeleri arasında genişledi. 15. yüzyılda Türklerin askeri fetihleri İtalyanların Doğu ülkeleriyle doğrudan temaslarını kesti. Ancak 1498’de Portekizli Vasco da Gama Hindistan’a doğrudan bir rota buldu. 1492’de Hindistan’a doğrudan bir yol arayan Columbus, yanlışlıkla Amerika’yı keşfetti. Bu noktadan sonra, Doğu’da Hindistan’a ve Batı’dan Amerika’ya okyanus ticaretine yol açtı. Sömürge ticareti, Avrupalı tüccarlara muazzam kârlar getirdi ve büyük miktarda sermaye biriktirmelerini sağladı. Sömürge mallarını neredeyse sifıra yakın satın alıp Avrupa’da muazzam bir fiyat artışıyla satarlardı. Ticaret sermayesi çağı veya erken kapitalizm 16. ve 17. yüzyılları kapsayan deniz ticaretinin kapsamlı gelişimi ve ticari sermayenin yükselen baskınlığı ile Batı Avrupa’nın ekonomik yaşamında büyük

dönüşümlerin yaşandığı bir dönemi kapsamaktadır (Rubin, 1989: 19-21).

Ayrıca merkantilizme ‘ticari sistem’de denilmektedir. Devletlerin gerçek zenginliğini değerli madenlerin oluşturduğunu savunan bir düşünce sistemidir. İhracatı teşvik edici ve korumacı politikaları önermektedir. 300 yıl boyunca geliştirilen ve uygulama alanı bulan düşünce akımıdır (Dinler, 2013: 328).

1.2.4. Fizyokratlar

Fizyokratlar, 1750’lerin sonlarında yedi yıl savaşının ortasında ülkenin üretkenliğini artıracak yeni projeler olarak ortaya çıktı. Her şey çöküşün eşiğindeyken, Fizyokratlar her şeyin nasıl düzeltilebileceğini gösterdiler. Zaman zaman aşırı gelen fikirleri, yine de kraliyet idaresi içindeki reform akımlarıyla yeterince örtüştü ve uzun bir yol kat eden yüzeysel bir ittifak yarattı (Vardi, 2012: 1-6).

Fransız ekonomistler okulu 1767 yılında Fizyokrasi olarak bilinen biri ekonomik diğeri etik olmak üzere iki nedenden kaynaklı bir doktrin ileriye sürmüşlerdir. Merkantilizme bir tepki olarak ortaya çıkan ve başta Franis Quesnay olan okulun öncüleri, sanayi öncesi döneme geri dönmek için çabalamaktaydı. Tarımın tek zenginlik kaynağı, tek üretken meslek olduğu görüşünü genelleştirdiler. Fizyokratlar, toprak sahiplerinin çıkarlarının temsilcileri gibi görünüyordular. 14. Louis hükümdarlığının ilk yarısında (1660-1683) Jean Baptiste Colbert tarafından uygulanan ve devam ettirilen tüccar politikasına karşı çıktılar. Merkantilizmin politika ve kısıtlamaları ekonomik yaşamın ahlaki temeliyle; yani insan ve insan arasındaki, siyasi, millet sınırlarına bakılmaksızın, ticari işlemlerde uyulması gereken mübadele eşitliği, adil fiyatlar ve ticari adaletle çeliştiğine inanıyorlardı. Dinde evrenselci, ekonomik görünümünde sanayi öncesi olan fizyokratlar, milliyetçi merkantilizmden çekiniyorlardı. Ekonomik olarak başlıca halkın mesleği olan toprak işleme, doğal adalet ve özgürlüğü yeniden tesis etmede ilahi takdir tarafından bahşedildiği görüşünü ileri sürmektedirler. Ayrıca içsel yasalarına göre; doğanın yönetmesine izin verilmesi fizyokratların etkili çareleri olarak belirtilebilir. İnsan yapımı yasaların ‘le monde va de lui même’ (dünya kendi kendine gider) sözü ile zararlı olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla fizyokrasi gelişmiş bir liberalizm sistemi veya köylü demokrasi anayasası için bir temel olarak görülmektedir (Beer, 1939: 13-

16).

Fizyokrat okulun kurucusu olarak kabul edilen ve aynı zamanda doktor olan Francis Quesnay 1758 yılında yayımlanan ‘Tableau Economique’ (ekonomik tablo) adlı eserinde, servetin oluşması ve çoğalması amacıyla gerekli artışın meydana gelmesini ve toplumdaki sınıflar arası dağılışı açıklar. Fizyokratlar, devlet ve milletin zenginlik kaynağı olarak toprak ve tarımsal ürünleri görmekte ve böylece tarıma uygulanacak teşvik ve destekler sonucunda ulusal refaha kavuşulacağı görüşünü benimsemektedirler. Parasal ilişkiler yerine ekonomik kalkınma ve büyüme üzerine yoğunlaşmışlardır (Dinler, 2013: 329).

Quesnay’ın ekonomik ‘yasası’, Newton’un araştırmalarıyla aynı düzende doğal dine uyuyor ve teorinin matematiksel olarak kanıtlanmış bir fenomen olarak ele alınacağını bekliyordu. Yerçekimi veya ışığın aksine, Quesnay’ın sonuçları insan kararlarına, tutkuları kontrol eden iradeye bağlıydı. Sosyal kurumlar ve siyasi otoriteler doğru seçimleri uygulayacak ve onları izleyeceklerdi. Ancak Quesnay sisteminin noksanlığı, indirgemeci insan psikolojisinde yatıyordu. Quesnay’ın sistemi, doğanın emirlerinden vazgeçilemediğinden, düzgün bir şekilde tam bağlılık gerektirmenin ek bir zorluğuyla karşı karşıya kaldı. Olasılıkların hesaplanması Quesnay için önemli değildi. Quesnay nüfusu; toprak sahibi, çiftçi ve zanaatkârlardan oluşan geniş gruplara ayırmasına ve toplu alışverişleri hesaplmasına rağmen, genel başarı, milyonlarca kişinin doğru seçimleri yapmasına bağlıydı. Mirabeau buna ‘kişinin görevlerini yerine getirmesi’ adını verdi ve doktrinin ahlaki sistemini geliştirecekti. 21. yüzyılda fizyokrat fikirlere olan ilginin yeniden canlanmaya başladığı görüşü hâkim olmaya başlamakta ve fizyokratlar modern ekonomik teorinin öncüsü olarak kabul edilmektedir (Vardi, 2012:1-6).

1.2.5. Klasik İktisat

1776 yılında yayınlanan Adam Smith’in ‘Wealth of Nations’ adlı eseriyle klasik iktisadi düşünce doğmuştur. ‘Homo Economicus’ görüşü etrafında belirledikleri ilkelerinde bireylerin kendi çıkarlarını en yükseğe erişecek şekilde hareket etmesi, toplumun refahını da en yükseğe erdirtireceğini savunan görüştür. Klasiklere göre birey için iyi olan toplum içinde iyidir. Ekonominin kendiliğinden dengeye geldiğini

savunan bu görüş ‘görünmez el kuramını’ ortaya atmış, ‘fiyat mekanizması’ üzerinden açıklamıştır. Piyasalarda tam rekabetin olması gerektiğini ‘laissez faire laissez passe’ felsefesiyle belirtmişlerdir (Dinler, 2013: 329-330). Marx tarafından klasik iktisadın özelliği, ekonomik alanda insan ilişkilerine vurgu yapılması olarak görülmektedir (Sowell, 2006: 2).

Klasik İktisatta Ricardocu rant teorisi ve Malthuscu nüfus teorisi belirli piyasalardaki (tarım ve emek) davranışa dayansa da bir bütün olarak ekonominin büyümesine odaklanmaktadır (Sowell, 2006: 34). Klasik iktisatta çok az kavram Ricardo Rantı kadar net ve doğrudan tanımlanmıştır. ‘Rant, toprak ürünün toprağın orijinal ve yok edilemez özelliklerinin kullanımı için toprak sahibine ödenen kısımdır’. Ancak bu tanım bizzat Ricardo tarafından değiştirilip ev sahibine ödeme yapılıp yapılmadığının önemli olmadığı şeklinde bir söylemle açıklanmıştır. Sabit kira sözleşmeleri veya kira vergisi kiradan az veya çok ev sahibine gidebilir. Ek olarak, yalnızca toprağın orijinal özelliklerini değil kalıcı iyileştirmeleri de kira olarak kabul görmektedir. Son olarak rant tarımın dışında da uygulama alanı bulabilir (Sowell, 2006: 77-78). Ricardo’nun Rant Teorisine göre; topraklar arasındaki verimlilik farkından dolayı toprakta azalan verimler kanunu geçerlidir. Tam rekabetin geçerli olduğu piyasada tarımsal malın tek fiyatı mevcuttur ve bu fiyat en verimsiz toprağın ürün maliyetine eşittir. Verimsiz toprağın maliyet fiyatı ile verimli toprakların birim maliyeti arasındaki fark ise toprağın rantını oluşturmaktadır.

Malthus nüfus teoreminde; insanı iyileştirmenin mümkün olmadığını yoksulluk ve sefaletin her toplumda kaçınılmaz bir son olduğunu düşünmekte idi. İnsanlığın iki nedenden dolayı iyileştirilemeyeceğini savunmaktadır. Bunlar, insanların cinsel isteklerine göre hareket etmeleri ve tarımda azalan getirinin olduğunu vurgulamaktadır. Nüfus kontrol edilmeden bırakılırsa geometrik olarak artacağını ve azalan getirinin etkin olacağını, tarımda ise gıda üretiminin aritmetik oranlarda artacağı görüşünü 1798 yılında yayımladığı nüfus üzerine makalesinde belirtmiştir. Makalenin ilk yayımlandığında artan nüfusun denetlenmesi amacıyla pozitif kontrollerin izin verilmesi gerektiğini belirtirken, ikinci ve diğer baskılarında kıtlık, doğal afet, veba ve savaş gibi ölüm oranlarını yükselten faktörler ile cinsel yoksulluk, doğum kontrolü ve gecikmiş evlilik gibi önleyici kontrolleri de eklemiştir. Bu tedbirler vasıtasıyla ekonominin gelecek tahminin kötümser yanını

hafifletmektedir. Ancak Malthus insanoğlunun cinsel zevke yönelik güçlü arzusu nedeniyle nüfus artışının önleyici kontrollerle azaltılamayacağını ileri sürmekte ve genel ekonomik refahı iyileştirmenin imkânsız olduğu sonucuna varmaktadır (Pressman, 1999: 29-31).

1.2.6. Tarım Devrimi

17. yüzyılın ortalarını ve 19. yüzyılı kapsayan zaman aralığında emek ve arazi verimliliklerinin artışına bağlı olarak İngiltere’de tarımsal üretimin bu zamana kadarki en yüksek artışının görülmesi ile ‘İngiliz Tarım Devrimi’ olarak adlandırılan tarımın ikinci devrimi gerçekleşmiştir. Gıda arzının artışı ile üretkenlik yüksek seviyelerde seyretmiştir. Gıda arzındaki artışla birlikte nüfusta artmakta idi. Verimlilikteki artış emeğin tarımsal payını düşürmekte ve kentsel emeğin payını artırmakta idi. Dolayısıyla tarım devrimi sanayileşmenin gerçekleştirilmesinin ana etkeni olarak görülmektedir. ‘Tarım Devrimi’ hakkında genel açıklamalarda bulunulması tartışmalara neden olmaktadır. GE Mingay’ e göre; tarım devriminin tek bir olay ile açıklanamayacağı geçmiş dönemler içinde de tarımsal devrimlerin yaşandığını belirtmiştir.

İngiliz tarım devriminin önemli yeniliklerinden biri toprak verimliliğini artırıp nadasları azaltarak norfolk dört aşamalı rotasyonun gelişimi ile mahsul ve hayvancılık verimini önemli derecede artırmaktır. Demiryolları, yol ve kanal yapımı ile ulaşım altyapılarının sağlanması, tarımın ticari faaliyetinin engelsiz bir şekilde sağlanabilmesi adına tarifeler, geçiş ücretleri ve gümrük engellerinin kaldırılması, çiftliklerin büyütülmesi, arazi dönüşümleri ve drenajlar devrimin getirdiği yeniliklerin arasındadır. Bir alman kimyacı tarafından 1840 yılında birkaç elementin bitkilerin gelişimine katkıda bulunduğunu fark etmesiyle yapay gübre bulunmuştur. Yapay gübrenin keşfi ile verimliliğin artması ve arazilerde yeni metotların uygulanmasıyla tarımsal faaliyetler ekonomik bir güç olmaya ve pazarda payını artırmaya başlamıştır.

Samuel Hartlib, Walter Blith gibi İngiliz yazarlar tarım alanında tavsiyelerde bulunmuşlardır. Tarım devrimi döneminde tarımsal üretimin 2,7 kat arttığı bilinmektedir. İngiltere’de tarımın yoğun olarak kullanılmasına rağmen Çin’deki

hektar başına toplam üretkenlik yüksek oranlarda gerçekleşmiştir. İngiltere’de gerçekleşen tarım devrimi tarihte önemli bir dönüm noktası olarak görülmesinin yanında İngiltere’nin endüstriyel üstünlük kazanmasını sağlamıştır (Lanslor, 2019).

Tarım devrimi dünyaya yayılırken insan nüfusu da hızla artmaya başladı. Zamanla sosyal, politik ve ekonomik sistemler gelişmeye ve uygulanmaya başlandı. Günümüzün modern, kentsel, endüstriyel toplumlarının temeli atıldı.

1.2.7. Sanayi Devrimi

Sanayi devrimi temelinde bilimsel teknik devrim niteliğindedir. 17–18. yüzyıllarda bilimsel ve teknolojik gelişmelerin hızlanması ile sanayi devrimi; atölyeden fabrikaya geçişin temel dinamiği olarak görülmektedir. Sanayi devrimi ülkelerde farklı zamanlarda ortaya çıkmıştır. İngiltere’de on sekizinci yüzyılın sonu ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında iken, Fransa’da 1815-1860’lı yıllarda Almanya’da on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, ABD’de 19. yüzyılın ilk yarısında, Japonya’da ise 19. yüzyılın sonunda meydana gelmiştir. Aynı zamanda Asya, Afrika ve Latin Amerika’nın çoğu ülkeleri bu sürecin dışında kalmış, dünya ekonomi merkezlerini tarım-hammadde depolarına çevirmişlerdir (Hacıyev ve Bayramov, 2013: 202-203).

İngiliz tarımı ekonomik büyümeye katkı sağlayan kendine özgü bir şekilde gelişmiştir. İngiltere, tarımda yaşamış olduğu dönüşüm ile Orta Çağlarda sanayi devrimiyle zirvelere ulaşmıştır. Tarımsal dönüşümün üretimi artırarak sanayileşmeye önemli katkılar ve sanayi ekonomisine emek ve sermaye sağladığı görüşü genel olarak kabul görmektedir (Allen, 2008: 96-97).

Erken ve klasik Çağın üretim ekonomisi ekonomik hayatın istikrarı ile belirleniyordu. Tarım toplumundan kalan ‘gelenekçilik’ yaşam için asgari düzeyde ürünlerin elde edilmesini ve geleneksel tüketim şeklinin devamını sağlıyordu. Doğal tarımda tüketim talebinin hacmi oldukça düşüktü. Sanayileşme öncesi dönemde nüfusun çoğunluğu gelirlerinin yarısından fazlasını gıda ürünlerinin teminine yöneltiyordu. Söz konusu dönemde ‘kar’ kelimesi kavram ve faaliyet unsuru olarak kullanılmıyordu. Tarım kültürü 15. yüzyıldan başlayarak ekonomik, sosyal ve kültürel süreçlerin etkisiyle değişmeye başlamış son Orta Çağ’da değişiklikler önemli düzeyde belirginleşmiştir (Hacıyev ve Bayramov, 2013: 179).

Sanayi devrimi bütünüyle sosyal ilişkiler sisteminde radikal yenileşmeye neden

olmuştur. Reel içerikli piyasa ekonomisinin oluşması süreci sona ermiştir.

Sanayileşme süreci ile emek verimliliği ve teknikleri kullanma olanakları artmış, kentlerin gelişimi hızlanmış, büyük sanayi ve ulaşım merkezleri oluşmuş ve gerçek içerikli piyasa ilişkilerinin şekillenmesi sürecine güçlü etki göstermiştir (Hacıyev ve Bayramov, 2013: 202-203).

1.2.8. Yeşil Devrim

Dünya savaşlarının ardından tarımsal üretimin her bir ulus için değeri gözler önüne serilmiştir. Verimli tarımsal üretim güdüsünün temelinde modern bilimin rasyonel ışığı altında doğal kaynakların sanayi ekonomisi alanında güçlü bir vizyona ihtiyacı olduğu anlaşılmıştır (Perkins, 1997: 102). Amerika ve diğer sanayileşmiş ülkeleri kapsayan temel besin kaynaklarını üretimini artırmayı amaç edinen Birinci Yeşil Devrim olarak bilinen ilk girişim tarım alanında yaşanan önemli kamu yatırımları ve politika desteği aracılığı ile küresel düzeyde tarımın büyük bir dönüşüm yaşamasına neden olmuştur. Modern bitki ıslahı, agronomi ve inorganik gübrelerin modern pestisitlerin geliştirilmesini kapsayan bu dönüşüm dünya genelindeki pek çok sanayi ülkesinin 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar devamlı gıda fazlası vermesine neden olmuştur. Dünya genelinde Birinci Yeşil Devrim uygulamaları ile tarım ürünlerinde ciddi bir ivme yaşanmıştır. Gübre miktarının artışı ile yeni bir sanayi kolu açılmış ve istihdam olumlu yönde etkilenmiştir.

Değişen dünya düzeninde gelişmekte olan ülkelerde yaşanan; hızla artan nüfus ve gıda üretim sistemlerine yapılan yetersiz yatırımlar gelişmiş ülkelere gıda yardımına bağımlılığı artıran bir neden olarak görülmektedir (Hazell, 2009: 1). Birinci Yeşil Devrimin açlığa çare olamadığı ve başlangıçta yüksek verimli çeşitler sunan tohumların ilerleyen süreçlerde tek kullanımlık tohum haline dönüşmesi ve bu nedenle çiftçilerin şirketlere bağımlılığının artmasından ötürü üretim maliyetlerinin yükselmesi tecrübe edilmiştir.

1980'li yıllarda başlanan ve 1990'lı yıllarda uygulamasına geçilen İkinci Yeşil Devrim ile yüksek oranda verimlilik hedefleyen gelişmiş ülkeler tarım ürünlerinin genetiği ile oynayarak tarım ilacı kullanımının azalmasını ve üretim maliyetlerini düşürmeyi hedeflemişlerdir. Ancak istenilen hedef gerçekleşmemiş tarım ilacı

kullanımı ve üretim maliyetleri daha yüksek oranda seyretmeye devam etmiştir. Ayrıca genetiği ile oynanmış ürünler çevre ve sağlığı olumsuz etkilediği yıllar içerisinde gözler önüne serilmiştir. Günümüz tarım problemlerinde çölleşme ve sulama uygulamalarında yapılan hatalar üretimde düşmelerin yaşanmasına neden olmaktadır.

1.3. Türkiye’de Tarımın Tarihsel Gelişimi

Tarih boyunca coğrafi konumu gereğince çeşitli uygarlıklara ev sahipliği yapan Türkiye, değişen uygarlıklarda bölgesel iklim çeşitliliği nedeniyle çeşitli alanlarda tarımsal faaliyetlerde bulunmuşlardır. Selçuklular ve Osmanlı İmparatorluğu dönemlerinde toprak sisteminin yapısı; toprak mülkiyetini devlete, kullanım hakkını ise kişilere verilmesi olarak benimsenmiştir. Tarih sahnesinde 600 yılı aşkın yer edinen Osmanlı İmparatorluğu tarımsal faaliyetlere önemli ölçüde yön vermiştir.

1.3.1. Anadolu Uygarlıkları

Taş Devrinden bu yana Küçük Asya olarak bilinen Anadolu’nun Mezopotamya ve Mısır’a karayolu bağlantısı kurduğu bilinmektedir. Konumu gereği sahip olduğu verimli tarım arazileri ve iklim çeşitliliği ile insanları cezbetmiştir. Arkeolojik kazılardaki bulgulara dayanarak o dönem insanların buğday ve mısır gibi hububat yetiştiriciliğinde bulunduğu bilinmektedir.

M.Ö. 1800-1200 tarihleri arasında Anadolu’da can bulan bir diğer uygarlık Hitit’lerdir. Ekonominin merkezine tarımı koyan Hititler buğday, arpa, çavdar gibi hububatların yanında at yetiştiriciliği, hayvancılık ve arıcılık alanlarına da önem vermişlerdir.

Friglerin Anadolu’ya geliş tarihi hakkında net bir görüş birliği bulunmamaktadır. Bazı kaynaklara göre Son Tunç Çağından İlk Demir Çağına geçişte küçük topluluklar halinde oluşmaya başladıkları tahmin edilmektedir. Ekonomi temelleri tarım ve hayvancılığa dayanan Frigler tahıl üretimine ayrıca önem vermişler ve bağcılık ile uğraşmışlardır.

Anadolu farklı bölgelerde çeşitli uygarlıklara ev sahipliği yapmış ve tarihin erken

dönemlerinde tarımsal faaliyetlere başlayan ilk bölgelerden olmuştur. Günümüz Anadolu'sunda yetiştirilen tarımsal ürünleri o dönem ile benzerlik taşımaktadır.

1.3.2. Selçuklular

Selçuklularda toprak sistemi Müslümanlara ait 'öşri toprak', Müslüman olmayanlara ait 'haraci toprak' ve devlete ait olan 'miri toprak' olmak üzere üç kısımdan oluşmaktadır. Miri toprak sisteminin hükümdara ayrılan kısmına 'has', askerlik hizmetinde bulunan ve devlete önemli katkıda bulunan kişilere verilen kısmına ise 'ikta arazisi' denilmektedir. Askeri ikta aracılığı ile arazi kullanımının saray denetimine tabi olması ve ikta sahiplerinin kullanım hakkına sahip oldukları arazi üzerinde yaşayan reaya hakkındaki yetki ve tasarruflarının sınırlandırılması Orta Çağ dönemi İslam devletlerinin tarım sisteminin kendine has işleyişine ışık tutmaktadır. Ayrıca Selçuklular tarımsal üretim faaliyetini artırmak için kervan teşkilatlandırılması ve güvenliğin sağlanması aracılığı ile ticari gelişimi sağlamayı amaç edinmişlerdir. Selçuklularda İslami vergi sisteminin temelini tarımsal vergiler oluşturmaktaydı.

Anadolu Selçuklu devletinde toprak sistemi 'ikta arazi sistemi' hükümdar, ailesi ve devlet adamlarına ait iken 'vakıf arazi sistemi' ilim ve sosyal müesseselerin masraflarını karşılama amacını yerine getirmektedir. 'Mülk arazi sistemi' ise devlete katkı sağlayan kişilere miras yolu ile bırakılma özelliğine sahip olmaktadır (Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, 2005: 2-8).

1.3.3. Osmanlı İmparatorluğu

Osmanlı ekonomisinin temeli tarıma dayalı bir yapıya dayanmaktaydı. Osmanlı'da ekilebilen arazilerin çoğunluğu devlete ait olan miri arazilerden oluşmaktadır. Asker ve devlet adamlarının hizmetlerinin karşılığı olarak verilen topraklar 'askeri ikta sistemi' olarak nitelendirilmekte idi. İkta sistemi Büyük Selçuklular tarafından kullanılan ve aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu tarafında da 'Dirlik' ismi ile devam ettirilen arazi kullanım düzenidir. Devam ettirilen arazi kullanım düzeni ile merkezi otorite taşralarda etkili olmuş ve tarımın verimli olmasını sağlamıştır.

Miri arazi uygulaması ile devlet hazinesine düzenli gelir kaynağı olarak görülen arazi kullanım düzeninde 1550 yılından itibaren bozulmalar görülmüştür.

M. Ionesco'nun 1850'li yıllarda Journal de Constantinople'da yayınlanan raporunda Osmanlı'da tarım ve ziraatın zayıflamasında en önemli etken olarak; çiftçilerin bilgi eksikliğinden kaynaklandığını belirtmiştir. Ayrıca raporunda toprağın verimliliğine rağmen babadan oğula geleneğinin sürdürülmesi, ilkel aletlerin kullanılması, toprağın ekimi ve dinlendirilmesinde yanlış tekniklerin uygulanması gibi nedenlerle tarımda gelişme sağlanmadığını öne sürmüştür.

19. yüzyılda Anadolu'nun geçimi tarıma dayanmakta ve pazara dayalı üretime başlanmaktadır. Buna karşılık, teknolojiye, mülkiyet veya kiracılık ilişkilerinde değişiklikler daha sınırlı kalmıştır.

Genellikle küçük ve orta ölçekli toprak mülkiyetlerin olmasına karşın büyük toprak mülkiyetlerinde üretim malikâne-serf anlayışına göre değil köylü hanelerce kiralanarak işletilmiştir. Daha çok küçük ve orta işletmeler pazara hâkimdi. Küçük ve orta ölçekli tarım işletmelerinin büyük bir bölümünü Rum ve Ermeni aileler ekiyordu.

Pazar odaklı üretimin çoğalmasının nedeni ihracat ve nüfusun artırması idi. Ayrıca 19. yüzyıl boyunca tarımsal üreticilerin önemli bir kısmı daha önce kendi tüketimleri için ürettikleri tarım dışı malları iplik ve kumaş gibi tekstil ürünlerini pazardan satın alıp, çalışma zamanlarının daha fazla kısmını tarımla uğraşmaya ayırmaya başlamalarıdır.

Yüzyıl boyunca inşa edilen demiryolları da uzak bölgelerde üretilen tarımsal malların kent pazarlarına ve limanlara ulaştırılmasını kolaylaştırdı. Özellikle iç bölgelerde yeni toprakların uzun mesafe pazarları için üretime açılmasını destekledi. Bu sebeple hem iç pazarlar hem de dış pazarlar için tarımsal üretim büyük artış gösterdi. Üçüncü olarak da sanayi devrimi sonrasında tüm dünyada, açık ekonomi koşulları nedeniyle tarımsal mallar ile mamul mallar arasındaki göreceli fiyatlar tarım lehine seyretti. Böylelikle Anadolu'da fiyat hareketlerinin de desteğiyle kırsal nüfusun tarımda uzmanlaşması arttı.

I. Dünya savaşı sonunda üretim yapısı değişmiş, tarımsal üretim düşmüş, açlık ve yoksulluk yaygınlaşmıştır. Tarımsal üretime katkıda bulunabilecek yaklaşık 3 milyon

kişinin askere alınması tarımsal üretimi göz ardı edilemeyecek şekilde etkilemiş olup savaş ortamının yaratmış olduğu belirsizlik, piyasa mekanizmasının çökmesi, fiyatların artması ve artık üretime devletin el koyması olumsuzlukların başında gelmektedir.

1.4. Tarım Sektörünün Önemi ve Özellikleri

Karşılandığında mutluluk ve huzur veren giderilmediğinde acı ve ızdırap veren duygulara 'ihtiyaç' denilmektedir. İnsan ihtiyaçları üzerine yapılan çalışmalarda ihtiyaçları karşılayan malları 'ekonomik olmayan mallar' ve 'ekonomik mallar' olarak sınıflandırılması ortaya çıkmış ve bu ihtiyaçların nasıl karşılandığı konusunda görüşler geliştirilmiştir. İnsan ihtiyaçlarının giderilmesini beş basamakta inceleyen Abraham Maslow ihtiyaçların yapısını merdivenlere benzeterek birisinin karşılanmaması durumunda diğer bir basamaktaki ihtiyacın karşılanmasının mümkün olmadığı görüşünü belirtmektedir. Maslow'un ihtiyaçlarının ilk basamağında beslenme, barınma gibi fizyolojik ihtiyaçlar yer almaktadır. Ardından gelen basamaklar güvenlik, aidiyet, değer ve kendini gerçekleştirme ihtiyacıdır. İnsan yaşamının devamlılığı için gerekli olan temel fizyolojik ihtiyaçları karşılayan mallardan birçoğu tarımsal faaliyetler sonucunda elde edilmektedir (Direk, 2012: 12).

Ünlü İngiliz iktisatçı Colin Clark'a (1950- 1989) ait olan ekonomide sektör sınıflandırılmasında ekonomik sektörler üç başlık adı altında toplanmıştır.

- Ekonominin birincil sektörü tarım, hayvancılık, avcılık toplayıcılık, balıkçılık, su ürünleri üretimi ve ormancılık gibi üretim alanlarını kapsamaktadır.
- Ekonominin ikincil sektörü sanayi, üretim alanlarını içermektedir.
- Ekonominin üçüncül sektörü ticaret, ulaştırma, haberleşme, bankacılık, sigortacılık... gibi hizmetleri içerir (Doğanay ve Coşkun, 2019: 25).

Tarımın; toprak ve iklim koşullarına dayalı yapısı nedeniyle üretim miktarı, ürün çeşitliliği, verim, depolama, dağıtım gibi konularda doğal şartlar etkili olmakta ve daima istenilen sonuçlar elde edilememektedir. Bu nedenle tarım sektöründe maliyet, miktar, fiyat ve gelir istikrarsızlığı, belirsizlik ve risk her zaman mevcuttur. Sanayi

sektöründe uygulanan teknoloji kullanımı ile elde edilebilecek artan verimliliğin tarımda hayat bulması mümkün olmamakla birlikte sınırlı derecede makine kullanımı olmakta, sektör daha çok emek yoğun özelliğini korumaktadır (Saçık, 2019: 35). Sektörün ileri ve geri bağlantılarının yüksek olması nedeniyle sanayi sektörüne talep oluşturarak piyasaya katkı sağlamaktadır.

Tarım sektörünü 'evrensel' ve 'kurumsal' nitelikleri bağlamında diğer sektörlerden ayırmaktadır. Tarımın evrensel özellikleri; üretim faaliyetlerinin dış egzojenlere bağlı olmasıyla ilişkilidir. Ülkelerin gelişmişlik düzeyinin elverdiği teknolojik yapılar aracılığı ile tarımsal üretim süreçlerinde etkilerini kontrol edebilen ülkeler, bu alanda diğer ülkelerden görece farklılaşabilir. Ancak biyoteknolojik uygulamaların geldiği düzey tarım sektörünün üretiminde doğanın etkisini kısmi olarak sınırlandırmaktadır. Kurumsal özellikleri ise ülkelerin ekonomik yapılarına bağlı özelliklerdir. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin yapısal sorunları tarımı olumsuz etkilemekte iken gelişmiş ülkelerdeki kurumsal yapı farklı işleyiş kuralları ortaya koymaktadır. Bu yapılar tarımsal üretimden pazarlama aşamasına değin kendine özgü yapılardan soyutlanarak ekonomik bütünleşme aşamasının tamamlanmasına imkân sağlamaktadır (Günaydın, 2004: 97).

Genellikle tarım sektöründe bağlı ürünler niceliksel olarak çoktur. Bağlı ürünlerden birinin fiyatında intibak edilmesi diğerlerinin de üretimini etkilemektedir. Dolayısıyla bu bağlı ürünler, fiyat değişimlerinde intibakta sorun yaratmaktadır (Kazgan, 2003: 6).

Tarım dışı sektörlerde fiyatları tahmin etmek ve belirleyebilmek tarım sektörüne göre oldukça basittir. Fiyatı talep belirlemektedir. Tarımsal ürünlerde de fiyatları talep belirlemektedir. Ancak üretim fazlalığı-azlığı durumlarında talep kısa sürede değişmemekte; fiyatların bazen aşırı düşmesine-yükselmesine neden olmaktadır. Tarımsal fiyatları çiftçiler ancak ürünü ekerken etkilemektedir. Ekim zamanı fiyatı yüksek-düşük olan tarımsal ürünün çiftçi tarafından bu ürüne ayırdığı alan genişletilebilir-daha az alan ayırabilir. Görüldüğü gibi çiftçilerin fiyatlara tepkisinde gecikmelerin olması dolayısıyla volatilitte fiyatlar ile piyasanın düzenlenmesinin güç olduğu anlaşılmaktadır. Tarımsal ürünlerde tüketime uygun olarak üretimin planlanması güçtür (Gaytancıoğlu, 2009: 14-15).

Tarım sektörü diğer sektörlerle göre politika ve ekonomik analiz için geniş kapsamlı

sonuçlara sahiptir. Tarım sektörünün diğer sektörlerle oranla belirgin farklılıkları mevcuttur. Diğer sektörler de üretim sürecinde girdi ve çıktı arasında bilinen bir mühendislik ilişkisi mevcut iken tarımsal üretim süreci biyolojik ve belirsizliklere açıktır. Olumsuz şoklar, girdiler ve çıktılar arasındaki ilişkiyi bozmaktadır. Tarım ekonomistlerine göre, risk faktörünün üretim fonksiyonuna dâhil edilmesine dikkat edilmelidir. Tarımsal üretim girdilerin tedarik edilip uygulanması ve çıktılarının toplanması arasında uzun zaman gecikmeleri mevcuttur. Tarımsal çıktının miktarı, fiyatı ve ekim zamanı da bilinmemektedir. Araziye duyulan gereksinim tarımı geniş coğrafi bölgelere yaymıştır. Tarım ve diğer sektörler arasındaki en önemli farklılardan biri tarımsal hanelerin hem üretim hem de tüketim kararlarını aynı anda almalarıdır. Teknik bir ayırım olarak görünmesine karşın aslında hane halklarının ‘oyun değiştirici’ olduğunu göstermektedir (Taylor ve Lybbert, 2015: 214-243).

Tarımsal ürünün ekiminden ürünün elde edildiği ana değin geçen süre, bir üretim dönemidir (Kazgan, 2003: 153). Piyasa dönemi, ürünün ekilmesinden elde edilmesine değin geçen süreyi kapsamaktadır. Tarım üreticileri ürünlerini tam rekabete yakın piyasalarda üretmektedirler. Üreticiler tek başlarına fiyatı etkileyememektedirler ve tarım ürünleri homojen özelliğe sahiptir. Sanayi ürünlerinde kullanılan ürün farklılaştırma yöntemlerini uygulayamazlar. Ancak bazı tarımsal ürünlerin konserveleştirilmesi, ambalajlanması gibi yollarla ürün farklılaştırılmaktadır. Tarım piyasasına giriş ve çıkışların serbest olması saf piyasayı örnek olarak gösterilebilecek niteliği kazandırsa da ürünlerin üreticiden tüketiciye geçiş aşamasında araçların müdahil olması eksik piyasa şartlarına neden olmaktadır.

1.5. Dünya Ekonomisinde Tarım Sektörü

Tarım ve ekonomi arasındaki ilişki göz ardı edilmemesi gereken önemli bir unsurdur. Tarımın, nüfusun gıda arzını karşılaması, diğer sektörlerle girdi tedariki ve o sektörler için talep yaratması tarımı önemli yapan unsurlardır (Taban ve Kar, 2015: 89). Genel olarak ülke ekonomilerinde başlangıçta tarım ağırlıklı ekonomik yapıya sahip iken; ekonomileri büyüdükçe tarım sektörünün ekonomi içerisindeki payı azalmaktadır (Taylor ve Lybbert, 2015: 214-243).

1.5.1. Tarımın Büyüme ve Kalkınmaya Katkısı

Ekonomik gelişmelerin ilk evrelerinde toplumların genelinde ekonomik faaliyetlerin tarıma dayalı olduğu bilinmektedir. Bu sebeple ekonomistler ekonomik büyümeyi sürdürme amacıyla tarıma önem vermişlerdir. Kuznets (1965) klasik analizinde; tarımın ekonomik kalkınmaya katkısını açıklamıştır. Tarımın, sanayiye ve ekonominin diğer sektörlerine gelişmeleri için tasarruf, sermaye ve fazladan emek temin ettiğini, sanayileşme, altyapı ve diğer projeler için döviz sağladığını, tarım dışı işgücüne gıda, sanayiye hammadde temin ettiğini, tarım dışı sektörler için pazar ve talep yarattığını belirtmektedir. Ayrıca Kuznets o dönemin şartlarında ekonomik büyüme ve yapısal değişim için tarımsal üretimin artırılması gerektiğini savunmaktadır (Singh ve Tabatabai, 1993: 1).

Tarımsal üretimdeki artışlar ekonominin diğer sektörlerinde büyümeyi kolaylaştırır ve bu da tarımsal büyüme üzerinde olumlu bir geri bildirim etkisine sahiptir (Taylor ve Lybbert, 2015: 214-243). Tarımsal üretimde büyüme sadece gıda mevcudiyetini artırma ve nüfusun beslenme düzeylerini yükseltme amacıyla değil ülkenin kalkınma süreci içinde gereklidir. Tarımsal fazlanın tarım dışı sektöre kanalize edilmesi ülke ekonomisinin kalkınması bağlamında önemlidir.

Tarımın büyüme sürecine katkıları;

- Minimum maliyet ile gıda ve lif üretimini geçimlilik seviyelerin üzerinde artırarak tarım dışı ekonominin büyümesini kolaylaştırmak,
- Tarımsal ürünleri işleyen ve tarımsal girdi sağlayan sanayilerde istihdamı teşvik etmek ve sanayilerin büyümesini desteklemek,
- Artan teknoloji uygulaması ve üretimdeki yenilikler vasıtası ile ekonominin diğer bölümlerine yönetim ve işgücü kaynakları sağlayarak üretim verimliliğini artırmak ve işgücü kaynaklarını serbest bırakmak
- Endüstriyel büyüme için sermaye kaynağı sağlamak
- Endüstriye geçiş sırasında devlet hizmetlerini finanse etmek için vergiler sağlamak

gösterilebilir (Mackie, 1964, 1-10).

Tarımın ekonomik büyümeye katılma kapasitesi; en uygun üretim metotlarını hangi ölçüde benimsediği, organizasyonu ne kadar iyileştirdiğine bağlıdır. Bugün

sanayileşmiş ülkelerde dahi, tarımın reorganizasyonu ile ülke ekonomisinin ilerlemesi arasında çok sıkı ilişkiler vardır. Tarımda üretim metotlarının iyileştirilmesini mümkün kılan donanım ve teknolojik buluşların kaynağı, başta sanayi olmak üzere tarım dışı sektörlerdir. Gelişmekte olan ülkelere, yatırım maliyetleri gelişmemiş olduğu için gerekli makine ve teçhizat teknolojilerinin çoğunu dış âlemden sağlansa dahi; sağlıklı bir ekonomik gelişme süreci adına tarım ve tarım dışı sektörlerin birlikte bütünleşerek uyum içinde olmaları gerekmektedir. Bu tarz ekonomilerde tarıma girdi sağlayacak ara maliyetleri gelişme eğilimindedir. Tarımda kullanılan üretim faktörleri bileşiminde; modern teknolojik gelişmelerin ilerlemesi için gereken değişiklikler yapılmalı ve küresel olarak kaynak verimliliğinin yükseltilmesi gerekmektedir. Tarım sektöründe bu yönde ilerlemeler sağlandığı ölçüde; sadece tarım değil, bütün ekonomi gelişecektir (Dura, 1991: 237).

Gelişmişlik düzeyine göre kategorize edilen ülkelerin seçilmesiyle veriler tablolar aracılığıyla gösterilmektedir.

Tablo 1: Seçilmiş Ülkelerde Tarımsal Katma Değer Yıllık % Büyüme

Tarım, Ormancılık, Balıkçılık	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Gelişmiş Ülkeler												
ABD	-	13,8	12,2	-2,7	-6,5	-3,8	16,2	1,2	7,6	6,1	-5,5	-
Almanya	2,2	-3,9	-27,0	-11,5	-4,5	2,9	2,5	9,7	-13,6	-1,7	-2,7	-1,3
Birleşik Krallık	-1,6	1,4	8,0	-0,5	12,3	-8,3	0,7	13,8	0,9	-5,5	5,8	-3,4
Fransa	4,3	-0,9	-5,8	-3,4	4,0	-8,4	-1,9	14,7	0,1	-12,4	8,2	4,3
Japonya	-6,9	7,3	0,0	-5,8	1,1	0,6	0,3	-3,1	-4,5	-7,3	0,9	1,5
İtalya	1,7	-0,5	-4,9	0,7	2,3	-1,9	1,0	-2,3	4,7	-0,1	-3,8	1,6
Gelişmekte Olan Ülkeler												
Rusya	-0,8	12,7	-0,1	-12,0	14,2	-1,4	3,9	2,8	2,9	1,8	1,5	0,9
Brezilya	5,7	2,7	1,1	6,7	5,6	-3,1	8,4	2,8	3,3	-5,2	14,2	1,4
Çin	4,9	2,3	5,1	4,2	4,5	4,5	3,8	4,1	3,9	3,3	3,9	3,5
Endonezya	4,4	1,9	2,7	3,0	3,9	4,6	4,2	4,2	3,8	3,4	3,9	3,9
Hindistan	-0,7	0,0	4,8	8,8	6,4	1,5	5,6	-0,2	0,6	6,8	6,9	2,4
Tayland	1,2	6,8	-0,1	-0,5	6,3	2,7	0,7	-0,3	-6,5	-1,2	4,7	5,5
Az Gelişmiş Ülkeler												
Afganistan	-	-	17,7	-6,4	-7,6	18,2	0,0	-0,1	-5,7	6,0	3,8	0,8
Myanmar	-	-	12,1	-3,3	-0,7	1,7	3,6	2,8	3,4	-1,5	0,1	1,6

Nepal	-0,3	5,0	3,5	2,0	4,5	4,6	1,1	4,5	1,1	0,2	5,2	2,8
Etiyopya	3,8	3,1	13,5	5,1	9,0	4,9	7,1	5,4	6,4	4,2	6,7	3,5
Uganda	5,9	-0,4	2,0	2,9	3,1	0,6	1,9	2,7	2,3	2,8	2,8	3,8
Bangladeş	-0,4	7,4	4,4	6,2	4,5	3,0	2,5	4,4	3,3	2,8	3,0	4,2
Dünya (Toplam)	1,5	3,1	3,5	2,9	3,7	1,3	4,8	2,8	2,6	1,9	3,4	2,3

Kaynakça: World Bank, World Development Indicators
<https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

Ekonomik kalkınma, ekonominin kırsal ve tarımsal baskınlıktan endüstriyel ve hizmet bileşimi olan ekonomiye dönüşme sürecidir. Kalkınma süreci toplumsal refahı, eşitliği ve istikrarı amaç edinmektedir. Kalkınma hedefleri doğrultusunda ekonominin yüksek gelirli, eşitlikçi ve istikrarlı olması adına risk ve belirsizliklerle kaplı tarımsal faaliyetlerin baskın olmadığı büyük bir yapısal dönüşümü içermektedir (Mellor, 1995: 67). Sanayi devrimi ile birlikte geleneksel ekonomik yapıdan koparak modernleşme çizgisine geçen ekonomiler modern yapının sanayileşme ile mümkün olacağını bilmektedir. Ancak sanayileşmede ihtiyaç duyulan finansmanın tarım sektöründen elde edilen kaynaklar vasıtasıyla sanayileşmenin gerçekleştiği görülmüştür. Dolayısıyla tarım ve sanayi birbirleriyle bağlantılı sektörlerdir

Tarımsal kalkınma politikaları; mevcut bir tarım ekonomisinin üretkenliğini artırmak için belirli bir strateji türüne vurgu yapmaktadır. Bu koşullar altında, tamamlayıcı girdilerin hangi oranlarda olması gerektiğine uygun olan tarımsal kalkınma programı bir araya getirilip, tasarlanan programlar arasında öncelikler belirlenir (Johnston ve Mellor, 1961: 566-593).

Tarım merkezli kalkınma uygulamalarına Japonya'da Meiji sonrası restorasyon dönemi, Tayvan, Tayland Fildişi Sahili, Malezya'daki gelişme hamleleri, Hindistan ve Pakistan Pencapları ve Güney Asya'nın diğer bölgeleri gösterilebilir. Bu başarıların çoğunluğu tarıma dayalı strateji olarak gösterilebilir (Mellor, 1995: 67). Bu ülkelerde tarım devrimi tipik olarak endüstriyel kalkıştan önce gerçekleşti. Ayrıca tarım Brezilya ve Şili gibi ülkelerde sanayileşmeye geçiş aşamasını kolaylaştırarak önemli bir rol oynamıştır.

Tarımda etkin verimlilik artışı günümüzün yüksek gelirli ülkelerinin genelinde erken kalkınmanın ve ardından da yapısal dönüşümün ve sanayileşmenin kaynağı olmuştur (Janvry ve Sadoulet, 2020: 1-14). Tarım sektörünün ekonomik kalkınmadaki rolünde bir paradoksun olduğu görünüyor (Meijerink ve Roza, 2007: 2-3). Ülke

ekonomilerinin kalkınması için gerekli finansın tarımdan elde edilmesine karşın gelişen ekonomi içinde tarımın payı azalma eğilimi göstermektedir.

Dünya genelinde düşük tarımsal verimlilik, kalkınmanın önünde önemli bir engel oluşturmaktadır (Abman ve Carney, 2020: 1-59). Birçok çalışma, ülkeler arası gelir farklılıklarını anlamak için tarımı incelemenin önemli olduğunu belgelemektedir. Sebebi ise; yoksul ülkeler işçi başına toplam çıktıda çok daha az üretken olsa da, verimlilik açıkları özellikle tarımda büyük olmakta ve bu büyük verimlilik açıklarına rağmen, fakir ülkeler işgücünün büyük bir kısmını tarıma tahsis etmektedir (Rivera-Padilla, 2020: 1-53).

1.5.2. Tarım Sektöründe İstihdam

Dünya genelinde tarım sektörüne bakıldığında 1950 yılına değin geleneksel tarım toplumlarında toplam işgücünün %75'inden fazlası (3/2) tarım alanında istihdam edildi (Federico, 2005: 1). Dünya nüfusu 1960' da yaklaşık %66,4'ü (2,012 milyar) kırsal kesimde ikamet edip tarım ile uğraşıyordu. 2000' de yaklaşık %53,3'ü (3,259 milyar) 2010 yılında %48,4'u (3,353 milyar), 2018'de ise %44,73'ü halen kırsal kesimde oturmakta ve tarım ile uğraşmaktadır (<https://data.worldbank.org/indicator/SP.RUR.TOTL.ZS>, 2020). Güney Asya ve Sahra Altı Afrika'da halen kırsal nüfusun payı %50'nin üzerindedir. O halde sektör, dünya ekonomisinde halen oldukça önemli bir yere sahiptir.

Kırsal alanlarda yaşayan nüfusun payı düşmekte ve artan kentleşme alanları çok hızlı bir şekilde kalabalık hale gelmektedir (Meijerink ve Roza, 2007: 2-3). Gelişmiş ülkelerde tarımsal nüfusun hızla azalmasının nedeni olarak; nüfusun çok az artması ve sanayideki hızlı büyümeden dolayı tarım sektöründen sanayi sektörüne işgücü kaymasıdır (Erdoğan, 2020: 127).

Tarım kesimindeki gelişme diğer sektörlerde gelişme olmadan tek başına refah sağlayacak güce sahip değildir. Tarımsal gelirlerin toplam gelirler içerisindeki paylarının azalması; tarımsal istihdamın toplam istihdam içerisindeki payının azalması sonucudur. Tarım dışı sektörlerin gelişmesi sonucunda ortaya çıkan yeni istihdam imkânları ile birlikte tarımsal üretimde gelişmiş teknoloji kullanımı ve mekanizasyon uygulamaları gibi nedenler iki sonuç ortaya çıkarmıştır. İlki, tarımdaki

istihdamın azalması; ikincisi ise toplam istihdamın artmasıdır. Sonuç olarak tarımsal istihdamın toplam istihdam içerisindeki payı azalmaktadır (Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, 2009: 21).

Tarım sektörünün sağladığı istihdam imkânı, gelişmekte olan ülkelerde sosyal yapının iyileşmesine yardımcı olmaktadır. Tarım kırsal kesimde geçimlik düzeyinde de olsa istihdam olanağı sunmaktadır. Ancak diğer sektörlerde ise; köyden kentlere göç eden nüfusu iş sahibi edebilecek potansiyel bulunmamakta ve işsizlik oranları çarpıcı değerlere ulaşmaktadır. Bu sebeple tarım işsizliği emmekte, sosyal istikrarı sağlamaktadır (Erdoğan, 2020: 126).

Az gelişmiş ülkelerde tarım sektörü ekonomik büyüme sürecinde önemlidir ve ileri geri bağlantıları olan özel bir sektördür. Az gelişmiş ülkelerde genellikle tarım, tek mevcut büyük endüstridir. Tarım sektörü milli gelirin yaklaşık %40-60 oranlarını üretmekte iken; işgücünde ise %50-60 civarında tarımsal üretimle uğraşmaktadırlar. Toprak ve emek kaynaklarının çoğunluğu tarım sektörüne ayrılmasına karşın, verimliliği çok düşük seviyelerde gerçekleşmektedir (Johnston ve Mellor, 1961: 566-593).

Tablo 2: Seçilmiş Ülkelerde Tarımın İstihdam İçerisindeki Payı (%)

Tarım, Ormancılık Balıkçılık	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Gelişmiş Ülkeler												
ABD	1,8	1,6	1,4	1,4	1,4	1,4	1,3	1,3	1,4	1,4	1,4	1,4
Almanya	3,2	2,6	2,4	1,6	1,6	1,6	1,4	1,4	1,4	1,3	1,3	1,2
Birleşik Krallık	2,1	1,5	1,4	1,2	1,2	1,2	1,1	1,3	1,1	1,1	1,2	1,1
Fransa	4,9	4,1	3,6	2,9	2,9	2,9	3,1	2,8	2,7	2,9	2,6	2,5
Japonya	5,7	5,1	4,5	4,1	4,0	3,9	3,7	3,7	3,6	3,5	3,4	3,5
İtalya	6,6	5,2	4,2	3,8	3,7	3,7	3,6	3,6	3,8	3,9	3,8	3,8
Gelişmekte Olan Ülkeler												
Rusya	15,8	14,5	10,1	7,7	7,7	7,3	7,0	6,7	6,7	6,7	5,9	5,9
Brezilya	18,1	16,5	16,6	12,6	12,0	11,5	11,2	10,3	10,2	10,1	9,5	9,3
Çin	52,2	50,0	44,8	36,7	34,8	33,6	31,4	29,5	28,6	27,7	27,0	26,1
Endonezya	44,0	45,3	44,0	39,1	37,2	35,9	35,0	34,3	33,0	31,8	30,8	29,6
Hindistan	61,9	59,6	56,0	51,5	49,0	47,0	46,4	45,8	45,7	45,1	44,1	43,3
Tayland	52,0	48,8	38,7	38,2	41,0	42,1	39,6	33,4	32,3	31,2	31,5	32,1
Az Gelişmiş Ülkeler												

Afganistan	64,6	65,9	62,2	54,7	53,6	51,4	49,8	48,5	47,1	45,8	44,0	43,4
Myanmar	66,6	61,5	57,1	53,5	52,9	52,6	52,4	52,2	51,7	51,2	50,6	49,7
Nepal	80,5	75,2	72,6	70,2	69,7	69,1	68,5	67,8	67,3	67,0	66,2	65,6
Etiyopya	76,7	76,7	78,1	74,0	73,0	72,1	71,0	70,1	69,1	68,2	67,3	66,7
Uganda	71,6	70,1	68,4	66,8	66,4	66,1	71,9	72,6	72,6	72,8	73,1	72,9
Bangladeş	66,1	64,8	51,1	47,3	46,5	45,7	44,9	44,3	43,5	42,7	40,6	39,5
Dünya (Toplam)	41,3	40,0	36,9	33,0	32,0	31,1	30,3	29,4	28,9	28,4	27,8	27,3

Kaynakça: World Bank, World Development Indicators,
<https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>,

Gelişmiş ölkelerde tarımın istihdam içerisindeki payı düşmekte toplumun çoğunluğu tarım dışı sektörlerde istihdam edilmektedir. Buna karşın ciddi tarımsal destekler sektöre aktarılmaktadır.

Tarım sektörü yüksek istihdam hacmi yaratmasına rağmen verimliliğinin oldukça düşük olması nedeniyle kırsal kesimin gelirleri göreceli olarak azalma eğilimindedir. Günümüzde önceliğın sanayi sektörüne kayması ve uygulanan tarım politikalarındaki yetersizlikler nedeniyle sektör sorunları sonucunda gelirmede düzensizlikler meydana gelmektedir (Erdoğan, 2020: 117).

1.5.3. Tarım ve Hasıla

Genellikle tüm ölkeler öncelikle tarıma dayalı ekonomilerle başlar. Ekonomiler büyüdükçe tarımın milli gelir ve ulusal istihdam içindeki payları düşer. Tarım önemli bir sektördür ancak zamanla daha az önemli olmaya başlamıştır (Taylor ve Lybbert, 2015: 214-243). Çoğu ekonomist; tarım sektörünün ekonomik büyümeye katkıda bulunduğunu ancak ekonomik büyümenin GSYİH açısından tarımın rolünü azalttığını kabul etmektedir (Meijerink ve Roza, 2007: 2-3).

Tarımsal ürünlerin talep esnekliğı düşük olduğundan dolayı ekonomik gelişme seviyesi ile GSMH içerisindeki tarımsal üretimin payı arasında ters yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Diğer bir deyişle; ölkede ekonomisi geliştikçe tarım sektörünün GSMH'ya yaptığı katkı diğer sektörlerle oranla düşmektedir. Buna karşın tarımsal üretimin mutlak değerinde değil sadece GSMH içindeki payında bir azalma olmaktadır. Bunun nedeni olarak iktisadi gelişme ile birlikte sanayi ve hizmet sektörleri tarıma göre daha hızlı büyümektedirler.

Tablo 3: Seçilmiş Ülkelerde Tarımın GSYH İçerisindeki Payı (%)

Tarım, Ormanlık Bahçılık	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Gelişmiş Ülkeler												
ABD	-	1,2	1,1	1,0	1,2	1,2	1,3	1,2	1,0	0,9	0,9	-
Almanya	1,0	1,0	0,7	0,8	0,9	0,8	0,9	0,9	0,7	0,7	0,8	0,8
Birleşik Krallık	1,4	0,9	0,6	0,6	0,6	0,7	0,7	0,7	0,6	0,6	0,7	0,6
Fransa	2,4	2,1	1,7	1,6	1,7	1,6	1,5	1,6	1,6	1,4	1,5	1,7
Japonya	1,7	1,5	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,2	1,2	1,2
İtalya	3,0	2,6	2,0	1,8	1,9	2,0	2,1	2,0	2,1	1,9	2,0	2,0
Gelişmekte Olan Ülkeler												
Rusya	6,7	5,8	4,3	3,3	3,2	2,9	3,0	3,4	3,9	3,8	3,6	3,4
Brezilya	5,0	4,8	4,7	4,1	4,3	4,2	4,5	4,3	4,3	4,9	4,6	4,4
Çin	19,6	14,7	11,6	9,3	9,2	9,1	8,9	8,6	8,4	8,1	7,5	7,0
Endonezya	17,1	15,7	13,1	13,9	13,5	13,4	13,4	13,3	13,5	13,5	13,2	12,8
Hindistan	24,5	21,6	17,6	17,0	17,2	16,8	17,1	16,8	16,2	16,4	16,2	15,4
Tayland	9,1	8,5	9,2	10,5	11,6	11,5	11,3	10,1	8,9	8,5	8,4	8,1
Az Gelişmiş Ülkeler												
Afganistan	-	-	31,1	26,2	23,7	24,4	22,8	22,1	20,6	21,1	20,5	20,3
Myanmar	-	57,2	46,7	36,9	32,5	30,6	29,5	27,8	26,7	24,9	23,0	21,4
Nepal	39,0	38,2	33,8	33,2	35,0	33,1	31,5	30,3	29,4	29,1	27,1	25,8
Etiyopya	51,9	44,7	41,2	41,4	41,2	44,3	41,2	38,5	36,1	34,7	33,8	31,2
Uganda	45,3	27,5	25,1	32,0	28,4	26,7	25,8	24,6	23,3	22,4	23,5	22,8
Bangladeş	27,3	22,7	18,6	17,0	16,8	16,2	15,5	15,4	14,8	14,0	13,4	13,1
Dünya (Toplam)	7,6	4,9	4,1	3,7	3,7	3,6	3,7	3,6	3,5	3,5	3,4	4,0

Kaynakça: World Bank, World Development Indicators,
<https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>,

Günümüz gelişmiş ülke ekonomilerinin GSMH'nin sektörel oranlarına bakıldığında hizmetler sektörünün en yüksek paya sahip olduğu ardından sanayi sektörünün geldiği ve en az paya sahip olan sektörün tarım sektörü olduğu görülmektedir (Erdoğan, 2020: 120-121).

1.5.4. Tarım ve Dış Ticaret

Kalkınma çabasına yeni başlamış olan bir ülke için milli gelire katkı ve döviz kaynaklarını çoğaltmanın sağlıklı yolu tarımsal ihracatın geliştirilmesidir. GSYH'yı

artırmak isteyen bir ülke için başlangıçta; gelişmenin ihtiyaç duyduğu yatırımlara sahip olması için çok yüksek maliyetlere katlanmadıkça ithal etmek zorunda kalacaktır. Bu ithalatı üretiminde etkili olduğu ürünleri ihraç ederek karşılayacaktır. Ancak tarımsal ihracata karşı yaşanan aşırı bağımlılık; malların fiyat ve gelir esnekliklerinin düşük olmasına bağlı olarak, fiyat düşmeleri ve ihracat istikrarsızlığı gibi önemli sakıncalar oluşturmaktadır (Dura, 1991: 55-56).

Ticaret, dünya çapındaki tüketicilere gıda ve giyim tesliminde çok önemli bir rol oynamaktadır. Tüketim mallarına daha fazla seçenek sunulmasına imkân sağlar ve dünya genelinde gıda güvensizliğinin azaltılmasında önemlidir. Son on yılda, uluslararası tarım ve gıda pazarları, iç ve dış pazarları birbirine yakınlaştıran değişikliklere (düşen tarifeler ve ticareti bozan üretici desteğindeki indirimler) tanık oldu. 2000 yılından itibaren, tarımsal gıda ürünleri ticareti, 2001 ile 2014 arasında yıllık reel olarak %8'e yakın bir şekilde önceki on yılda olduğundan daha güçlü bir şekilde artmıştır. Küresel tarımsal üretim, özellikle Asya ve Güney Amerika'dakiler olmak üzere, gelişmekte olan birçok bölgede hızlı büyümenin etkisiyle artmaya devam etti. Ayrıca tarımsal gıda ticareti küresel hale gelmektedir. Tarıma dayalı gıda pazarlarında görülen değişimler arasında, tarımsal gıda ürünleri için hem tedarikçi hem de pazar olarak önemi artan gelişmekte olan ülkeler arasındaki ticarete önemli bir artış olmuştur. Artan ticarete, dünyanın gıda sisteminin entegrasyonu da dâhil oldu ve böylece tarımsal gıda ticaretinin payı yükselmektedir (<https://www.oecd.org/agriculture/topics/agricultural-trade/>, 2020).

Küresel tarım piyasasındaki büyüme, gelişmekte olan ülkelere doğru kaymaktadır. Gelişmekte olan ülkelere verilen önemde üretim maliyetlerinin düşüklüğü ve talebin artıyor olması etkilidir (Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, 2015: 57).

Küresel tarımsal ticaret büyümesindeki yavaşlamanın temel nedeni olarak özellikle sanayileşmiş ülkelerde tarımsal ürünlere yönelik düşük gelir esneklikleri gösterilmektedir. Ticaret ve talep artışı arasındaki ilişki uzun vadede yüksek oranda olsa da, orta vadede net bir bilgi sunamamaktadır. Bu durumda koruma düzeyi, değişiklikleri ve karşılaştırmalı avantajın derecesi gibi değişkenler önemli rol oynamaktadır (Aksoy, 2005: 24).

Tablo 4: Seçilmiş Ülkelerde Tarımsal Hammaddede İthalatı (%)

Tarım, Ormancılık Balıkçılık	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Gelişmiş Ülkeler												
ABD	2,1	1,4	1,3	1,0	1,0	1,0	1,3	1,0	0,9	1,0	1,0	0,9
Almanya	2,6	1,7	1,5	1,7	1,7	1,6	1,5	1,5	1,4	1,4	1,4	1,3
Birleşik Krallık	2,4	1,5	1,4	1,1	1,1	1,0	1,2	1,2	1,3	1,2	1,2	1,3
Fransa	2,5	1,9	1,5	1,4	1,3	1,2	1,2	1,2	1,2	1,2	1,1	1,2
Japonya	6,2	3,6	2,4	1,9	2,0	1,7	1,7	1,6	1,8	1,8	1,7	1,6
İtalya	5,6	4,0	2,6	2,2	2,3	2,2	2,4	2,4	2,3	2,2	1,9	2,0
Gelişmekte Olan Ülkeler												
Rusya	-	2,1	1,0	1,0	0,9	0,9	0,9	0,9	1,2	1,1	1,0	1,0
Brezilya	2,7	2,0	1,5	1,3	1,5	1,1	1,0	1,0	1,1	1,3	1,1	1,1
Çin	5,2	4,8	3,9	3,8	4,3	3,9	3,7	3,6	3,7	3,5	3,9	3,6
Endonezya	6,2	7,2	3,5	3,1	3,2	2,6	2,7	2,9	2,9	3,1	3,2	2,9
Hindistan	4,0	3,2	2,0	1,6	1,6	1,6	1,7	1,8	1,8	2,0	1,8	1,7
Tayland	4,1	3,0	2,0	1,9	1,9	1,7	1,5	1,6	1,6	1,6	1,7	1,6
Az Gelişmiş Ülkeler												
Afganistan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1,8
Myanmar	-	-	-	0,4	0,2	1,1	0,3	0,2	0,2	0,4	0,5	0,6
Nepal	-	3,5	-	1,8	2,2	1,3	1,9	1,5	1,8	1,6	1,4	-
Etiyopya	1,9	1,2	0,9	0,5	0,6	0,5	0,6	0,6	0,5	0,4	0,6	0,5
Uganda	2,6	2,1	1,6	1,1	1,1	1,1	1,4	1,5	1,7	2,0	1,7	1,9
Bangladeş	3,4	6,1	7,3	8,1	7,3	7,6	7,8	-	6,4	-	-	-
Dünya (Toplam)	3,2	2,3	1,8	1,6	1,7	1,6	1,6	1,5	1,6	1,5	1,5	1,5

Kaynakça: World Bank, World Development Indicators,
<https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

Küresel tarım ticareti son otuz yılda ivme kazanmıştır. 2008-2009 krizi sırasında; birçok tarım ve gıda ürününün dünya piyasasında fiyatları keskin bir şekilde artmış ve sonraki yıllarda da tarım fiyatlarının artmasına neden olmuştur (Maertens ve Swinner, 2015: 5).

Kentsel nüfusu küçük olan ülkeler için tarımsal ihracatın artması, büyümeyi iç pazar talebinin artmasından daha fazla hızlandırabilir. İhracat artışı, nakit geliri yaratarak tarımın büyümesine önemli ölçüde katkıda bulunur (Aksoy, 2005: 1).

Tablo 5: Seçilmiş Ülkelerde Tarımsal Hammaddede İhracatı (%)

Tarım, Ormancılık Balıkçılık	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Gelişmiş Ülkeler												
ABD	3,9	2,3	2,6	2,6	2,8	2,4	2,4	2,3	2,3	2,3	2,3	2,2

Almanya	1,1	0,9	0,8	0,9	0,9	0,9	0,9	0,8	0,8	0,8	0,7	0,7
Birleşik Krallık	0,7	0,5	0,6	0,7	0,7	0,7	0,6	0,6	0,6	0,6	0,5	0,5
Fransa	1,5	1,1	0,9	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,9	1,0	0,9
Japonya	0,6	0,5	0,5	0,7	0,8	0,8	0,9	0,9	0,8	0,7	0,7	0,7
İtalya	0,7	0,7	0,6	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7
Gelişmekte Olan Ülkeler												
Rusya		3,1	2,8	2,1	1,9	1,8	1,8	1,8	2,2	2,5	2,4	2,2
Brezilya	5,2	4,8	3,9	3,9	3,5	3,8	3,5	4,0	4,7	4,8	4,7	5,3
Çin	1,8	1,1	0,5	0,5	0,6	0,5	0,5	0,5	0,4	0,4	0,4	0,4
Endonezya	6,7	3,6	5,1	6,5	7,5	6,0	5,9	4,9	5,0	4,8	6,0	5,1
Hindistan	1,3	1,3	1,3	2,2	2,5	4,1	2,8	2,2	1,8	1,5	1,5	1,6
Tayland	5,4	3,3	4,5	5,2	7,1	4,9	4,8	3,9	3,8	3,9	4,9	4,0
Az Gelişmiş Ülkeler												
Afganistan				10,8	12,9	0,2	0,0	0,0	14,8	16,4		16,7
Myanmar				8,8	11,9	23,8	9,1	5,1	2,6	2,5	2,4	1,8
Nepal		0,5		3,9	3,2	3,3	3,0	2,9	3,1	3,3	3,8	
Etiyopya	13,4	17,6	12,9	2,6	1,9	1,8	1,8	1,2	1,3	1,2	1,7	2,0
Uganda	4,4	13,2	11,9	7,3	7,4	6,1	5,9	5,9	4,8	4,5	4,6	3,7
Bangladeş	2,7	1,4	1,7	1,9	1,8	1,4	1,1		0,7			
Dünya (Toplam)	2,7	1,8	1,6	1,6	1,7	1,6	1,6	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5

Kaynakça: World Bank, World Development Indicators,
<https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

Dünya çapında tüketilen yiyeceklerin geneli talebi karşılamaya yetecek kadar yerel olarak yetişmektedir. Ancak yerel üretimin olmadığı yerlerde ticaret boşluğu etkili olmuştur. Günümüzde gıda ve tarım ticaretinin ölçeği emsalsizdir. Reel anlamda uluslararası toplam ticaret hacmindeki eğilimlerin son 50 yılda yaklaşık 5 kat arttığı görülmüştür. Uluslararası akışta yüksek gelirli ülkeler gelişmekte olan bölgeleri arkasında bırakmaktadır. Ancak genellikle tarımsal üretimde üstünlüklere sahiptirler (FAO, 2018: 34).

1.6. Tarım ve Nüfus

Dünyanın birçok bölgesinde kırsal alanlara nazaran kentsel alanlarda daha fazla insan yaşadığı söylenebilir. Artan şehirleşme ile birlikte şehirlerde yaşayan yoksulların sayısı paralel olarak artmaktadır. Ancak kırsal alanlardaki yoksulların payı daha yüksektir. Tarım dünyadaki yoksulların çoğunluğunun temel istihdam

kaynağını oluşturmaktadır (Meijerink ve Roza, 2007: 2-3). Zengin ülkelerin tarımsal üreticileri piyasa için üretirken yoksul ülkelerde haneler için üretilmektedir (Taylor ve Lybbert, 2015: 214-243).

Son iki yüz yıllık tarım tarihine bakıldığında sürekli artan nüfusa karşı en büyük çevresel etki ekilebilir arazilerin genişletilmesi ve birim arazi başına düşen tarımsal verimliliğin artırılmasıyla sağlandığı görülmüştür. Buna karşın tarım ve mera için kullanılan toplam küresel arazi alan yüzdesi %40'a yakındır (Grübler, 1998, 132).

Dünya nüfusunun şiddetli artışı ve yükselen pazarlarda büyüyen orta sınıfın daha yüksek değerli tarım ürünlerini tercih etmeye başlaması tarıma yatırım yapma isteğini artırmaktadır. Tarım finansmanı, 2050 yılına değin 9 milyar insanın gıda ihtiyacını karşılamak amacıyla maddi açıdan yetersiz olan çiftçilere servetlerini ve gıda üretimini artırmalarını sağlıyor. 2050 yılına değin gıda talebi yaklaşık %70 artacak; bu talebin karşılanması için yılda en az 80 milyar dolarlık yatırım ihtiyacı doğmaktadır. Tarımda sağlanması düşünülen finansın özel sektör aracılığıyla temin edilebilmesi gerektiği düşünülmektedir. Tarımın gelişmekte olan ülkelerin GSYH içindeki paylarına oranla kredi portföylerinin orantısız şekilde daha düşük bir kısmını tarım kesimine borç vermektedir (<https://www.worldbank.org/en/topic/financialsector/brief/agriculture-finance>, 2020).

Mevcut veriler ışığında dünya nüfusunun daha da büyüyeceği, hızla artan nüfusta dünya yoksullarının beslenme durumunun iyileşmesi gerektiği öngörülmektedir. Bu sebeple tarımsal üretim artırılmalı ancak çevresel zararı olmayan çevre dostu olarak artırılmalıdır (Federico, 2005: 1).

İKİNCİ BÖLÜM

TARIM POLİTİKALARI

Tarımın doğa koşullarına bağlı olması ciddi boyutlarda belirsizlik ve risk taşıması, kurumsal özellikleri açısından ve diğer üretim faaliyetleri bakımından dünya genelinde tarımı ‘çok problemlı’ alan olarak tanımlamaktadır. Sektör yapısal değişmeden, girdi ve ürün piyasalarına değin kamu müdahalesi gerekmekte ve bu kamu müdahale önlemlerine ‘tarım politikası’ denilmektedir (Kazgan, 2003: 4).

Rausser tarım politikasını, girdi-çıkıtı piyasaları, ticaret, kamu malı yatırımları, yenilenebilir ve tükenebilir doğal kaynakları, dışsallıkların düzenlenmesi, eğitim ve gıda üretiminin dağıtım ve pazarlanmasını kapsayan karmaşık bir müdahale ağı olarak tanımlamaktadır (Rausser, 1992: 133).

Fethi Açıl’a göre tarım politikası, çiftçilerin ekonomik yaşantılarını iyileştirmek, tarımsal üretimini kamu yararına uygun şekilde teşvik etmek ve düzenlemek ile, kırsal toplumların refahını yükseltmek ve tüketicileri aşırı fiyat artışlarından korumak amacıyla uygulanan devlet önlemleri dizisi olarak tanımlamak mümkündür (Açıl, 1980: 560).

Devletleri, müdahaleci tarım politikaları oluşturmaya yöneltten etkenler, gıda ihtiyacının coğrafi ve kültürel koşullara göre farklılıklar göstermesi, ülkelerin kendi kendine yetebilirliği ve sektörde verimliliği artırma isteğidir (Erdoğan, 2020: 73).

17-19. yüzyıl arasındaki dönemde, uluslararası tarım ürünleri ticaretinin yapısı ve uygulanan tarım politikaları genellikle o andaki üretim düzeyleri dikkate alınarak oluşturulmuş ve uygulanmıştır. Üretimin düşük olduğu yıllarda devlet; ihracat sınırlaması, denetimleri ve ihracat tekelleri sıklıkla görülen tedbirler arasında yer

almıştır. Buna karşın, bolluk yıllarında, ithalat sınırlamaları, gümrük vergileri gibi uygulamalarda bulunulmuştur. Her ülkenin ticaret politikası sık sık ve ters yönlerde değişikliklere konu olmuştur (Aruoba, 1989: 74-75).

Uluslararası tarım politikası hem her ülkenin kendi ticari beklentilerine uyumlu hem de uluslararası işbölümü, akılcı kaynak dağılımını sağlamalıdır. Yerküredeki bütün insanlar için gıda güvenliğini temin eden bir yapının kurulması amacıyla oluşturulmalıdır. Ülkeler çıkar yolları bulabilmek için ortak kararlar almalı ve bu kararların uygulanması önemlidir (Aruoba, 1989: 73).

Gelişmiş ülkelerde tarımsal destekleme politikaları ve dış ticaret düzenlemelerinin kendi ekonomilerini etkilemesinin yanında küresel ölçekte istenmeyen etkiler oluşturmaktadır. Buna karşın gelişmiş ülkelerin izlediği korumacı politikalar prensipler dâhilinde hem tarım hem de tarım dışı sektörlere etkisi tahmin edilmekte ve politikaların yeniden gözden geçirilmesini sağlamaktadır. Tarımda uygulanacak müdahalenin belirlenmesinde; ülkenin sosyoekonomik şartları, arzu edilen konjonktürel boyutu ve sektörün yapısı etkili olmaktadır. Bununla birlikte ülkenin gereksinimi dışında lobicilik faaliyetleri yürüten kişi ve gruplarda politikanın belirlenmesinde eleştirel boyutta belirleyici özelliğe sahiptir (Doğruel, 1993: 2-3).

Tarım politikası, arz ve talep arasında denge oluşturacak biçimde, üretime yön vermeyi amaç edinmektedir. Piyasa dengesinin sağlanması için öncelikle iç tüketimin karşılanması ve buna bağlı beslenme düzeyinin iyileştirilmesi gerekir. Üretim politikası açısından, işletmelerin modernizasyonu, çiftçilerin kullandıkları üretim girdileri düzeyinin artırılması ve üretimin planlanmasıyla, tüketim ve ihracat politikasına dönük olan faaliyetleri kapsamaktadır. Tarımsal üretim politikasının oluşturulmasında tüketim, ihracat ve fiyat politikalarının da değerlendirilmesi gerekmektedir (Açıl, 1980: 564-565).

Tarıma yönelik politikalar temelinde üç amaca yönelik uygulanmaktadır: gıda maddelerinin stratejik öncelikli mallar olarak görülmesi, tarım dışı kesimlere nazaran tarımda kişi başına gelirin ciddi boyutlarda düşük olması sektörü tehdit altında tutmaktadır. Son olarak da, tarımda fiyat ve gelir istikrarsızlığını azaltmaktır (Kazgan, 2003: 336).

Tarım politikasının amaçlarına kapsamlı olarak bakıldığında; üreticinin geliri ve

refahı, tarım ürünlerinde fiyat istikrarının sağlanması, üretici gelirinin istikrarı, ucuz gıda temini ve tüketici refahı, gıda güvenliği, kendi kendine yeterlilik, kırsal gelir dağılımı, iç göçün azaltılması ve döviz geliri temini olarak sıralanmaktadır (TÜSİAD, 1999: 36).

Tarım politikası genellikle karmaşık ve bölümlere ayrılmış olarak tasvir edilir (Vik, 2020: 1-8). Tarım politikasını; uygulamalı tarım politikası ve bilimsel tarım politikası olarak sınıflandırıp daha açık bir şekilde inceleyebiliriz. Bilimsel tarım politikası, uygulayıcı tarım politikalarına, karar vermede gereksinim duyulan nesnel verileri ve bilgileri temin etmektedir. Tarım politikasının üç ana inceleme alanı bulunmaktadır. Geçmiş, bugün ve gelecek hakkında tarım politikasının ne olduğu, ne olması gerektiği ve ne olacağı konusunda bilgi sağlanması mümkündür.

Tarım politikasının inceleme konuları;

- Tarım kesiminin genel ekonomideki yeri,
- Tarımsal nüfusun gelir düzeyinin belirlenmesi ve iyileştirilmesi,
- Tarım işletmelerinin büyüklükleri ve modernizasyonu,
- Tarımsal ürün fiyatını belirlemek ve fiyat değişimlerinde karşılaşılabilecek sorunların tedbirini alıp fiyat istikrarının sağlanması için gerekli pazarlama politikasında uygulanacak adımları belirlemek,
- Üretimi planlamak,
- Tarım sektöründe sosyal politika bakımından işçi işveren ilişkisinin birlikte yürütülmesini sağlamak,
- Toprak, tarım reformunda izlenecek politikaların saptanıp uygulanması ve yerleşme politikalarına yön verilmesi,
- Tarımsal vergilerin düzenlenip uygulanması, tarımı koruma politikası ve verilecek sübvansiyonlar,
- Kırsal nüfusun tarım alanında istihdam edilmesi ve sanayide istihdam edilecek nüfusun saptanarak kırdan kente göçün düzenlenmesi ile ilgili politikalara karar verilip uygulanması,
- Tarım işçilerinin ve çiftçilerin yasal hakları ile ilgili mevzuat çıkartmak,
- Toprak muhafaza ve koruma konusunda devlet ve halk tarafından alınacak önlemlerin tespiti,

- Nüfus artışı, savaşlar, iklim ve hastalıklar, ticari politika tedbirleri, talepteki değişimler gibi nedenlerle oluşan tarımsal krizler tarım politikası içerisinde incelenmektedir.

Gelişmiş ülkelerde tarım politikasının temel amacı, çiftçinin gelirini ve yaşama seviyesini, sanayide çalışan işgücüne eşit kılma veya olabildiğince yakın düzeye ulaştırmaktır. Ülkemizde tarım politikası gelişmiş ülkeler ile aynı amacı istemekte fakat hangi seviyede olacağı belirtilmemektedir.

2.1. Tarım Politikasının Amaçları

2.1.1. Gelir Amacı

Tarım politikasında gelir amacı, rasyonel ve etkin çalışan bir işletmede çiftçinin bütün bir yıl boyunca istihdamını konu almaktadır. Çiftçinin tam istihdamına karşı, ailesinin istihdamı mevzu değildir. Ancak tarımsal faaliyetlere aile üyeleri katılabilmektedir. Bu amaca göre, bir yıl boyunca başarılı bir çiftçinin tarım işletmesinden sağladığı gelir, en azından sanayideki başarılı bir işçinin bir yılda elde ettiği ortalama gelire eşit olmalıdır. Geliri bir bakımdan çiftçi ailesinin geçimini ve işletmenin yaşamını sürdürmesini sağlayabilecek yeterlilikte olmalıdır.

2.1.2. Üretim Amacı

Üretim amacı, tarımsal üretimde kendi kendine yeterliliği sağlama amacı olarak özetlenebilir. Doğa koşullarının bazı tarım mahsullerinin üretimini kısıtladığı dikkate alınır, çoğu ülkenin kısıtlama ile karşılaştığı görülür.

2.1.3. Verim Amacı

Tarımda gelir düzeyini yükseltmeyi hedef alan genel bir politikadır ve işletmelerde optimal girdi kullanımını teşvik eder. Yapısal politika aracı olarak da anılan, tarımda verimin artırılmasıyla çiftçi aileleri için gerekli geliri sağlayacak işletmelerin kurulup geliştirilmesi olanak dâhilindedir.

2.1.4. İstihdam Amacı

Tarım politikası tam istihdam için önemlidir. Uluslararası ölçülere göre, bir ülkede ancak %2,5 oranında işçi, çalışma yeri bulamazsa, ülke için ekonomik ve sosyal açıdan arzulanan istihdama ulaşmış sayılır. İstihdam amacı, tarım politikasının diğer amaçları ve verimlilik hedefinin bazı hususlarında çelişmektedir.

2.1.5. Diğer Amaçlar

Genel olarak hükümetler tarım politikalarını oluşturma safhasında tarım sektöründeki geliri, üretimi, verimliliği, istihdamı ve ihracatı artırmayı genel amaç olarak kabul etmektedirler. Buna karşın ülkenin ekolojik koşullarına özgü olarak bu amaçlarda bazı değişiklikler olması olağandır. Tarım politikasının diğer hedefleri arasında kalkınmayı hızlandırıcı yatırımlara öncelik verilmesi, toprak ve tarım reformu, bölgesel kalkınma planlarının uygulanması, tarımsal kredinin uygun koşullarla çiftçiye sağlanması, kooperatifçiliğin teşviki, örgütlenmesi ve uygulanması, tarımsal endüstrinin kurulmasına olanak verilmesiyle kalkındırılması gibi tarımsal gelişme programları gösterilebilir (Açıl, 1980: 561-569).

2.2. Tarım Politikasının Araçları

Tarım politikası ve belirlenen amaçlar için çeşitli tarım politikası araçları bulunmaktadır.

2.2.1. Fiyat Politikaları

Ekonomik kaynak kayıplarına neden olmaksızın, toplumda hangi mallardan ne miktarda üretileceğinin, bu malların nasıl üretileceğinin ve üretilen mal ve hizmetlerin kimlere dağıtılacağına doğru bir biçimde belirlenmesi gerekir. Kapitalist ekonomi sisteminde bu belirlemeyi fiyat mekanizması yapmaktadır. Fiyat mekanizmasının dört temel görevi vardır.

- Üretime yol gösterir; hangi malların üretileceğini belirler.

- Üretimi dağıtım kanallarına yöneltir, mal ve hizmetlerden tüketilecek veya tekrar yatırıma dönüşecek miktarı belirler.
- Fiyat mekanizması sonucunda yaratılan geliri, toplumu oluşturan bireyler arasında, her bireyin üretim sürecine yaptığı katkısına oranla dağıtır.
- Üretim sonucu yaratılan geliri zamanla etkiler. Gelirin zaman içindeki akışının istikrarlı ya da dalgalı olması fiyat mekanizmasıyla yakından ilgilidir (Bulmuş, 1978: 10).

Fiyat mekanizması ekonomik kaynakların etkin kullanılmasını sağlamaktadır. Ancak tarım kesimi üreticileri fiyat mekanizmasının verdiği sinyallere zaman içerisinde geç cevap vermektedir. Aynı gecikme tüketiciler için geçerli değildir.

Bir malın üretim ve tüketim miktarını hatta üretim ve tüketimini fiyat belirler. Fiyatta, tüketim ve üretim arasında bir etkileşim mevcuttur. Bu etkileşimin yoğunluğu ve yönü ele alınan piyasa dönemine göre değişmektedir. Nihayetinde piyasaya arz edilen ürün miktarı piyasa fiyatının oluşmasında etkili olmaktadır. Tarım dışı sektörlerde arz edilecek ürün miktarına üreticiler karar verir. Tarım kesiminde ise piyasaya sunulacak ürün miktarını üreticinin iradesi dışında bulunan unsurlar belirlemektedir. Bu durum fiyat mekanizmasında dışarıdan uygulanan müdahale niteliği taşımakta ve fiyat mekanizmasının etkinliğini kısıtlamaktadır. Bu duruma özetle; ekonomik karar birimlerinin iradeleri dışında ortaya çıkan müdahaleyi etkisiz kılma gayreti denilebilir.

İlk birim tüketimden sağlanan fayda maldan mala değişmektedir. Bu faydanın en yüksek olduğu mallar tarım ürünleridir. Bir malın tüketim miktarı arttıkça, marjinal fayda azalmaktadır. Marjinal faydanın kendine özgü azalış hızı vardır. Bu hızın en yüksek olduğu ürünler tarım ürünleridir. Tarım ürünleri tüketiminin bu özelliği tüketimin değişen fiyatlar karşısında duyarlı olma olanağı sunmamaktadır. Bu durumda tarım ürünlerinde fiyat, tüketim miktarını belirlemede fazla etkili değildir. Fiyatlar genellikle üretim tarafından tek yönde ve dengeleyici bir güçten yoksun olarak oluşmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla fiyat mekanizmasının gelir dağılımı diğer sektörlerle kıyasla tarım kesiminde farklı bir şekilde yerine getirilmektedir (Bulmuş, 1978: 1-2).

Fiyat dalgalanmaları yada fiyatlardaki değişmeler, ekonomik kaynakların optimal kullanımlar içerisinde yayılmasını sağlamaktadır. Tarım ürünlerinde fiyat oluşumu

ekonominin diğer kesimlerinde fiyat oluşumuna oranla farklı özellikler göstermektedir (Bulmuş, 1978: 10-11).

Tarımsal ürün fiyatlarına bilinen ilk devlet müdahalesinin bu ürünlerin fiyatlarındaki dalgalanmaların önüne geçebilmek ve kıtlık yıllarında halkın aç kalmasını engellemek amacıyla milattan 28 yüzyıl önce Mısır'da beşinci sülale zamanında yapıldığı tespit edilmiştir (Dinler, 1991: 275).

Devletin ürün fiyatlarına müdahale amaçları değişkenlik göstermektedir. Devletin tarım ürünleri fiyatlarına müdahale etmesinin nedeni bazen fiyat istikrarını sağlamak bazen de üretici gelir istikrarının sağlanması olmaktadır. Ayrıca zaman zaman her iki amacın fiyat ve gelir istikrarının sağlanması da amaç edinilmektedir. Bu amaçların sağlanmasında devletlerin müdahalesinin sürekli veya dönemsel olarak ürün piyasalarına doğrudan veya talebin yönlendirilmesinde dolaylı olarak devlet müdahalelerinin gerçekleşmesi söz konusudur (Bulmuş, 1978: 2-3).

Genelde devletlerin kullandığı en önemli tarım politikası aracıdır. Fiyat politikası üretimde istikrar sağlayarak üretici ve tüketiciyi korumak için ekonomide serbest fiyat oluşumunu gerçekleştirecek devlet müdahaleleridir. Arz ve talep dengesinin sağlanması fiyat politikasının ön tedbiridir. Kısa vadede fiyat politikası, çiftçilerin gelirlerini artırmaya ve tüketicilere uygun fiyatlarla gıda maddesi sağlamaya çalışmaktadır. Ancak ekonomik istikrar, üretici ve tüketicinin korunması için uzun vadeli fiyat politikaları daha etkindir. Avrupa Birliği'ne üye devletler tarımsal fiyat politikaları, iç ve dış piyasa koşulları gözetilerek çiftçileri teşvik, desteklemek ve korumak için her yıl ortak bir fiyat belirleyerek uygulamaktadırlar. Devletin tarımda gelir düzeyinin yükseltilmesi, fiyatların istikrarı, tüketicinin korunması ve tarımsal üretimin ülke ihtiyaçlarına cevap verecek biçimde planlanması hedefleriyle tarımsal ürün fiyatlarına müdahale zorunlu hale gelmektedir.

2.2.1.1. Üreticiyi Korumak Amacıyla Tarımsal Ürün Fiyatlarına Devlet Desteği

Çok eski çağlardan itibaren başlatılan tüketiciyi korumak amacıyla tarımsal ürünlere devlet müdahalesi 20. yüzyılın başından itibaren üreticilere korumaya yönelik bir karakter almıştır (Dinler, 1991: 275).

Devlet, aşırı fiyat dalgalanmaları, tarımsal ürün fiyatlarının düşük düzeyde kalması

nedeniyle tarımcıların zarar görmelerini engellemek için tarımsal ürün fiyatlarına müdahale edebilir. Bu müdahale iki şekilde olmaktadır. Birincisi, devlet ya da devlete bağlı kuruluşların tarımsal ürün fiyatlarına fiyatları yükseltme amacıyla müdahale etmeleri, ikincisi ise; piyasadaki alışverişe müdahale etmeden belirli bir fiyat saptayarak piyasa fiyatı ile saptanan fiyat arasındaki farkı üreticiye ödemektir (Dinler, 1991: 106-107).

Taban Fiyatı Politikası

Taban fiyatı politikasında devlet üreticiyi korumak için piyasa fiyatını belirli bir düzeyin altına düşmemesini garanti etmektedir. Devletin üreticiye garanti ettiği bu fiyata 'taban fiyatı' denir. Piyasa fiyatını saptanan taban fiyatının altına düşmesini önlemek için devletin ya da devlete bağlı kuruluşların piyasaya bizzat alıcı olarak girmesi gerekir (Dinler, 1991: 107).

Mali Yardım Politikası

Mali yardım politikasında üreticiyi koruma amacıyla olan devlet, üreticilere bazı tarımsal ürünler için belirli bir fiyatı garanti eder, fakat alışverişin piyasa fiyatından yapılmasını serbest bırakır. Söz konusu ürünün piyasa fiyatı, garanti edilen fiyatın altında oluşursa aradaki fark, üreticiye ödenir. Bu ödeme üreticiye ve tüketiciye yapılan mali yardım niteliği taşımaktadır.

İki politika arasındaki en önemli fark tüketicilerin ödedikleri fiyat yönünde ortaya çıkmaktadır. Mali yardım politikasında tüketiciler alışlarını garanti fiyatının altında oluşan piyasa fiyatından yaptıklarından destekleme politikasına oranla daha avantajlıdır. Bu nedenle mali yardım politikasının hem üreticiyi hem de tüketiciyi koruma amacına yönelmiş olduğu belirtilir.

2.2.1.2. Tüketiciyi Korumak Amacıyla Tarımsal Ürün Fiyatlarına Devlet Müdahalesi: Tavan Fiyatı Politikası

Savaş ve kıtlık dönemlerinde özellikle büyük kentlerde devlet ya da devlet otoritesini devletten alan kurumsal kuruluşlar tüketiciyi korumak amacıyla özellikle temel besin

maddelerinin piyasa fiyatlarına müdahale ederler. Bu müdahalede esas amaç, arz yetersizliği nedeniyle çok yüksek düzeyde oluşan piyasa fiyatını düşürmektir. Piyasa fiyatının altında ve maliyet fiyatının biraz üzerinde bir fiyat ‘tavan fiyatı-azami fiyat’ olarak saptanır. Saptanan bu fiyatın üzerinde alışveriş yasaklanır (Dinler, 1991: 108).

2.2.2. Girdi Desteği

Tarımsal ürün ve girdi fiyatının yüksek olmasından dolayı üreticinin karı düşük olabilir. Üreticinin karını artırabilmek için satın alınan girdilerin fiyatlarının düşürülmesi gerekir (Dinler, 1991: 285-294). Devlet, çiftçinin üretim maliyetlerini azaltmak için gübre, mazot ve sigorta gibi tarımsal üretim girdilerinin birim fiyatlarını desteklemeyi amaçlar. Genel olarak girdilerin maliyeti ile satış tutarı arasındaki farkın destekleme olarak kabul edildiği bu destek türünde; gübre, mazot, tohumluk, yem bitkileri, tarımsal ilaç, elektrik, su gibi girdileri daha ucuz fiyat ya da ücret alınmadan devlet karşılayabilmektedir (Taşkın, 2009: 12).

2.2.2.1. Tarımsal Kredi Desteği

Tarım işletmesinin ihtiyaç duyduğu sermaye, işletmenin arazi büyüklüğü ve teknoloji kullanma düzeyi ile genel ekonomik yapıya (enflasyon oranına) bağlı olarak değişmektedir.

Tarımsal krediler, iç ve dış pazarlarda pazarlama yeteneği bulunan tarımsal ürünlerin üretilmesi, işlenmesi, değerlendirilmesi, depolanması, saklanması ve pazarlanmasına yönelik her türlü yatırım ve işletme harcamaları ile bilgiye/ürüne yönelik özel projelerin finansmanı amacıyla açılan kredilerdir.

Tarımsal kredinin üç ana unsuru bulunmaktadır.

- Kullanma ihtiyacı
- Belirlenen günde geriye verme taahhüdü
- Kullanma karşılığı bedel ödeme taahhüdü

Öz sermayeleri yetersiz olan üreticilerin üretimlerini zamanında yapabilmeleri, girdi temini ve yeni yatırımlarını aksatmadan sürdürülmeleri için uygun şartlarla yeterli

miktarda ve sürdürülebilir bir biçimde tarımsal kredi ile desteklenmeleri gerekmektedir.

Tarımsal krediler genellikle;

- Yatırım ya da işletme unsurlarını tamamlamak amacıyla
- Üretim/verimi artırmak ve iyileştirmek amacıyla
- Bir tarımsal işletmeye sahip olmak için
- Tarımsal ürünleri işlemek, değerlendirmek ve tarımsal üretime girdi sağlamak
- Ürünlerin pazarlanmasını kolaylaştırmak amacıyla verilmektedir.

Tarımsal krediler, işletmelerin optimum büyüklüğe ulaşmalarını sağlamakla birlikte alet-ekipman, yem, tohum, gübre gibi girdilerin satın alınmasında ve üretim gücünün artırılmasının yanında tarım işletmelerinin değişen ekonomik ve piyasa koşullarına uyumlaştırılması ve yeni teknolojilerden yararlanılmasında önemli bir paya sahiptir (Erdoğan, 2020: 176-177).

2.2.3. Dış Ticarete Yönelik Uygulamalar

İthalat Kısıtları; Dünya fiyatlarının yurtiçi fiyatlardan daha düşük olduğu arz açığı olan ürünler için, devlet tarifeler aracılığıyla veya tarife dışı engellerle ithalat kısıtlarına giderek yurtiçi fiyatları üreticiler lehine destekleyebilir.

Tarife uygulamadan önce tüketici dünya fiyatlarından serbestçe satın alınan ürüne, tarife sonrası iç fiyatların yükselmesiyle talebi düşmekte, yerli üretim artmakta ve ithalat miktarı da azalmaktadır. Bu uygulamayla, ithal edilen ürün miktarıyla tarife fiyatının çarpımı kadar gelir elde ederken, uygulamanın maliyetini tüketiciler ödemektedir. Ayrıca tarife dolaylı olarak üretimi artırdığı için kaynakların kullanım yönünü değiştirmektedir. Bu durumda üreticiler kaynaklarını gelir elde edebilecekleri diğer alanlardan, tarifenin uygulandığı ürüne kaydırmasıyla alternatif maliyete katlanmalarına neden olmaktadır.

Tarife dışı engeller arasında genel olarak kullanılan araç ithalatta kota uygulamasıdır. İthalat kotasıyla; ülkeye giren ürün miktarı azaldığından dış rekabetin üretici üzerindeki etkisinin önüne geçilmekte ve yerli üretim talebin altında kaldığı için, yurt içi fiyatlar yükselmekte ve üreticiler fiyat artışı kadar desteklenmiş olmaktadır.

İhracat Destekleri; Devlet, belirlediği ürünlerde dünya fiyatlarının üzerinde bir ihracat fiyatı belirleyerek üreticiyi aradaki fark kadar desteklemeyi hedeflemektedir. Desteklemeyle birlikte yerli üretim ve ihraç edilen ürünün miktarı da artacaktır. Böylece üretici ihracat için belirlenen fiyat farkının ötesinde üretim artışıyla desteklenmiş olmaktadır. Ancak, ihracat desteği, desteklenen ürünün iç piyasaya satış miktarının azalmasına ve yurtiçi fiyatların yükselmesine neden olacağından yerli tüketici daha az tüketerek daha fazla maliyete katlanmak zorunda kalacaktır.

Diğer destekleme yöntemleri; Yaygın olarak kullanılan destekleme yöntemleri dışında ekilen alan ya da hayvan sayısına göre yapılan ödemelerdir. Geçmişteki destek programlarına bağlı ya da geçmişte ekilen alan ve hayvan sayısına bağlı yapılan ödemeler, tarımsal işletmenin gelir seviyesine ya da belirlenmiş asgari gelir seviyesine bağlı ödemeler diğer destekleme yöntemleri arasında sayılabilir (Taşkın, 2009: 12-14).

2.2.4. Teşvik ve Destekleme Primi Sistemi

Bazı ürünlerde prim sistemi en iyi destekleme yöntemi olabilir. Ancak prim sisteminin sakıncaları vardır. Destekleme alımlarının devlete maliyeti prim sisteminden daha azdır. Prim sistemi yolsuzluğa çok açıktır. Belge sağlayabilmek için üreticiler uğraşırken belge sağlanan kurumların asıl görevlerini yapamaz hale gelerek hizmet ettiği üreticilere yabancılaştırabilir. Bu nedenle kısa dönemde destekleme alımı ve prim sisteminin karma bir yapı halinde uygulanması önerilmektedir.

2.2.5. Telafi Edici Ödemeler

Arz fazlası tarım ürünlerinin üretimine sınırlama getirmek amacıyla verilen bir destektir. Üreticilerin arz fazlası tarım ürünlerinin üretiminden vazgeçerek alternatif ürünlere yönelmeleri halinde, üreticilerin gelir kayıplarını engellemek için yapılan ödemelerdir. Telafi edici ödemelerle, üreticilerin alternatif ürünlerin işlenmesi ve pazarlanması için bir araya gelerek yapacakları yatırımların finansmanı için de verilebilmektedir (Albayrak, 2017: 258-263).

2.2.6. Doğrudan Gelir Desteği

Arz fazlası tarımsal üretimi olan AB benzeri ülkelerde çiftçilerin gelir seviyesini düşürmeden arz fazlası olan ürünlerde üretim miktarını düşürmek amacıyla yaygın olarak uygulanmaktadır (Albayrak, 2017: 254-256).

Doğrudan gelir ödemeleri, kamu kaynaklarından tarım üreticilerinin gelir düzeyini etkilemek amacıyla yapılan transferler şeklinde uygulanan politika aracıdır. Doğrudan gelir ödemeleri; üretimden bağımsız doğrudan gelir ödemeleri, telafi edici ödemeler ve piyasa fiyatı ile hedeflenen gelir düzeyine karşılık gelen fiyat arasındaki farkın fark ödemeleri veya prim sistemi yani üretimle belli derecede bağımlı doğrudan gelir ödemeleri uygulamaları bulunmaktadır (Babacan, 1999: 1-2). Doğrudan gelir ödemeleri, kamu kaynaklarından hedef tarım üreticilerinin gelir düzeyini etkilemek amacıyla yapılan transferler biçiminde uygulanan bir politika aracıdır. Doğrudan gelir ödemeleri iki şekilde gerçekleşmektedir. İlki, üretimden bağımsız doğrudan gelir ödemeleri ikincisi ise üretimle belli derecede bağımlı doğrudan gelir ödemeleri uygulamalarıdır. Ülkemizde "doğrudan gelir ödemeleri" ve "gelire doğrudan ödemeler" şeklinde ifade edilen politika aracı, ABD Tarım Kanunu'nda "esnek üretim sözleşme ödemeleri" olarak adlandırılmaktadır.

Üretimden bağımsız doğrudan gelir ödemeleri üreticilere yapılan gelir ödemelerinin piyasa fiyatları ve üretimden bağımsız olmasını gerektirir. Doğrudan gelir ödemeleriyle çiftçiler, üretim kararlarını beklenen piyasa gelirlerine göre belirler.

2.2.7. Sosyal Politikalar

Sosyal politikalarla tarımdaki vergi sorunu ve tarım sektörünün güvencesi olan tarım sigortası gibi konular ele alınmaktadır. Tarım politikasının hedeflediği amaçlara erişiminde sosyal politikaların, fiyat politikası ve yapısal politikalar kadar büyük bir önemi vardır. Çiftçilerin tarım tekniğini iyileştirmek ve gelir düzeyini yükseltebilmek için öncelikle sosyal yaşantılarında gerekli ve faydalı olan gelişmelerin sağlanması gerekmektedir. Çiftçiler genellikle yaşantılarındaki olumlu değişimlere paralel olarak kendilerine getirilen yenilikleri benimser ve uygularlar (Rehber ve Çetin, 1998: 263).

2.2.7.1. Tarım Sigortası

Risk ve belirsizlik farklı çağrışımlara tabidir. Belirsizlik öznel olasılıkken, risk nesnel olasılıktır. Risk ve belirsizlik terimleri arasındaki fark; risk zarara tabi mülkiyeti, belirsizlik ise kayba neden olan faktörü ifade etmektedir.

Tarımdaki riskler mülkiyet riskleri, kişisel riskler olarak sınıflandırılmaktadır. Tarımsal mülke dair riskler belirsizliğin doğal, sosyal ve ekonomik faktörlerden kaynaklanıp kaynaklanmadığına bağlı olarak üç ana grupta incelenebilir. Doğal riskler; doğal elementler, bitki-hayvan hastalıkları, böcekler ve diğer zararlılardan kaynaklanmakta olup doğal afetler, hava belirsizliklerine açık olan risklerdir. Sosyal riskler; hırsızlık, kargaşa, savaş gibi sosyal yapıdaki değişikliklerden kaynaklanmaktadır. Tarım ürünlerindeki fiyat dalgalanma olasılığından kaynaklanan ekonomik risktir. Tarımsal ürünlerin arz ve taleplerinin esnek olmamasından kaynaklanan fiyat dalgalanmaları risk teşkil etmektedir. Çiftçi insan faktörünün belirsizliğinden kaynaklanan sermaye ve gelir kaybı olasılığı kişisel risk grubuna girmektedir.

Tarım belirsizlik ve risklere açık olan bir sektör olma özelliğinden dolayı insanoğlu riskleri azaltmak veya sonuçlarını hafifletmek için araçlar ve yollar bulmuştur. Genel olarak tarımsal riskleri karşılamamanın üç temel yolu vardır.

Kaçınma; Tarımda önlenebilir risklerde akla gelen ilk araçtır ancak; sınırlı bir uygulaması vardır. Bir çiftçi, çiftliğini elverişli bir iklime ve konuma sahip bir yere nakledebilse dahi hava koşullarının öngörülemezliğinden tamamen kaçamaz. Çoğu ülkeler için bu tür bir transferin kapsamı son derece sınırlıdır. Ayrıca artan nüfus artışı potansiyel riskleri artırmaktadır. Bu araç sadece ekim marjını daha aşağı topraklara indirmeyi amaçlamakta olup, tarımsal riskleri karşılamamanın pratik bir yolu değildir.

Önleme; Tarımsal belirsizliklerin iyileştirilmiş tesisler, teknikler ve organizasyon vasıtasıyla azaltılmasını sağlamaktır. Doğanın gücü karşısında insanoğlu sulama, drenaj gibi çeşitli cihazlar icat ederek daha fazla verim elde etmeyi ve belirsizlikleri ortadan kaldırmayı hedeflemiştir.

Varsayım; Tarımdaki teknik, örgütsel ve kişisel faktörlere ilişkin sağlanan gelişmelere rağmen tarımı etkileyen belirsizliklerin dikkate alınması gerekmektedir.

Kaçınılmaz riskleri karşılamak için bu risklerin üstlenilmesi gerekmektedir. Varsayım maliyeti kaçınma ve önlemeye göre daha ucuz olduğu durumlarda dahi önlenebilir risklerin varsayılması gerekir (Ray, 1981: 5-18).

Tarım; doğal, sosyal ve insani olmak üzere birçok risk barındırmaktadır. Tarımsal işletmeleri diğer işletmelerden ayıran temel özellik doğaya olan bağlılığıdır. Doğal faktörlerden kaynaklanan belirsizliklere (böcek, haşere) rağmen tarımsal faaliyet sürdürülmektedir. Genelde bu faktörlerin en büyük etkisi mahsul üretimi üzerinedir. Mahsul veriminin verimsizliği her çiftçinin karşılaştığı temel risklerdir. Sonuç olarak bu risklere maruz kalan üreticilerin gelirlerinde kayıplar oluşur ve kira, vergi gibi gerekli ödemelerini yapamamalarına neden olur. Gelişmiş ülkeler; çiftçilerin doğal afetlerden kaynaklanan kayıplarını en azından kısmen karşılamalarına yardımcı olmak için çeşitli yöntemler benimsemişlerdir.

Özellikle doğal tehlikelere karşı büyüyen mahsullerin sigortası dezavantajlardan korumaktadır. Çiftçilere mahsul veriminin belirsizliklerine karşı öngörülen küçük meblağların primlerin ödenmesi karşılığında asgari bir koruma sağlar. Yardım ve imtiyazlarla kıyaslandığında sigortanın birçok faydası bulunmaktadır. Bunlar; sigortalı çiftçilerin kayıplarının olması halinde bir hak meselesi olarak tazminat talep edebilme hakkı temin etmektedir. Kayıp halinde fiilen alma hakkına sahiptirler. Ayrıca mahsulde başarısızlık olması durumunda sözleşmeye dayalı bir yardım hakkı, çiftçilerin genel ve özel olarak sigorta poliçesini kredi veya kredi uzatması için teminat olarak kullanılmasıyla kredilerin iyileştirilmelerine de olanak sağlamaktadır. Eş zamanlı olarak bankacılara ve bu krediyi veren kooperatif kredi kuruluşları da dâhil olmak üzere diğerlerine, borçlularının daha istikrarlı gelirlerinin olması beklendiğinden ve bu tür krediler için daha somut bir teminat sunabildiğinden, daha büyük ve daha iyi krediler verme fırsatı sağlanmaktadır.

Kırsal toplumlarda ve ticaret merkezlerindeki insanlar, çiftçilerin gelirlerinin istikrar kazanması nedeniyle gelirlerinin istikrarını iyileştirme fırsatı bulmaktadır. Sigorta çiftçilere daha fazla fayda sağladığı ölçüde toplum da kazanç elde etmektedir. Yeni ve iyileştirilmiş tarım uygulamalarının benimsenmesi ve mahsul veriminin iyileştirilmesi, tarımsal üretimin artırılması için tarıma daha fazla yatırım yapılması konusunda güven sağlamaktadır. Ayrıca tarımsal endüstrinin de istikrarlı olmasına neden olmaktadır (Ray, 1981: 109-111).

2.2.8. Yapısal Politikalar

Yapısal reformlar, ekonomik sistemde yapılan veya yapılması planlanan değişikliklerdir. Kalıcı çözüm ve iyileştirmeler sağlamak amacıyla ekonomik yapıyı oluşturan, piyasaların işleyişinde veya ekonomik kurumların yapısında değişiklik öngören her türlü politika yapısal reform olarak varsayılabilir. Yapısal reform kavramının oluşumunda ülkelerin gereksinimleri, ekonomik, beşeri ve sosyal özelliklerine bağlı olarak tanımının net bir şekilde yapılması gerekmektedir (TCMB, 2016: 1).

2.2.8.1. Arazi Toplulaştırılması

Tarımsal yapının düzeltilmesi ve üretimin artırılması için birey ve işletmelerin küçük parseller halinde birden çok parçaya ayrılmış, değişik yerlere dağılmış ya da verimsiz şekle sahip arazinin; modern tarıma elverişli sulama hizmetlerinin geliştirilmesini sağlayacak biçimde şekillendirilmesi, düzenlenmesi işlemine ‘arazi toplulaştırılması/düzenlemesi’ denilmektedir.

Arazi toplulaştırılmasının sağladığı parçalı arazinin oluşturduğu tarla sınırı, yol ve su arklarından arazi kayıplarını azaltmak, tarla sınırına yaklaşmama sebebiyle doğacak ürün kayıplarını azaltmaktır. Toplulaştırmanın ardından makineli tarımın uygulanması kolaylaşır ve girdi miktarlarında ciddi boyutlarda azalma sağlanarak üretim maliyetleri azalır. İşletme merkezi ve parseller arasındaki uzaklık azalmakta, böylece işçilik ve yakıt tasarrufu sağlanmaktadır. Toplulaştırma sayesinde tarımsal girdiler daha optimal seviyede kullanılmakta ve ulusal gelire katkı sağlamaktadır. Her parselin yola ve kanala sınırı olacağından, sulama ulaşım randımanında artış sağlamak, parsellerde ortak mülkiyetten kaynaklanan huzursuzlukları gidermek. Dağınık ve müşterek hazine arazisi mevcutsa topraksız/az topraklı çiftçi ailelerine dağıtılmasına uygun hale getirmek istenilmektedir (DPT, 2000: 19-25).

2.3. Ortak Tarım Politikası

Büyük buhran öncesi Batı Avrupa ülkelerinde düzenli tarımsal destekleme

politikasına sahip olmayan devletler, tarımsal hammadde ihtiyacını sömürge ülkelerinden karşılamakta idi (Albayrak, 2017: 43). İkinci dünya savaşının ardından deneyimlenen açlık gıda üretimiyle ilgili sorunları beraberinde getirdi. O dönemin önde gelen ülkeleri depresyonları ve açlığı uluslararası çabalarla bastırılacaklarını öngördüler. 1929'da yaşanan büyük buhranın etkilerini artıran gümrük vergileri ve döviz amortismanlarında yaşanan kötü tecrübeyi geçmişte bırakma kararı aldılar (Muirhead ve Almas, 2012: 26-27). Yaşanan buhran ile açlık tehdidi Avrupa devletlerini çeşitli destekleme politikalarını uygulamaya zorlamıştır (Albayrak, 2017: 43).

Tarım sektöründe tarımsal üretim ve dolayısıyla gıda güvenliğinin sağlam bir zeminde durmasını amaç edinmişler ve bunun üzerine ortak tarım politikasının kurulması için zemin hazırlamaya başlamışlardır (Muirhead ve Almas, 2012: 26-27). Ortak tarım politikasının hedefleri, Eylül 1955'te kabul edilen ve tarımın özel muamele görmeyi hak ettiğine dair genel kabul gören Almanya'nın tarım yasası ile uyumaktadır (Grant, 1997: 63-64).

Ortak tarım politikası, 1960'lı yıllarda Avrupa topluluğunun altı kurucu üyesi arasında bir dizi hükümetlerarası görüşmeler yoluyla şekillendi. Çiftçi seçim bölgelerindeki siyasi liderler ve reformist genç kadroların gayri resmi görüşmeleri aracılığıyla çiftçiler ve politikacılar arasındaki bağlar güçlendirildi. Bu grupların bir araya gelmesiyle ilişki sistemi ortak tarım politikasını canlı bir kuruma dönüştürmenin anahtarı oldu. Profosyonel çiftlik örgütleri ve politika yapıcılarının bir araya gelmesiyle reformist hareketlerin başlamasına neden oldu (Rynning, 2003: 176).

İkinci dünya savaşının hemen ardından Batı Avrupa ülkeleri ulusal tarım sektörlerini korumak için önlemler aldılar. Ortak tarım politikasının ruhani babası olarak tanınan Sicco Mantsholt, tarım ürünleri için ulusal düzeyde korumacılığı durdurarak, tarımda Avrupa Birliği düzeyinde ortak bir pazar yaratma fikrini oluşturdu. Bu oluşumun amacı; devlet sübvansiyonları aracılığı ile ihmal edilen tarım sektörünün yeniden ayağa kalkınmasına yardımcı olması idi (Holman, 2019: 97).

Ortak tarım politikasının oluşmasında ikinci dünya savaşı esnasında yaşanan kıtlığın oluşturduğu endişenin yanı sıra, savaş sonrası Kıta Avrupa ülkelerinin aktif nüfusunun önemli bir kısmını oluşturan tarım sektörü çalışanlarının gelir düzeyinin

korunması ve üye ülkelerin ulusal tarım politikaları arasındaki farklılıklarının giderilmesi gerekliliği etkili olmuştur (Balkır, 2016: 312-315).

Avrupa ülkeleri arasında ortak ekonomik politikalar oluşturarak istikrar ve uyumlu bir ekonomik gelişme sağlanması, Avrupa Birliği'nin ana hedeflerinden biridir. Bir 'Ortak Politika' uluslararası hukuk kuralları uygulanmasını gerektirir. Avrupa Birliği'nin ortak politikaları zaman içinde peyderpey belirlenmiş ve gelişmiştir (Dura ve Atik, 2007: 351).

Ortak tarım politikası ile birlik içerisindeki olası gıda yetersizliklerinin önüne geçmeyi verimli, sağlıklı ve çevre dostu bir üretim altyapısına kavuşmayı ve Avrupa Birliği gıda alanındaki dışa bağılılığı ortadan kaldırmayı hedeflemektedir (Balkır, 2016: 312-315).

Avrupa Birliği'nin ilk ortak politikası olan Ortak Tarım Politikası başlangıcından itibaren devamlı değişikliğe uğramıştır. Ortak Tarım Politikasının dününü ve bugününü anlamak ve geleceği hakkında öngörülebilir bulunabilmek adına politikanın tarihçesi hakkında bilgilendirilmesi gerekmektedir. Tarım, Avrupa Birliğinde iktisadi, siyasi ve sosyal açıdan ayrı bir öneme sahiptir. Toplumda günümüze değin tarım konusu ağırlıklı ve temel bir politika alanı olmuştur.

Ortak tarım politikasının oluşturulmasında oldukça zorlu hatta zaman zaman birliğin oluşmasını bile engelleyen tehlikeler yaşanmıştır. Bu zorlu süreçte ülkelerin karşısına iki seçenek sunuldu. Birinci alternatif; tarım sektörünü ortaklığın dışında tutmaktı böylece bu alternatifle hem ortaklık zayıflayacak hem de Fransa'nın aleyhine karar olacaktı. Tarım ülkesi olan Fransa tarımsal ürün ihracatını artırarak sanayi üretim yönünden kendisinden daha iyi durumda olan ülkelere yaptığı ithalatı artırmayı umuyordu. İhracatın artırılması için tarım piyasasını eline geçirebilmesi tarımsal ürün fiyatlarının Almanya başta olmak üzere birliğin diğer üye devlet çiftçilerinin rekabet edemeyeceği kadar düşük tutulması gerekiyordu. İkinci alternatif ise, birliğin üye ülke çiftçilerinin koruyucu düzenlemeler ile ortak bir tarım politikası izlenmesi idi. Sonuç olarak ikinci alternatif kabul edildi ve tarım sektörü Roma Anlaşmasına girdi. Ortak tarım politikasının uygulamaya konulması pek çok çalışmayı ve düzenlemeyi gerektiriyordu. Bu nedenle Roma Anlaşmasının sanayi ürünlerine ilişkin hükümleri 1958 yılından itibaren yürürlüğe girerken ortak tarım politikasına ilişkin çalışmalar 1962 yılında başlamış olup 1967-68 yılına değin uygulamaya

geçilmesi için bekletilmesi gerekilmiştir (Dinler, 2013: 343-345).

1957 yılında Roma Antlaşmasıyla kararlaştırılan Ortak Tarım Politikası Avrupa Birliği'nin ilk ve en kapsamlı politikasıdır. OTP, 1962 yılında ilk ortak piyasa düzeninin oluşturulması ile resmen hayata geçmiştir (Balkır, 2016: 312-315). Uygulanması 1967'de başlayan ve birkaç kez değişikliğe uğrayan OTP; üye ülkelerin tarım piyasalarının düzenlenmesi ve tarımın gelişmesi için izlenecek politikaları kapsar. Bu politikalar, piyasalar ve fiyatlar, dış ticaret, yapı ve finansman politikaları gibi öğelerden oluşur. OTP, AB ülkelerinin tarım politikalarını politik ve ekonomik anlamda bütünleştirir, tekleştirir. OTP, bir tür mekanizma olarak düşünülebilir. Bu mekanizma belirli ortak fiyatların korunmasına yönelik kurallar çerçevesinde işler. Bir 'ortak piyasa düzeni' oluşur. Bu düzen esasıyla 'bir fiyat rejimi ve bu rejim iç ve dış rekabete karşı koruyan bir müdahale sisteminden' ibarettir (Dura ve Atik, 2007: 353).

Ortak tarım politikasının amaçlarının gerçekleştirilmesi için gereken temel ilkeler çerçevesinde, tarım sektörüne yönelik ürün bazında ortak piyasa düzenlemeleri dâhilinde uygulanan fiyatlar, topluluk içinde ve üçüncü ülkelere karşı uygulanan fiyatlar olmak üzere iki grup altında toplanabilmektedir. Ortak piyasa düzenleri bağlamında fiyat dışı yöntemlere başvurularak tarım ürünleri piyasalarına müdahale edebilmektedirler (Balkır, 2016: 312-315).

Piyasa ekonomilerinin ekonomik entegrasyonu, üretimde ihtisaslaşmayı amaçlamaktadır. Uzmanlaşma, genellikle içsel ekonomiler ve pazar genişliği ile oluşur. Entegrasyonun temel ilkesi ticaret engellerinin kaldırılması ve entegre olmuş ekonomilerin tam rekabet kurallarına uygun çalışmalarının sağlanmasıdır. Entegrasyondan beklenen faydaların sağlanması fiyat mekanizmasının her türlü müdahaleden uzak tutulmasına bağlıdır. Roma antlaşmasına egemen olan görüş de budur. Ancak Avrupa Birliği, tarım ürünleri fiyatlarına müdahale yöntemlerinin çoğunu uygulamaktadır (Bulmuş, 1978: 3).

Avrupa Birliği ülkelerinde üretime bağımlı doğrudan gelir ödemeleri uygulanmaktadır. Ancak üretimden bağımsız doğrudan gelir ödemeleri ve üretime bağımlı doğrudan gelir ödemeleri uygulamalarının karışımı uygulamalar mevcuttur (Babacan, 1999: 1).

Tarımsal destek 2005 yılında AB komisyon bütçesinin %44'ünü oluşturuyordu. Avrupa komisyonu tarafından uygulanan tarımsal destekler kamu harcamalarında azalan bir oran seyretmektedir (Tisdell ve Hartley, 2008: 76).

Avrupa Birliğindeki gelir oluşturucu çalışmalar içerisinde tarım sektörünün rolü azdır. Tarım AB'nin GSYH'sının %3'ünden daha azını ve çalışan nüfusun %6'sını oluşturmaktadır. Ancak ortalama rakamlar birlik içerisindeki devlet ve ulusların farklılıklarını görmemizi engelleyici bir unsur olarak durmaktadır. Tarımın istihdamdaki payı Yunanistan ve İngiltere de sırasıyla %22 ve % 3 değerlerinde oluşması tabloyu önümüze sermektedir. Buna rağmen halen tarım AB ekonomisi içerisinde önemli bir sektör olma özelliğini sürdürmektedir. Bunun nedeni olarak tarımın kırsal alanlarda nüfusun fazla ve tarımın AB ihracatına katkısının az olmasına karşın ABD'den sonra en büyük tarım ihracatçısı konumunda olmasıdır. Bu sebeple tarım Avrupa Birliği için önemli olarak görülmekte geçmiş ve günümüzde kritik çalışmalara sahne olmaktadır (Carchedi, 2009: 336).

Tablo 6: AB Tarımsal Değerler (%)

	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018
Tarımın Büyüme Oranı (%)	-0,3	-7,6	-2,5	-0,7	-1,3	1,2	0,1
Tarımın İstihdam Oranı (%)	9,0	6,9	5,8	5,1	4,8	4,7	4,5
Tarımın İhracat İçindeki Payı (%)	1,8	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5
Tarımın İthalat İçindeki Payı (%)	2,1	1,6	1,6	1,5	1,5	1,4	1,4

Kaynakça: The World Bank

<https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

Avrupa Birliği Ortak tarım politikasının üretici ve tüketici çıkarlarını göz önünde tuttuğu görülmektedir. Ancak derinlemesine incelendiğinde bu ifadelerin bazılarının temenni düzeyinde kaldığı görülmektedir. Topluluğun kurulma safhasında karşılaştığı gerçekler, politikaların önceliklerinin belirlenmesinde temel nedenleri oluşturmuştur. Topluluğun ilk zamanlarda ABD ile kıyaslandığında verimliliğinin düşüklüğü ve görece üretici sayısının fazlalığı açısından olumsuz bir resim oluşmaktaydı. Bu yapıyla Avrupa tarımında var olan sorunlar ortaya çıkmaktadır. Ortak tarım politikasının inşa edilmesinde bir takım güçlükler yaşanmıştır. 1950'li yıllarda tarım nüfusunun görece fazla olması ve bu durumun karar almada yarattığı politik güçlüklerle karşılaşmıştır. İngilizlerin 1957'de 'serbest ticaret alanı' ile ilgili sundukları öneri tarımı dışarıda bırakıyordu. Ancak Fransa'nın rekabet gücünde tarımın önemi ve politik güçlükleri nedeniyle kabul edilmedi. Ortak tarım politikası

oluşturmanın en zor yanı, topluluğun kendi üyeleri aralarındaki tarım ticareti sorunlarının yanı sıra Avrupa topluluğu dışındaki ülkelerle de devam eden ticaret savaşlarıdır. Özellikle Gelişmiş ülkeler arasındaki savaş, her ülkeyi ve topluluğu kendi tarım ve ticaret politikalarına yönelik bir hareket yapmaktan alıkoymaktadır. 1986 yılında Uruguay'da gerçekleştirilen GATT toplantısında alınan kararlara karşın halen bir ilerleme kaydedilememektedir (Doğruel, 1993: 22-23).

Tarımsal destekleme ve korumacılık politikaları gelişmiş ülkelerin de sorunlarındandır. Avrupa topluluğunda tarımsal politikalar stratejik öncelikleri belirleyen kavramlar söz konusuysen, üye ülkelerin farklı yapıya sahip ekonomilerini birleştirmeyi amaç edindiği ve bu nedenle de ekonomik kavramları ikinci plana ittiği görülmektedir. Avrupa topluluğunun kaynaklarının önemli bir bölümünü Ortak Tarım Projesi'nde önceliği üye ülkelerin tarım alanındaki rahatsızlıklarından kaynaklanan şikâyetlerini gidermeye yönelik olduğu anlaşılmaktadır (Doğruel, 1993: 4).

Dünya tarımsal üretim değerinin %12'sine 392 milyar ABD doları ile sahip olan AB'nin tarım politikalarında oldukça başarılı olduğu söylenebilir (Gürlük ve Turan, 2013: 24). Topluluğa üye olan ülkelerin, sektörlerin ve lobilerin tarım politikalarından memnun edilmesi mümkün gözükmemektedir ve imkân dâhilinde olmayacağı nettir. Birliğin gayesi, her üye devletin, her kurumun beklentilerinin gerçekleşmesi değildir. Birliğin amacı asgari ortaklıklarda anlaşabilmektir. Bu bakımdan Avrupa Birliğinin en fazla övgüyü hak ettiği konu uzlaşma prensibi olduğu görülmektedir.

2.3.1. AB ve Türkiye Ortak Tarım Politika Çerçevesinde İlişkileri

AB ile Türkiye ilişkileri 1963 yılında imzalanan Ankara Anlaşması ve 1973 yılında Katma Protokol ile 1/80, 1/95, 1/98 Sayılı Ortak Konsey Kararları sınırlarında yürütülmektedir. Türk tarım politikasının ortak tarım politikasına uyumunu bağlayıcı nitelik taşıyan Katma Protokolle AB'ye geçiş döneminde ticari ve ekonomik ilişkiler bağlamında tarımsal ürünlerin serbest dolaşımının sağlanması şartı getirilmiştir.

Günümüze değin ortak tarım politikasına uyum konusunda gelişme sağlanamamıştır. Bunun en temel nedeni olarak; Türkiye ve AB üye ülkeleri arasındaki tarım

sektörünün yapısal, sosyal ve ekonomik bağlamda farklı olmasıdır. Avrupa Birliği oluşturduğu tarım politikasını kendi koşullarına uygun olarak oluşturmuştur. Bu çelişkili duruma karşın Katma Protokol 33. Maddesine göre Türk tarımının Ortak Tarım Politikasına uyum sağlaması ve mevzu konusu olan politikaların göz önünde bulundurulmasını zorunlu kılmaktadır.

Türkiye'nin tarım ülkesi olma özelliği ve topluluk tarımıyla farklılık oluşturması aşamalı olarak OTP'ye uyum sağlaması gerekliliğini ortaya koymuştur. Ancak AB'ne tam üye olarak sonradan dâhil olan ve Türkiye ile benzer özellikler gösteren Yunanistan 5 yılda, İspanya ve Portekiz'de 10 yıl içerisinde tam üyeliğe geçmiştir.

Ortaklık konseyi kararına bağlı olarak 1995 yılında Gümrük Birliği gerçekleşmiştir. Bu kararlar; Türkiye'nin belirlediği politikanın OTP'nin önlemlerini özümseyerek uyumlaştırılması ve topluluğun tarım politikalarında oluşan gelişmelerin Türk tarımının çıkarlarını göz önünde bulundurması öngörülmüştür.

Gümrük Birliği Anlaşmasının 17-21. maddelerine göre sadece işlenmiş tarım ürünleri anlaşmaya dâhil edilmiştir. Dolaylı olarak tarım sektörü anlaşmadan etkilenmektedir. Gıda sanayine hammadde temin eden AB'nin temel ürünleri fiyat sistemleri ile desteklediği ve ihracı teşvik ettiği bilinmektedir.

Türk tarım politikasının OTP' ye uyma yükümlülüğü Ankara Anlaşmasının 11. maddesi, Katma Protokolün 33-35. maddelerinde ve 1/95 Sayılı Ortaklık Konseyi Kararının 24-26. maddelerinde bulunmaktadır.

1998'de Cardiff Zirvesinde Türkiye'nin tarım sektörü için uygulaması gereken önerileri 'Türkiye için Avrupa Stratejisi Raporu'nda belirlenmiş birinci aşama olarak; uygulanan tarımsal politikalar hakkında bilgi akışı ve değerlendirilmesi. İkinci aşamada AB, OTP ve Türk Tarım Politikası hakkında görüşmeler ve üçüncü aşamada ise politika farklılıkların özetlenmesi olarak belirtilmiştir (DPT, 2000: 48-50).

Türkiye'de Avrupa Birliği ortaklığındaki asıl amaç Türkiye'nin birliğe tam üyeliğinin sağlanması ve tüm mal ve hizmetler gibi tarımsal ürünlerin de serbest dolaşımının sağlanmasıdır. Avrupa Birliği üyeliğine geçişin sağlanacağı tarihe değin Türkiye tarım sektöründe birliğin tarımı ile rekabet edecek seviyeye gelmiş olmalı ve ortak tarım politikasına uyum sağlayabileceği düzeyde gerekli

önlemleri alması gerekmektedir. Ankara Anlaşması uyarınca topluluk Türkiye’den ithal ettiği bazı tarım ürünlerini belirledi. Kotalar dâhilinde gümrük vergisi indirimleri yapmıştır. Sağlanan kolaylıklar vasıtasıyla Türkiye’nin Avrupa Birliğine ihracat hacmini artırması sağlanmıştır. Ancak tam üyeliği için hazırlık yönünden yetersizdir (Dinler, 2013: 364).

Türkiye birlik içerisinde önemli bir tarımsal ihracatçıdır. Geçimlilik ve yarı geçimlilik tarım, Türk tarımının özelliğidir. Üretim verimliliği düşük olan çiftlikler ve üretimin küçük bir payının pazarlanması olarak bilinmektedir (<https://www.avrupa.info.tr/tr/tarim-ve-kirsal-kalkinma-113>, 2020).

Avrupa Birliği Türkiye’ye tarım ürünleri için çeşitli tavizler tanımış ancak bu tavizler Türkiye’nin birlik içerisinde tarımsal ürünlerin ihracatını artırmasında yeteri kadar etkili olamamıştır. Türkiye’ye tanınan tavizlerin gümrük vergisi indirimi ile sınırlı olması, Avrupa Birliği’nin koruyucu önlemlerine ülkemizin dâhil edilmemiş olması ihracatın beklenen düzeyde artmamasına neden olmuştur. Türkiye ile benzer ürünler üreten Akdeniz Ülkeleri ile Tercihli Ticaret Anlaşmaları imzalayan Avrupa Birliği’nin Türkiye’ye tanıdığı tavizlerin benzerlerini ve daha fazlasını bu ülkelere tanımasıdır. Bazı meyve ve sebzeler için belirlenen vergi indirimlerinin ihracatın belirli aylarda yapılması ile sınırlandırılmış olmasıdır. Türkiye’ye tanınan vergi kolaylıklarının bir kısmı Türkiye’de üretilemeyen ya da ihracat için de çok az yer tutan bazı ürünleri kapsamaktadır. Avrupa Birliği’nin tarım ürünlerimiz de sağladığı avantajların birçoğunun ithal kotaları dâhilinde geçerli olması ithal kotası dışında kalan miktarlar içinse avantajlarının söz konusunun olmaması etkilidir. Ülkemizin tarımsal ürünleri ihracatında karşılaştığı sorunların çözümüne Avrupa Birliği’ne tam üye olarak katılması ile son bulacağı düşünülmektedir (Dinler, 2013: 365).

Gümrük Birliği kapsamında yer almayan tarım sektörü, Türkiye’yi Avrupa birliği ortak tarım politikasına yakınlaştırmaya bir sektör durumuna getirmiştir. Ulusal ekonomi ve istihdamdaki önemi göz önüne alındığında ilgili uyum çalışmalarının ivedi ve yapısal reformlarla oluşturulması gerekmektedir (Erdoğan, 2020: 73).

2018 yılında Küresel düzeyde politik, ekonomik, sosyal ve çevresel dönüşümler yaşandı. Türkiye’nin AB OTP’ sine uyum çabaları devam etmekte; AB’ye olan ihracat 2018 yılında 4 milyar 482 milyon avroya ulaşmakta; ticaret dengesi 1 milyar 335 milyon ile Türkiye lehine olmaktadır. AB’nin üretim tedarik ve tüketim

standartlarının benimsenmesiyle birlikte daha da üst konumlara gelebilme potansiyeli taşımaktadır. OTP, AB üyeliği için önemli bir adım ve refah seviyesini artıracak etkili bir politika aracıdır. 2018 yılında artan gıda fiyatları ve enflasyon oranlarından kaynaklı gıda enflasyonu tartışmaları gündemde olan Türkiye için tarımsal reform çalışmalarına ağırlık verilmiştir. Bu çabalarıyla AB ile paralel bir biçimde tarım sektöründeki sorunlarla ilgilenmeye başlayan kamuoyuyla beraber politikalarda yaşanan eksiklik ve yanlışlıkların giderilmesi konusunda sektöre önemli bir baskı oluşmaktadır (İKV, 2019: 10-11).

2.4. Dünya Tarım Ticaretinde Korumacılık ve Serbestleşme

Avrupa Topluluğunun oluşumundan itibaren çiftçilik yapısında önemli değişikliklerin olması gerektiği bilinmekte idi ve yapısal politikalar hiçbir zaman durağan olmamıştır (Marsh, 1991: 95-118). Avrupa Birliğinin kurucu antlaşmasında tarım alanında işbirliği yapmak isteyen Fransa'nın açık nedenleri mevcuttur. İkinci dünya savaşında yaşanan yiyecek kıtlığı korkusunun zihninde hala taze olması ve bu nedenle yeterli miktarda yiyecek tedarikinin garanti edilmesi gerekliliği özellikle bir amaç olarak belirtilmektedir. Gıda arz, talep ve fiyatlarının volatilitelerinden kaçınılması adına piyasa istikrarının sağlanması amaçları arasındadır. Amaçları arasında yer alan diğer iki gayesi ise; tüketiciye makul bir fiyatta yeterli yiyeceğe erişim garantisi ve kırsal nüfusta özellikle tarımla uğraşan kişilerin öz kazançlarını artırarak uygun bir yaşam standardına sahip olmasını sağlamaktır (Holman, 2019: 97).

Ortak tarım politikasının oluşumunda gıda üretiminde kendi kendine yeterli hale gelmeye teşvik edilmesi amaçlarında öne çıkmaktadır. Bir çok ülke ortak tarım politikası ve çiftlik gelirlerinin desteklenmesi ile tarıma ekonomik destek sağlamaktadır. ABD ve Avrupa Birliği gibi sanayileşmiş ülkelerde tarımsal destekler oldukça fazladır (Tisdell ve Hartley, 2008: 76). 1980 döneminin sonlarına doğru 1990'a kadar birçok hükümet, yüksek tarifeler ve diğer ithalat kısıtlamaları yoluyla üretimi korurken, gelir elde etmek için tarım ürünlerine ihracat vergileri koydu. Bu ülkeler aynı zamanda, kentsel tüketim için tarım fiyatlarını düşük tutmak amacıyla fiyat kontrolleri, döviz kuru politikaları ve diğer kısıtlamaları kullandı. Bu nedenle, birçok politika analisti, sanayi ülkelerindeki korumadan çok gelişmekte olan

ülkelerde tarımın vergilendirilmesine ve arz üzerindeki olumsuz etkilerine odaklandı. Sanayileşmiş ülkelerde, korumanın yarattığı daha yüksek getiri, sermaye yoğun ve sözde verimli tarım sektörlerine yol açarak, yüksek getirilerinin kamu desteğinden ziyade karşılaştırmalı üstünlüğü yansıttığı izlenimini yarattı (Aksoy, 2005: 37).

Tarımsal ticaretin serbestleştirilmesi kazananlar ve kaybedenler yaratacaktır. Çok taraflı ticaret serbestleşmesi, Tercihli İkili Ticaret Anlaşmalarından elde edilen faydaları yıpratmakta ve bazı gelişmekte olan ülkelerdeki düşük maliyetli üreticileri, şu anda tercihli erişimin yardım ettiği en az gelişmiş ülkelerde bulunan daha az verimli üreticilere karşı çekmektedir. Bununla birlikte, bu tür tercihlerden elde edilen gerçek kazanımlar, verimlilik farklılıkları nedeniyle beklenenden düşük olmuştur.

Yüksek düzeyde korunan pazarlardaki tüketiciler için yerel fiyatlar düştükçe ve ürün seçenekleri genişledikçe ticaretin serbestleştirilmesinden büyük fayda sağlayacaktır. Net gıda ithal eden yoksul ülkelerdeki tüketiciler, bu pazarlar serbestleşmeden önce daha yüksek ithalat birim maliyetleri nedeniyle korunmasaydı daha yüksek fiyatlarla karşılaşabilirlerdi. Ancak uygulamada, bu tür endişeler genellikle abartılmıştır. Çünkü dünya fiyatları arttıkça, yüksek ithalat vergileri kaldırılacak ve böylece tüketici fiyatları üzerindeki net etki ihmal edilebilir hale gelecektir (Aksoy, 2005: 1-4).

1960'lardan beri tarımsal korumaya yönelik eleştiriler tüm dünyada artmıştır. Dünya genelinde uygulanan tarım politikaları her ülkenin kendine özgü problemlerine çözüm bulmaya yöneliktir. Tarım sektöründe, tarım politikalarını yerel olmaktan küreselleşmeye götüren nedenler olarak; üretimi artırma, istikrarı sağlama ve kişi başına geliri yükseltme amaçları temelinde uygulanan politikalar ve son dönemlerde uygulamaya alınan doğrudan gelir desteği politikaları görülmektedir. Tarım sektörünün yapısı gereği evrensel sorunlar her ekonomide birbirinden farklı olmayan politika girişimlerine neden olmaktadır. Ancak ülkelerin gelişmişlik düzeylerine bağlı olarak farklı sorunlara çözüm bulmaları gerekmektedir.

Dünya ticaret örgütünün genel amacı, pazar erişimini artırmak ve dünya çapındaki ticaret engellerini önleyici tedbirleri hayata geçirmektir. Tarım sektöründe reform yapmak ve tarımsal ticareti bozan sübvansiyonlar ve yüksek ticaret engellerini önleyici adımlar adına 1995 yılında yürürlüğe giren Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması tarım ticaretinin daha adil ve daha rekabetçi hale getirmek için

oluşturulmuştur (https://www.wto.org/english/tratop_e/agric_e/agric_e.htm, 2020).

Tarımın, Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) Uruguay Turunda uluslararası ticaret müzakerelerine dâhil edilmesine rağmen, sanayi ülkelerinin çoğunda reformlar mütevazı olmuştur. Pek çok gelişmekte olan ülkede tarımsal üretime yönelik teşviklerin sanayileşmiş ülkelerde teşvikleri azaltmadan artırılması, birçok malın aşırı üretimine ve fiyat düşüşlerine yol açarak, birçok gelişmekte olan ülkenin ihracatı ve kırsal gelirleri artırma fırsatlarını azalttı.

1990'lara kadar sanayileşmiş ülkeler genellikle tarımı korurken, gelişmekte olan ülkeler ise; genellikle tarımı vergilendiriyordu. Sanayileşmiş ülkeler, üreticilere yüksek tarifeli sübvansiyonlar, ithalat kısıtlamaları ve kota gibi diğer tarife dışı önlemlerle tarım sektörlerini desteklediler. Bu koruma, ekonomi literatüründe ve küresel tartışmalarda kabul edilirken, gelişmekte olan ülkeler için anlamı çok daha az ilgi gördü (Aksoy, 2005: 37).

Sanayi ülkeleri ithalat tarifeleri, niceliksel kısıtlamalar ve yerel sübvansiyonlar tarafından sağlanan yüksek seviyede tarımsal korumaya sahipti. Bu destekler çıktı, girdi kullanımı ve fiyatları etkilediğinden aşırı üretime de neden olur. Sanayi ülkelerinin küresel ticaret sistemindeki ağırlığı düşünüldüğünde bu tür desteklerin toplam etkisi dünya emtia fiyatlarını düşürmek ve tarım sektörlerini korumayan ülkelerin ihracat payını düşürmektir (Aksoy, 2005: 75).

Üretimi sübvansiyon eden, yurtiçi fiyatları destekleyen politikalarla ilgili eleştiriler aşırı üretimi teşvik etmelerinden dolayı ithalatın baskı altında tutulması veya ihracat sübvansiyonlarına ve dünya pazarlarında düşük fiyatlı dampinglere yol açması gösterilebilir (https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/agrm3_e.htm, 2020).

Son yıllarda tarımsal pazarlarda küresel ve bölgesel ticaret anlaşmaları, gümrük birlikleri ve ortak pazarların oluşturulması kanalıyla korumacı ticaret politikalarının ortadan kalktığı görülmektedir (Hennessy, 1998: 46).

Avrupa düzeyinde endüstriyel çıkarların en üst düzeyde tutulmasına, küresel ticaretin daha fazla serbestleştirilmesine ilgi duyulmasına ve yeni bir dünya ticaret örgütü müzakereleri turunun oluşturulmasına engel olmasına rağmen; AB'de ortak tarım politikasının tamamen ortadan kaldırılmasını engellemeyi başaran Avrupa'daki tarım

lobisinin halen üst düzeyde hâkim olduğu sonucuna varabiliriz (Holman, 2019: 97).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE TARIM SEKTÖRÜNÜN TEMEL SORUNLARI VE UYGULANAN POLİTİKALARIN EKONOMİYE ETKİLERİ

3.1. Tarım Sektörünün Temel Sorunları

Tarım uygarlığı mümkün kılan unsurdur. Tarım bu nedenle medeniyetten önce ve öndedir. Dünyada ortaya çıkan ilk toplumlarda öncü amaç; güvenilir ve yiyecek fazlasının üretilmesi idi (Tauger, 2011: 4). Tarımla uğraşan toplumlar doğal kaynaklarına derin kökleri olan bir toplum ortaya çıkarır. İlk tarım toplumları yiyeceklerini yıl boyunca değil, birkaç hasat zamanında toplamak zorunda kalmaktaydı. Olumsuz hava koşulları, doğal afetler veya herhangi bir başka olay hasat emeğinin alınmasını engelliyorsa, o mevsim için mahsulün tamamı hasar görebilirdi. Tarım ürünlerinin, depolama işlemlerinde nemden, parazitlerden ve başka tehlikeli durumlardan korunması gerekmektedir. Bu sebeple mahsullerin hasat edildikten sonra tarımla uğraşanlar aynı zamanda yılın geri kalanında ürünlerin depolanmasını sağlamaktaydı. İlk tarım ile uğraşan toplumların karşılaştığı temel sorunlar hava koşullarına karşı hassasiyet, aşırı nüfuslanma, hastalıklar, hırsızlık ve vandalizmden kaynaklı güvenlik gereksinimi olarak görülürken günümüzde halen önemli sorunlar olarak devam etmektedir.

3.1.1. Tarım Sektöründe Piyasa

Tarımsal ürün fiyatları arz ve talebin piyasada karşılaşması sonucu oluşmaktadır. Tarım piyasasında alıcı ve satıcı sayısının çok fazla olması tam rekabet piyasasına yakın olduğu izlenimini vermektedir. Ancak alıcılar ve satıcılar arasına aracı olarak tanımlanan pazarlamacılar girmekte ve rekabet aksamaktadır (Dinler, 2013: 238-242).

3.1.1.1. Tarımsal Ürün Arzı

Arz; belirli bir piyasada, ‘belirli bir dönemde o ürünün fiyatı dışındaki faktörler sabitken çeşitli fiyatlardan piyasaya satılmak üzere sunulan miktarlardır’. Tarımsal ürün arzı, doğal koşulların ve iklimin etkisi altındadır. Üretim ile arz aynı değildir. Tarımcı üretimin belirli bir kısmını tohumluk ya da damızlık olarak gelecek seneye ayırdığı gibi, bir kısmını da tüketimi için ayırmaktadır. Üretim dönemlerinin tarımsal ürünler arzı üzerindeki etkisi, tarım dışındaki mallardan farklıdır. Çünkü tarımsal üretim canlı varlıkları konu almaktadır. Sonuç olarak tek bir tarımsal ürün arzı ile toplam tarımsal ürünler arzı, elastikiyet yönünden farklılıklar göstermektedir (Dinler, 2013: 220).

Tarımsal ürünün arzı pazara bağlıdır. Yani; ürünün fiyatı, rakip ürünlerin fiyatları, ortak ürünlerin fiyatları, girdilerin fiyatları, teknoloji, doğal çevre ve kurumsal ortam tarımsal ürünü etkileyen faktörlerdir. Tarımsal ürünün arzı anlık veya piyasa uyarılarına yanıt olarak ayarlanamaz. Arza göre ayarlanması birkaç döneme yayılmasına neden olabilir. Anlık değişimlerin yaşanmamasının nedeni olarak; çiftçilerin eksik bilgiye sahip olmaları veya özellikle verim ve fiyatlar konusunda belirsizliklerle karşılaşmaları üreticilerin ataleti, kurumsal faktörler ve teknik hususlar gösterilebilir (Colman ve Young, 1989: 48).

Çok Kısa Dönemde Arz; Bir ürünün ekiminden ürünün elde edildiği ana kadar geçen dönem bir üretim dönemidir. Bu sürede ekim alanı veri olarak görülür; fiyatlara intibak ancak bakımı değiştirmekle veya ürünü tarlada bırakma, toplama kararıyla sağlanır. Ürün elde edildikten sonra ertesi üretim dönemi sonuna değin miktarı veri olan bir stok niteliğindedir (Kazgan, 2003: 129). Genel olarak çok kısa dönem, ürünün hasat edildiği andan bir üretim dönemi sonundaki hasat anına değin geçen dönem olmasına karşın piyasaya arz edilen miktar daima stoka eşit değildir. Tarımsal üretimin stok edip edilmemesi alternatif kullanım alanının olup olmamasına göre önem taşır.

Eğer tarımsal ürün stok edilebiliyorsa, tarımcı fiyatı arzu ettiği düzeyin altına düşmesi durumunda, mali durumu imkânı dâhilinde ürününü stok edip, bir süre bekletmeyi göze alabilir. Çok kısa dönemde; satıcının malı elden çıkarmaya razı olduğu minimum fiyatın üzerinde, arz elastikiyeti oldukça düşüktür. Ancak, fiyat yükseldikçe üretici stok ettiği ürünün bir kısmını piyasaya çıkarmaya razı olabilir.

O halde eğer bir tarımsal ürün stok edilebiliyorsa ya da alternatif kullanım alanları mevcut ise, çok kısa dönem arz elastikiyeti oldukça serttir, ancak sıfır değildir. Aksi durumda malın muhafaza edilmesi mümkün değilse ve alternatif kullanım alanı bulunmuyorsa arz elastikiyeti oldukça serttir hatta sıfırdır.

Kısa Dönemde Arz; işletmelerin üretim hacmini değiştirebilir ancak; tüm üretim faktörlerini değiştirebilecek kadar bir zamana sahip olamadığı zaman aralığıdır. Bu dönemde sadece değişken faktörleri değiştirebilecek kadar bir zamana sahiptirler. Bu dönemde firma, ortalama değişir masrafları karşıladığı sürece üretimini sürdürmektedir (Dinler, 2013: 221-222).

Tarımsal ürünlerin kısa dönemde arz fonksiyonu, tekil ürünler ve toplam tarımsal ürün açısından farklıdır.

Tekil ürünler bağlamında; tarımda üretim mevsimlidir. Bu sebeple, bu yıl piyasaya arz edilen ürün, bu yılki fiyatın fonksiyonu olamaz, geçen yıl verilen karar gözetilir. Geçen yılın fiyatı ancak üreticilerin tahminleri veya bekleme süreci aracılığıyla üretim planlarını etkileyebilmiştir (Dinler, 2013: 129-130).

Genellikle tarımsal ürünlerde ekim zamanında veya üretim planları yapılırken net ürün fiyatları bilinmemektedir. Çiftçilerin beklentilerini tam olarak formüle etmenin kesin yolu iktisatçılar tarafından net anlaşılamamaktadır. Ampirik çalışmalarda yaygın olarak benimsenen sezgisel çekiciliği olan bir hipotez, belirli bir üretim döneminde beklenen fiyatın geçmişte yaşanan fiyat seviyelerindeki referansı ile hesaplanmaktadır (Colman ve Young, 1989: 36).

Herhangi bir tarımsal ürünün t dönemindeki arz miktarına M_{at} , söz konusu ürünün bir yıl önceki fiyatına F_{t-1} denilirse Bu ürünün kısa dönem arz fonksiyonu tekil ürünün kısa dönem arzı bir üretim döneminden önceki üretim dönemine geçerken artar ya da azalır. Bir yıl önceki fiyatlara ve bekleme sürecine göre üretim tahmini yapan tarımla uğraşanlar alan ve ürün seçimine karar verdikten sonra bir üretim döneminde diğer her ürün için ayırdığı toprak miktarını değiştirir (Dinler, 2013: 222).

$$M_{at} = f(F_{t-1})$$

1.3

Fiyat belirsizliği üretim planları esnasında üreticinin karşılaştığı bir sorundur. İki ürün yılı arasında üretim miktarı egzogen etkenlere bağlıdır. Üreticinin aldığı üretim

kararları uygulamaya konulamaz. Marjinal Maliyet = Fiyat kuralına uygun firma dengesi iki ürün yılı arasında geçerli olmaz. Ancak iki ürün yılı arasındaki dönem genel saf rekabet modelindeki kısa dönem kavramına uyar. Bu durum değişken faktörlerin değiştirilebildiği halde diğerlerinin sabit kalmasıyla açıklanabilir. İşletmelerin kısa dönemde sınırlı bir kapasitesi vardır. Saf rekabet şartlarında tarım işletmeleri ürün fiyatı ortalama değişken maliyeti karşıladığı sürece kapasite sınırında üretim yapabilir (Kazgan, 2003: 130-139).

Kısa dönem toplam tarımsal ürün arzı da oldukça serttir (Dinler, 2013: 222). Tarım girdilerinin fiyatları tarımsal ürün fiyatları gibi esnektir. Ürün fiyatları ile aynı yönde ve aynı oranda değişir. Bazı üretim faktörlerinin arz fonksiyonu elastik değil ancak fiyatlar esnektir. Bu sebeple toprak kiralari ürün fiyatlarına paralel olarak değişir.

Tarım alanında işçi sendikaları çoğu zaman güçsüz durumdadır. İşçi talebindeki değişimlere işçi miktarı ile değil ücret haddinde ki değişime ile gerçekleştirilir. Tarımda kullanılan sermaye eşyasının tarım dışında kullanım imkânı bulunmamaktadır. Dolayısıyla kapital eşyanın arz fonksiyonu elastik değildir (Dinler, 2013: 140).

Uzun Dönemde Arz; Üretimde görev alan tüm üretim faktörlerinin değiştirilmesinin mümkün olduğu dönemdir. İşletmelerin üretim planlaması yaparak üretim tesisi ölçeklerini değiştirebilecekleri bu dönemde yeni işletmelerin katılımı ya da işletmelerin faaliyetten vazgeçme durumlarıyla karşılaşılabilir. Uzun dönemde aşırı kar eden sektörlerde yeni işletmelerin bu alana girecekleri veyahut anormal kar ortadan kalkana değin var olan işletmelerin ölçeklerini arttırabilecekleri söylenebilir.

Sektör dengesi gerçekleştiğinde normal karla çalışmaya razı olan her işletme piyasa fiyatı ortalama maliyetine denk gelecektir. Fiyat ortalama maliyetinin altına düşerse firmaların bazıları sektörü terk etmeye başlayacak ve bu terk etmeler sayesinde fiyat ortalama maliyete yükselene değin sürecektir. Uzun dönemde toplam tarımsal ürün arzının elastikiyeti oldukça küçüktür. Buna karşın uzun dönemde arz elastikiyeti kısa döneme göre daha elastiktir (Dinler, 2013: 224-225).

3.1.1.2. Tarımsal Ürün Talebi

Bir malın talebini; ürünün fiyatı, tüketicinin geliri, diğer malların fiyatları, tüketicinin zevk ve alışkanlıkları belirler. Tüketicinin zevk ve alışkanlıkları niceliksel olarak değer verilememekte ancak; diğer bağımsız değişkenin her biri ile talep arasındaki ilişkilerin açıklanmasında esneklikten yararlanılmaktadır (Bulmuş, 1978: 32).

Tarımsal ürünlerin yaklaşık %90'ı besin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik geri kalanı ise endüstriyel sektörde hammadde olarak kullanılmaktadır. Gıda gereksinimini karşılayan tarımsal ürünler talebinin fiyat elastikiyeti oldukça serttir (Dinler, 2013: 232).

Ekonomide bir malın veya mal grubunun talep veya fiyat esnekliğini belirleyen gelir esnekliği ve ikame esnekliğidir. Gelir ve ikame esnekliği, fiyat esnekliğini belirlemede, tüketici harcamalarının, ele alınan mal/mal grubu ile diğer mallar arasındaki dağılışına bağlıdır. Çeşitli mal ve hizmetler arasındaki harcamaların dağılışı zamanla ekonomik gelişmeyle evrimleşmekte ve farklılaşmaktadır (Bulmuş, 1978: 33).

3.1.1.3. Gıdaya Yeterli Etkin Talep Oluşumu

Gıda talebi esnek olmama eğilimindedir. İstihdam artışı olmadan hızla gıda üretimi artarsa, fiyatlar düşme eğiliminde olur ve sonunda üretimin azalmasına neden olur. Artan gıda üretimini sürekli düşen fiyatlar aracılığı ile değil sürekli artan fiyatlar vasıtası ile karşılanması gerekmektedir.

Gıda fiyatları yükseliyorsa arzın teknolojik değişimle yeterince hızlı artmadığını gösterir. Bu durumda teknolojik değişim alanındaki çabaların iki katına çıkarılması gerekmektedir. Ancak; çabaların başarıya ulaşmasını beklerken, hızla yükselen gıda fiyatları nedeniyle istihdamın geri çekilmesini önlemek amacıyla gıdanın ithal edilmesi gerekecektir.

Gıda fiyatlarının düşmesi durumunda teknolojik değişim, istihdam stratejisinin önüne geçecektir. Bu durumda; sübvansede edilmiş ihracat yahut yerli stoklarda hızlı büyüme olacaktır (Mellor, 1995: 67).

3.1.1.4. Tekil Gıda Maddesinin Talebi ve Giffen Malları

Tekil Gıda maddesinin talebinin fiyat elastikiyeti toplam gıda maddeleri talebinin fiyat elastikiyetine göre daha büyüktür. Daha açık bir ifadeyle; toplam gıda maddelerinin talebinin fiyat elastikiyetinin sert olmasına rağmen, tekil gıda maddesinin talebinin fiyat elastikiyeti yumuşaktır. Toplam gıda maddeleri ve tekil gıda maddelerinin talepleri arasındaki bu farklılık tekil gıda maddelerinin birbirleri yerine ikame edilmesinden kaynaklanmaktadır. Ancak toplumların gelir düzeyi ile tekil gıda maddeleri talebinin fiyat elastikiyeti de değişmektedir. Gelişmiş ülkelerin aile bütçelerinde gıda maddelerine yapılan harcamanın payı oldukça küçüktür. Bir malın fiyatının düşmesi sonucu reel gelirdeki artış son derece az olacaktır. Bu sebeple talebin fiyat elastikiyetinde gelir etkisinin payı ihmal edilecek kadar küçük olduğunda elastikiyet büyük ölçüde ikame etkisine bağlı olacaktır. Gelişmiş ülkelerin gelir düzeyi yüksek olduğundan ikame etkisi de oldukça küçüktür. Sonuç olarak gelişmiş ülkelerde tekil gıda maddesinin talebinin fiyat elastikiyeti toplam gıda maddeleri talebinin fiyat elastikiyetine göre daha esnek ancak oldukça serttir.

Az gelişmiş ülkelerde tek bir gıda maddesinin fiyatındaki değişiklik sonucu gelir ve ikame etkisi fiyattaki değişim ile ters yönlü ve oldukça önemlidir. Gelişmiş ülkelerle mukayese edilirse talebin fiyat elastikiyeti daha büyük ancak inelastiktir.

Gıda maddelerinin fiyatı yükseldiği zaman o maldan talep edilen miktar azalırken tersi durumda fiyatı düştüğü zaman o maldan talep edilen miktar artmaktadır. Bu durum gelir ve ikame etkilerinin fiyatla ters yönlü olmasından kaynaklanmaktadır.

Giffen malları olarak adlandırılan bir grup temel gıda maddesinin talebi talep kanuna uymamaktadır. Bu gibi malların fiyatı yükseldiğinde talep edilen miktar artmakta aksine fiyatları düştüğünde azalmaktadır.

Giffen malları temel gıda maddelerinin fiyatlarıyla talep edilen miktarlar arasındaki ilişkinin aynı yönlü olması gelir ve ikame etkilerinin birbirine zıt yönlü olmasının sonucudur. Giffen mallarında gelir etkisi ikame etkisinden daha büyüktür. Dolayısıyla fiyat değişikliği halinde talep edilen miktardaki değişimi gelir etkisi belirlemektedir.

3.1.2. Tarım Ürünleri Fiyatlarında İstikrarsızlık

Fiyat oluşumunun incelenmesinde, genel olarak kullanılan ayırım; çok kısa dönem, kısa dönem ve uzun dönemdir. Çok kısa dönem fiyatının oluşumu tarım kesimi ile tarım dışı kesimler arasında bir fark oluşturmamaktadır. Çok kısa veya geçici dönem talep değişikliklerine karşı arzın herhangi bir tepkide olamayacağı, ürünün piyasada satışta bulunduğu dönemdir. Piyasa dönemi olarak da adlandırılan bu dönem, malın piyasa fiyatı talep tarafından belirlenmektedir (Akal, 2015: 378). Çok kısa dönemde piyasa ürün arzı, eldeki ürün ile stoklardan piyasaya gelen ürünün toplamından oluşmaktadır. Arzı oluşturan ürün daha önceden üretilmiş bulunmaktadır.

Kısa dönem ve uzun dönem fiyat oluşumları birbirine oranla bazı farklılıklar göstermektedir. Kısa dönemde ürün arzı sabit sermayenin üretebileceği miktarla sınırlıdır. Diğer bir deyişle, üretim bir ölçüde artırılrsa da sabit sermayenin elverdiği üretim kapasitesi aşılamaz. Kısa dönem tanımı gereği, sabit sermaye kapasitesinin artırılmayacağı kadar kısa bir zaman dilimini belirtmektedir. Kısa dönem, ekonominin tarım dışı kesimlerinde genellikle bir yıldan daha az bir süreyi kapsar. Ancak tarım kesiminde tarla bitkileri için en az 1 yıllık, zeytin ve bağcılık gibi ürünler için ise on beş - yirmi yıllık bir zaman dönemini ifade etmektedir.

Uzun dönemin belirleyici özelliği, üretim kesimindeki işletme sayısının değişmesi, işletme kapasitelerinin değiştirilmesine imkân sağlayacak kadar uzun bir zaman aralığını kapsamaktadır.

Tarım kesimi piyasa dönemlerinin ürünün özelliğine bağlı olarak değişmesi, tarım ürünleri fiyatlarında şiddetli dalgalanmalara neden olarak, ekonominin kaynak dağılımını olumsuz yönde etkilemektedir. Tarım dışı kesimlerde maliyet giderlerinin önceden hesaplanabilmesi istenilen üretim miktarının belirlenmesine olanak sağlamaktadır. Ancak tarımın kendine has yapısından dolayı üretim hacminin ve maliyet giderlerinin sağlıklı bir şekilde tahmin edilmesi mümkün değildir (Bulmuş, 1978: 11-12).

Bir malın talebini; ürünün fiyatı, tüketicinin geliri, diğer malların fiyatları, tüketicinin zevk ve alışkanlıkları belirler. Tüketicinin zevk ve alışkanlıklarına niceliksel olarak değer verilememekte ancak diğer bağımsız değişkenin her biri ile talep arasındaki ilişkilerin açıklanmasında esneklikten yararlanılmaktadır (Bulmuş, 1978: 32).

Tarımsal ürün fiyatları tarım dışı sektör ürünleri fiyatlarına göre yıldan yıla hatta mevsimlere göre çok büyük dalgalanmalar gösterebilir. Tarımsal ürünler arz ve talebinin inelastik olmasından dolayı arz ya da talepte küçük bir değişimde tarımsal ürün fiyatlarında büyük dalgalanmalara neden olmaktadır. Tarım ürünleri fiyatlarının arz ve talepteki değişimlere karşı tepkisi bazı ürünler için devri hareket başlatmada kendini gösterebilir. Diğer ürünlere kıyasla tarım ürünlerin fiyatlarının daha fazla dalgalanması bu ürünlerin hammaddelere benzemeleridir. Tarım ürünleri fiyatları genellikle tam rekabet piyasası koşullarında oluşmakta ve üretim miktarlarının kontrol altında tutulması mümkün olmamaktadır.

Tarım ürünleri üreticileri kendi üretim miktarlarının toplam üretimin bir parçası olduğunu fark etmeyerek her zaman üretimleri artırmak istemektedirler. Böylece üretimdeki fazla miktarlardaki fiyatların ani olarak ve önemli ölçüde düşmelerine sebep olmaktadır.

Kısa dönemde tarımsal ürün talebi oldukça sabit bir yapıdadır. Buna karşın tarımsal ürünler üretiminin mevsimlik olması depolama imkânlarının sınırlılığı nedeniyle tarımsal ürün piyasalarında kısa dönemlerde mevsimlik fiyat dalgalanmaları ortaya çıkmaktadır. Çeşitli nedenlerle ürün arasında görülen düşüş ve yükselişler uzun dönemde fiyat hareketlerine neden olmaktadır. Uzun dönemde ortaya çıkan bu fiyat dalgalanmaları Örumcek Ağı Teoremi yardımı ile açıklanmaktadır.

Tarımsal ürünler üretimi doğa koşullarına bağlı olarak ürünün bol olduğu yılda fiyatın düşmesi, kıt olduğu yılda fiyatının yükselmesi şeklinde fiyat dalgalanmalarına neden olmaktadır. Doğa koşullarına bağlı olarak üretim dönem içerisinde bazı yıllar hava koşullarının çok kötü olması, rekoltenin normalin altında veya tersi yönde rekoltenin üstünde seyretmesine neden olmaktadır. Talepte önemli bir değişiklik olmadığını kabul edersek; dışsal etkiler sonucu rekolte artışı arzın artmasına ve fiyatların düşmesine, rekolte azalışı ise arzın düşmesine ve fiyatların artmasına neden olacaktır.

Tarımsal ürünlerin arz ve talebinin inelastik olması; küçük bir arz değişimi sonucunda tarımsal ürün fiyatlarında çok büyük değişimlere neden olmaktadır. Bu durum üreticilerinin gelirlerinin önemli ölçüde değişmesi sonucunu doğurmaktadır. Bol ürün yılında üreticilerin gelirlerinin düşmesi şeklinde tanımlanan durum 'King Kanunu' diğer adıyla 'Bolluk Paradoksu' olarak adlandırılmaktadır. King Kanuna

göre; tarımsal ürün miktarı aritmetik bir dizi izleyerek azalırsa fiyatlar aksi yönde ve geometrik bir dizi izleyerek yükselmektedir (Rehber ve Çetin, 1998: 191-193).

Üretim planlanırken, üretici girdi fiyatlarını bilmektedir. Girdi fiyatlarındaki değişme şiddeti, ürün fiyatlarından daha azdır. Bazı tarım ürünleri aynı zamanda tarım girdileridir. Bunların üretim fonksiyonu ve fiyatları, tarım ürünlerinin tabii olduğu şartlarla özdeştir. Ancak, rekabet şartlarının aksadığı sanayi kesiminde üretilen girdilerin fiyatları kısa sürelerde değişmez ürün fiyatlarına oranla daha istikrarlıdır. Ürün fiyatları değişirken girdi fiyatlarının değişmemesi girdi, çıktı, fiyat oranının değişmesi anlamına gelmektedir. Buna karşın üretici ürün piyasaya çıktığında belirlenen ürün fiyatlarını bilemez ve ürün fiyatları çok istikrarsız olur. Ek olarak üretim fonksiyonlarını dışsal etkenlerden ötürü kesin olarak bilinmemesi de söylenebilir. Dolayısıyla azami kar noktasına erişmek imkânsızdır (Kazgan, 2003: 33-34).

Tarımsal fiyatlardaki istikrarsızlığın başlıca nedeni arzın talebe uydurulmasındaki güçlükler olduğundan devletin veya politika belirleyicilerinin önce bu konuda bir takım önlemler alması gerekmektedir (Rehber ve Çetin, 1998: 240).

3.1.3. Örümcek Ağı (Cobweb) Teoremi

Dinamik denge analizi çerçevesinde tarım ürünleri piyasalarında ortaya çıkan üretim ve fiyat dalgalanmalarının açıklanmasını sağlamaktadır. Cobweb teoremi, arz ve talebin zaman içindeki değişme hızlarının birbirine eşit olmadığı gözleminden hareket etmektedir. Arz ve talebin zaman içinde birbirine uyması belirli bir zaman gecikmesi ile mümkün olur. Herhangi bir dönemde talep edilen miktar o dönemin fiyatının bir fonksiyonu ise de, üretim işleminin zamana bağlı olması nedeniyle arz edilen miktar o dönemin fiyatının değil ancak ondan bir önceki dönemin fiyatının bir fonksiyonu olabilir. Cobweb teoreminde birbirinden farklı üç durum öngörülmektedir.

Belirli Bir Yörüğe Üzerinde Devam Eden Dalgalanma; Sürekli ve sonsuz belirli bir yörüğe izler. Bu tür Cobweb'te fiyat ve arzın, dönemler boyunca sıralı olarak alabileceği iki düzey söz konusudur. Yani, fiyat bu iki değerden belirli bir dönem birini, onu izleyen dönem ötekini alır. Fiyat için belirtilen hususlar arz içinde geçerli

kılınmaktadır. Yörüngeye bağlı dalgalanmaların aynı yörünge üzerinde sürüp gitmesinin nedeni arz ve talep eğrilerinin yatay eksenle yaptıkları eğilimlerinin mutlak değerlerinin birbirine eşit olmasıdır. Herhangi bir nedenle üretim veya fiyata yapılacak müdahale yeni bir Cobweb yörüngesinin doğmasına neden olacaktır. Fiyat, cari arz tarafından belirlendiği sürece ve arz da bir dönem önceki fiyat tarafından belirlendiği sürece, fiyat ve üretimdeki dalgalanma sonsuz olarak değişmeden devam edecektir.

Açılan Dalgalanma; Arz eğrisinin talep eğrisine oranla daha basık olması gerekmektedir. Talep eğrisinin arz eğrisine oranla daha dik bir eğime sahip olmasıdır. Zaman ilerledikçe fiyat ve üretim dalgalanmaları büyük boyutlar kazanarak genişlemektedir. Açılan Cobweb, öngörülen yörüngeye bağlı dalgalanma ve kapanan dalgalanmalara oranla, devletin tarım ürünleri fiyat oluşumuna müdahaleyi zorunlu kılmaktadır.

Kapanan Dalgalanma; Arz eğrisinin talep eğrisine oranla daha dik bir eğime sahip olması gerekmektedir. Kapanan dalga açılan dalganın ters halidir. Ancak devletin müdahalesini geçici olarak zorunlu kılan nitelikler göstermektedir. Ayrıca kapanan dalgalanma türündeki Cobweb, piyasa denge teorisinin öngördüğü biçimde gelişmektedir. Fiyatın dalgalanması ile üretimde dalgalanmaktadır. Üretimdeki dalgalanmalar üretici bakımından sorun yaşanmasına neden olmaktadır.

1920'lerde H.L. Moore'un öncülüğünü yaptığı çalışmalardan elde edilen istatistik bulgular üzerine kurulmuştur. 1917 yılında H.R. Moore pamuğun cari fiyat üretim miktarını inceleyip pamuğun cari fiyatının pamuğun cari üretim miktarıyla oluştuğunu, pamuğun cari üretim miktarını ise geçmiş yıllarının fiyatları ile belirlendiğini göstermiştir. Cobweb olayını birçok iktisatçı incelemiş olup ilk ayrıntılı incelemeyi 1938 yılında Mordecai Ezekiel 'The Cobweb Theorem' adlı makalesinde sunmuştur.

Cobweb Teorisi hakkında yazılan ilk makaleler; 1930'lu yıllarda Ricci, Tinbergen, Schultz tarafından aynı yıl içinde yazdıkları makalelerde Cobweb diyagramlarını geliştirmeye çalışmışlardır. Bunları Leontief ve Kaldor'un çalışmaları takip etmiştir. Ezekiel'in geliştirdiği Cobweb Teoremi günümüzde önemini korumaktadır. Cobweb Teorisi gerçekçi ve operasyonel bir teoridir (Bulmuş, 1978: 12-18).

3.1.4. Üretici Gelirlerinde İstikrarsızlık

Tarım ürünleri piyasalarında tam rekabet şartları geçerlidir. Tarım ürünleri piyasasında fiyatlar her an değişebilir. Belirli bir tarımsal üründen arz edilen miktar veri iken, Bu ürünün satışından elde edilecek geliri belirleyen unsur ürünün talebinin esneklik katsayısıdır. Esneklik katsayıları; farklı talep eğrilerinin arzın değişmesi durumunda toplam gelir üzerindeki etkileri de farklı olmaktadır.

Kalkınma yolundaki ekonomilerde tarımsal ürünlerin çeşitliliği sınırlıdır. Bu olgu tüketiciler bakımından ikame olanaklarını sınırlandırarak hububat gibi bazı tarımsal ürünlerin talebinin esneklikten yoksun kalmasına neden olur. Bu tür ürünlerin talebinin katı olması kırsal nüfus genelinin gelirlerinin şiddetli dalgalanmalara açık olmasına neden olur. Bu durumda fiyat dalgalanmalarının kısmen önlenebilmesi arzın denetim altına alınabilmesiyle sağlanır. Ancak kalkınan ülkelerde tarımsal arz miktarında yıldan yıla ortaya çıkan fiyat değişimleri ekonomik özelliği olmayan doğal etmenler tarafından belirlenmektedir. Ürün fiyatlarındaki değişmelere karşı üreticilerin gösterdiği tepki fiyat teorisinin normal şartlar altındaki bekleyişlerine ters düşmektedir. Fiyatın ‘... Çok düşük olduğu zamanlarda çiftçi hanesi gelirini eski seviyede tutmaya çalışarak gayretini artıracaktır.’ bu durumda fiyatın düşmesine rağmen üretimin artması sonucuna neden olacaktır. Ayrıca üretim giderlerinin önemli bir kısmı yapılmış olduğundan üretilen miktarı azaltarak üretim giderlerini azaltmakta genellikle mümkün olmamaktadır.

Ekonominin gelişmesinden bağımsız olarak tarımsal gelir dalgalanmaları tarımsal üretimdeki organizasyonun işletme büyüklükleriyle de yakından ilişkilidir. Çünkü tarım kesimindeki küçük üreticinin fiyat değişmelerine karşı tepkisini yalnızca üretimde kullandığı üretim faktörleri ve diğer tarımsal girdilerin karlılığı ile ilgili düşünceleri belirlemez. Küçük üreticinin temel amaçlarından biri de ekebilme, ailesine yetebilecek kadar gelir temin edebilmektir (Bulmuş, 1978: 37-40).

3.1.5. Tarımsal Üretim Faktörleri

Tarımın ekonomik büyümeye katılma kapasitesi; en uygun üretim metotlarını hangi ölçüde benimsediği, organizasyonu ne kadar iyileştirdiğine bağlıdır. Bugün sanayileşmiş ülkelerde dahi, tarımın reorganizasyonu ile ülke ekonomisinin

ilerlemesi arasında çok sıkı ilişkiler vardır. Tarımda üretim metotlarının iyileştirilmesini mümkün kılan donanım ve teknolojik buluşların kaynağı, başta sanayi olmak üzere tarım dışı sektörlerdir. Gelişmekte olan ülkelerde, yatırım maliyetleri gelişmemiş olduğu için gerekli makine ve teçhizatla teknolojinin çoğunluğu dış âlemden sağlansa dahi; sağlıklı bir ekonomik gelişme süreci adına tarım ve tarım dışı sektörlerin birlikte bütünleşerek uyum içinde olmaları gerekmektedir. Bu tarz ekonomilerde tarıma girdi sağlayacak ara malı sanayileri gelişme eğilimindedir. Tarımda kullanılan üretim faktörleri bileşiminde; modern teknolojik gelişmelerin ilerlemesi için gerekli değişiklikler yapılmalı ve küresel olarak kaynak verimliliğinin yükseltilmesi benimsenmelidir. Tarım sektöründe bu yönde ilerlemeler sağlandığı ölçüde; sadece tarım değil, bütün ekonomi gelişecektir (Dura, 1991: 237).

Tarım sektörünün üretim fonksiyonu, diğer sektörlerin üretim fonksiyonundan keskin bir şekilde ayırt edilmesini sağlayan iki önemli özelliği bulunmaktadır. İlk olarak; çıktının doğal şartlardan etkilenmesiyle miktarının dışsal etkenlere bağlı olmasıdır. Bu sebeple üretim fonksiyonu denkleminde doğal şartların kestirilemeyeşinin gösterilmesi yani dışsal etkenlerin (h) eklenmesi gerekmektedir. İkinci özellik ise girdi ve çıktı arasındaki dönem farkıdır (Kazgan, 2003: 16).

Üretim, mal veya hizmet oluşturulmasında girdileri birleştirme ve koordine etme sürecidir. Girdiler ve çıktılar arasındaki ilişki matematiksel semboller ile ifade edilmektedir (Colman ve Young, 1989: 6-7). Diğer bir ifade ile üretim fonksiyonu, belirli bir malın üretimine katılan üretim faktörleriyle elde edilen üretim miktarı arasındaki teknik ilişkileri ifade eder.

$$\text{Çıktılar} = F(\text{Girdiler}) \quad 1.1$$

$$Y = F(X_1, X_2, \dots, X_n) \quad 1.2$$

Yukarıda yer alan denklemdaki değerlerin anlamları; Y ürün yani çıktıyı ifade etmektedir. $X_1, \dots, X_n$ ise üretime dahil edilen emek, sermaye, doğal kaynaklar gibi girdilerdir (Dinler, 2013: 142).

3.1.5.1. Doğa

Küreselleşmeyle birlikte hızlı nüfus artışı ve ekonomik savaşların yoğunlaştığı günümüzde; Türkiye'nin tarım üretiminde kendi kendine yeterli olması büyük bir ekonomik üstünlük olarak görülmektedir. Türkiye'nin toprak ve iklim açısından çok çeşitli olması birçok tarım ürününün yetişmesine imkân tanınmaktadır. Ülkemiz zengin bir doğal çevreye sahiptir. Yeraltı ve yerüstü servetleri bakımından büyük bir potansiyeli vardır. Ayrıca doğal kaynak zenginliği tarım üretimi için son derece elverişlidir (Dura, 1991: 246-247). Tarımsal üretimin gerçekleştirilmesi bakımından temel bir faktör durumunda olan arazi, toprakla aynı anlamda kullanılsa da arazi; belirli sınırlara sahip olan geniş toprak parçasını ifade etmekte toprak ise; derinliği ifade etmektedir. Bu doğal kaynaktan genişlik ve derinlik olarak yararlanmak söz konusu olduğunda arazi ve toprak kavramları birbiri yerine kullanılabilir. Arazi bitkisel ve hayvansal ürün yetiştiriciliğinde üretime doğrudan katılmasının yanı sıra üzerinde bulunan binalar, yollar, sulama tesisleri gibi yapılar aracılığıyla da dolaylı olarak üretime katılırlar. Günümüzde dünyadaki hızlı nüfus artışı nedeniyle tarım arazileri marjinal sınırlarına ulaşmıştır Bu sebeple ekonomik gelişme ve ürün çeşitliliği sağlanabilmesi için arazinin verimliliğinin sürdürülebilmesi adına araziyi ıslah edici ve koruyucu önlemler alınması gerekmektedir.

3.1.5.1.1. Araziler

Arazi, üretimin yapıldığı sonsuz ömre sahip doğal güçlerin kaynağıdır (Rehber ve Çetin, 1998: 54-56). Dünyanın yaklaşık %71'i sulardan, %29'u karalardan oluşmaktadır. Bütün denizler göller 365 milyon km², karalar ise 44 milyon km², (%30), Afrika 30 milyon km², (%20), Kuzey Amerika 24 milyon km², (%16,5), Güney Amerika 18 milyon km², (%12), Avrupa 10 milyon km², (%7) ve Avustralya 7 milyonkm², (%5)'dir. Antarktika ise 17 milyon km²'lik bir alana sahiptir. Bu sınırlı karasal alanlar; tarla ve bahçe tarımı yapılan alanlar, plantasyonlar, çayır-mera alanları, ormanlar, tarıma elverişli olmayan dağlar, çöllerden oluşmaktadır. Görüldüğü üzere sınırlı olan karasal alanların tarıma elverişli olan kesimleri fazla değildir. Bir arazinin tarıma elverişliliği onun eğimine içeriğindeki minerallere, su bulunup bulunmamasına, yıl içerisindeki sıcaklık düzeyi gibi doğal koşullara bağlıdır (Karacan, 2013: 101).

Tablo 7: Tarım ve Orman Alanları Bin Hektar

Yıllar	Toplam Alan	Ekilen Alan	Nadas
1950	14 542	9 868	4 674
1955	20 998	14 205	6 793
1960	23 264	15 305	7 959
1965	23 841	15 294	8 547
1970	24 296	15 591	8 705
1975	24 418	16 241	8 177
1980	24 560	16 372	8 188
1985	23 933	17 908	6 025
1990	24 192	18 868	5 324
1995	23 588	18 464	5 124
2000	23 033	18 207	4 826
2005	23 024	18 148	4 876
2009	20 540	16 217	4 323

Kaynakça: TÜİK, İstatistik Göstergeler 1923-2009 s 165.

<http://www.antakyatso.org.tr/dokumanlar/istatistik%20gostergeler.pdf>

2016 verilerine göre tarımsal arazi %49,8 iken ekilebilir arazi ise %26,5 civarındadır (<https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>, 2020). Her yıl yaklaşık 8 milyon hektar tarım arazisi nadasa bırakılmaktadır. Ülkemizin beslenmesi ve tarımın ülke refahına katkısının artırılması, geri kalan alanların modern tekniklerle verimli bir biçimde kullanılmasına bağlıdır (Dura, 1991: 246).

Tarım; toprakta ve suda bitkisel ve hayvansal ürünlerin insanlar tarafından üretilmesi kavramıdır. Tarım alanlarında; üretilen bitkisel ve hayvansal ürünlerle tatlı ve tuzlu su kaynaklarında üretilen bitki ve canlılarla orman alanlarındaki üretimler yer almaktadır. Dünyadaki tarımsal alanların önemli bir kısmında insanların beslenmesinde temel gıda durumunda olan hububat ekim alanları ve üretimleri mevcuttur. İnsanların ihtiyacı olan besin maddelerinin %90'ı topraktan elde edilmektedir. Dünyada bir yılda üretilen 160 milyon ton kırmızı etin karalardan sağlanan hayvan yemleri ile elde edildiği bilinmektedir. Denizler-okyanuslar yılda yaklaşık 112 milyon ton balık ve su ürünlerinin beslenmesini sağlamaktadır (Karacan, 2013: 102).

3.1.5.1.1.1. Toprak Verimliliği

Toprak verimliliği tarımsal üretimin sürdürülebilirliği bağlamında önemlidir. Uzun dönemde tarımsal üretimin devamlılığı toprak verimliliğine bağlıdır. Dünya genelinde özellikle gelişmiş ülkelerde toprak verimliliği azalma eğilimindedir. Toprak verimliliğinde sürdürülebilir bir düzey yakalanmalıdır. Toprak verimliliği; jeolojik etkenler, iklim ve sulama olanaklarından etkilenmektedir. Gerekli şartlar sağlandığında toprak yenilenebilir bir doğal kaynak niteliği kazanabilecektir. Toprağın sürdürülebilir verimlilik düzeyini incelemek için yenilenebilir doğal kaynaklar analizinde yararlanılan yöntem kullanılacaktır.

$$S_1 = S_0 - Q_0 + \Delta S$$

S_0 : Bugünkü toprak verimliliği

S_1 : Bir yıl sonraki toprak verimliliği

Sürdürülebilir toprak verimliliği için $S_0 = S_1$ olması gerekir. Toprak verimliliği sürdürülmelidir. Bu durumda da üretim sürecinde toprak verimliliğindeki oluşan azalma Q ile toprak verimliliğinde sağlanan artış ΔS ile birbirine eşit olmalıdır. ($Q = \Delta S$)

Üretimden kaynaklanan verimlilik azalışı birtakım işler ile giderilmelidir. Tarımda münavebeli ekim adıyla bilinen yöntemler, toprağın önerilen şekilde sürülmesi, organik tarım yöntemlerinin kullanılması toprağın verimini artıracaktır. Tarımsal verimlilikte sürdürülebilirlik koşul olmasına rağmen, hangi verimlilik düzeyinde en üst getiriye sağlayacağını belirtmez. (Durman ve Önder, 2016: 130-132).

3.1.5.1.1.1. Tarım Arazilerinin Amaç Dışı Kullanımı

Yeni yerleşim yerlerinin ve yolların yapılması ile her yıl verimli tarımsal alanlar başka amaçlar için kullanılmaktadır. Şehirleşme, yollar, köprüler, spor alanları, havaalanları için yeni alanlar tahsis etmek gerekmektedir. Ayrıca sanayi birimleri, sanayi siteleri, sanayi bölgeleri ve sanayinin gelişmesi için yeni alanlara gereksinim duyulmaktadır. Dünyada her gün yaklaşık 120 hektarlık bir alanın otoparklar, yollar, havaalanları, spor tesisleri, sanayi bölgeleri yapmak için kullanıldığı hesaplanmaktadır.

Dünya genelinde yılda yaklaşık 10 milyon hektar tarım arazisi ürün verme gücünü; su baskınları, tuzlanma ve diğer toprak verimlilik kayıpları nedeniyle yitirmektedir. Ayrıca UNEP raporlarına göre yılda yaklaşık 20 milyon hektar arazinin verimliliği düşmekte, ekonomik olmaktan çıkmaktadır (Karacan, 2013: 114-118).

Tarım topraklarının yanlış kullanılması ve iklim koşulları ülkemiz topraklarında erozyon sorununu ön sıraya yerleştirmiştir. Bugün işlenen arazilerin % 71.7 'si erozyonun zararları altındadır. Tarımsal üretimde verim düşüklüğüne neden olan sorunlar arazilerin özelliklerine göre kullanılmamalarından kaynaklanmaktadır. Bu sorunların çözümü ülke genelinde arazi kullanım planlanmasının yapılması ile mümkündür (Rehber ve Çetin, 1998: 72).

Tarımsal üretimi artırmak için uygulanan politikalar birçok alanda ekolojik yıkım meydana getirmiştir. Toprakların tamamının tarıma açılmış olmasına rağmen endüstriyel tarımdan olumsuz yönde etkilenmektedirler. Erozyon, tuzlanma ve kuraklık artmış ve sermaye yoğun tarımdan dolayı toprağın doğal yapısı değişmiştir. Sanayi ve tarımsal kaynaklı kimyasal kirlenme artmıştır. Tarım alanlarının faaliyet dışı kentleşme, turizm ve sanayi gibi alanlarda geri dönüşüme imkân vermeyecek şekilde tahrip edilmesiyle buralardaki yaşamlar yok edilmektedir. Endüstriyel tarımdan dolayı su kaynakları kurumaktadır (Yılmaz, 2015: 15).

3.1.5.1.1.2. Arazi Parçalanması

Çiftlik parçalanmasını etkileyen faktörler genel olarak dört kategoriye ayrılmaktadır. Sosyokültürel, ekonomik, fiziksel ve operasyonel olarak belirtebiliriz. İlk olarak sosyokültürel süreçler, parçalanmaya yol açan çok geniş önemli unsurları kapsamaktadır. Ancak özellikle miras yasaları (mirasçılar arasında eşit arazi paylaşımı talep edilmesi) daha çok etkilidir. Toprak sahibinin ölümü üzerine mirasçılar arasında eşit bir miras dağılımının köklü bir geçmişi bulunmaktadır. Mirasçıların meyve bahçesi, mera ve sulanan tarla gibi farklı arazi türlerinden eşit pay talep edebildiği yerlerde, parçalanma daha da şiddetlenir.

Parçalanma sürecinin başlamasının ardından gelen her nesille arazi parçalanması geometrik olarak ilerleme kaydetmektedir. Kadınların erkeklerle eşit miras alması, holdinglerin büyüklüğündeki azalmayı periyodik olarak kontrol etme eğilimindedir.

Ancak parçalanma derecesini arttırır. Arazi, küçük parsellerin kişilere çeyiz, bina parselleri olarak, hayırsever veya dini kuruluşlara hediye edilmesiyle de parçalanabilir. Tefeciler, borç ödemeleri yerine arazi parsellerini toplayabilir ve böylece mekânsal olarak dağılmış varlıkları edinebilir.

İkinci olarak, ekonomik süreçler parçalanmaya yol açabilir. Bir zamanlar rasyonel olan parçalanmış holdinglerin bir modeli, çiftçilik ekonomisi veya teknolojisindeki değişikliklerle irrasyonel yapıya dönüşebilir. Genellikle bir çiftçi ek arazi satın almak veya kiralamak istediğinde, kendi arazisine bitişik alanda bunu yapması engellenir ve bu nedenle uzak araziler alınır. Kırsal nüfus arttıkça, kiracılardan elde edilen geliri en üst düzeye çıkarmak için parçalanma, daha küçük parçalar halinde arazi kiralanması süreciyle teşvik edilebilir. Parçalanma, tarım arazilerinin zaman zaman atıklardan parça parça elde edildiği ekonomik genişleme sürecinden de kaynaklanabilir. Gıda kıtlığıyla, yüksek arazi fiyatları kapsamında küçük tek parsellere bölünmüştür.

Üçüncüsü, parçalanmanın fiziksel faktörlerden kaynaklanmasıdır. Kırık, parçalara ayrılmış topografya, tarım yapılan alanın devamlılığını zorlaştırabilir. Arazinin şekli ve tarımsal işletmenin doğası, çiftlik arazilerinin mekânsal olarak ayrılmasını kaçınılmaz veya zorunlu hale getirebilir.

Dördüncü olarak, parçalanma, operasyonel süreçlerden kaynaklanmaktadır. Burada ayrılık, parseller arasında bir çit veya sırt oluşturmaktan veya yollar, kanallar, demiryolları, endüstriler ve diğer yapay yapılarla kompakt ambarın içine girmekten kaynaklanabilir. Türkiye'deki parçalanmanın en önemli nedenlerinden biri, bir hükümet arazi dağıtım programının köy ortak arazilerini parçaladığı ve bunu küçük parseller halinde köy halkının üyelerine tahsis ettiği 'operasyonel süreçtir'. Ekonomik maliyetler genellikle parçalanmaya karşı en güçlü argüman olarak görülür. Binns çalışmasında bu dezavantajları özetlemiştir: üretim faktörlerinin çiftlik yerine ve bir tarladan diğerine taşınması bağlamında zaman israfı olduğu, tohumdan tarımsal çıktıya kadar olan aşamaların denetiminin zorlaştığı. Çitler, su kaynakları, harman yerleri gibi yapıların masraflarının genellikle çok daha fazla olduğu, drenaj gibi altyapılar ve diğer iyileştirme planlarının imkânsız hale geldiğini belirtmiştir.

Diğer taraftan parçalanma daha çok kırsal yaşamın sosyal ve idari yönlerinde dezavantaj yaşanmasına neden olmaktadır. Parçalanma, belirli bir alanla ilgili

kararların uygulanmasına dâhil olan kişilerin sayısını artırır. Böylece uzlaşma olasılığı azalmakta ve işbirliği zorlaşmaktadır. Kadastro yetkilileri, kesin mülkiyet modellerini tespit etme ve izlemekte güçlük çekmektedir. Bu durum doğrudan arazi vergisi tahsilâtını etkileyecektir. Ayrıca araziler üzerinde geçiş, erişim, sosyal gerilim gibi anlaşmazlıklar yaşanabilme durumu ortaya çıkmakta ve yerel mahkemelerde yoğunluk yaşanmasına neden olmaktadır (King ve Burton, 1982: 475-494).

3.1.5.1.1.3. Erozyon

Toprak erozyonu büyümekte olan bir sorundur. Toprağın kalitesine, toprağın çevresel hizmet sağlama yeteneğine tehdit teşkil etmektedir. Erozyon sırasında toprak kopması, biriktirme ve taşıma süreçleri eşzamanlı olarak gerçekleşir. Sonuç olarak besinler, toprağın organik karbonu ve biyotası topraktan taşınır. Aynı zamanda, bitki, hayvan ve mikrop tür çeşitliliği önemli ölçüde azalır. Aşınmış toprak ve yüzey akışının saha dışı etkileri, özellikle su kütlelerinin ötrofikasyonu, çakıl tabakalı nehirlerin tortulaşması, rezervuar kapasitesinin kaybı, yolların ve toplulukların taşması, giderek daha fazla tanınmakta ve maliyetleri tahmin edilmektedir. İklim değişikliği ve hızlandırılmış insan faaliyetlerinin; doğal yağış rejimlerinde değişiklikler oluşturmasıyla erozyon süreçlerinin yakın zamanda daha belirgin hale gelmesi bekleniyor. Uzun vadeli değişimler, dünya çapındaki mevcut yetiştirme sistemlerine meydan okuyabilir ve nihayetinde arazi kullanımının ve topografyasının mekânsal-zamansal modellerini değiştirebilir. Tüm bu değişiklikler, toprak erozyonu ve hidrolojik süreçler üzerindeki baskıyı artıracak, doğru erozyon tahmini ve kontrolünü daha zor hale getirecektir. Bu nedenle, toprak koruma uygulamaları ile ilgili gelecek zorlukların üstesinden gelmek için toprak erozyonu sürecini anlamak ve önlem almak gerekmektedir. Toprak erozyonu arazi kısırlığına, çölleşmeye ve yıkıcı sellere, toprağın verimliliğinin azalmasına, bitki besin maddesi kullanımının veriminin düşük olmasına, bitkilerin köklenme derinliğinin azalmasına, toprağın su tutma kapasitesini azalmasına neden olur. Aşındırıcı suyun biriktirdiği tortu, fideleri gömebilir ve fide oluşumunu engelleyen yüzey kabuklarının oluşmasına neden olarak mahsul verimini düşürmektedir. Toprak bozulması ve zayıf bitki büyümesinin birleşik etkileri genellikle daha sonra daha da büyük erozyona neden olur. Tüm bu etkiler, erozyon alanı veya çevresinde meydana gelir. Saha dışı

etkiler tortu, besin maddeleri ve tarım kimyasallarının taşınmasıyla ilgilidir ve saha içi etkilerden daha maliyetli olabilmektedir (Zuazo ve Tejero, 2011: 1-2).

3.1.5.1.1.4. Sulama Potansiyeli ve Etkinlik

Ülkemizin yağış rejimi istikrarsız olduğundan; bitkisel üretimin güven altına alınması, toplam üretimin artırılması, tarımın ekonomik gelişme katkılarının çoğaltılması önemli derecede sulama imkânlarının genişletilmesine bağlıdır. Son verilere göre; Türkiye'nin yıllık ortalama yerüstü su potansiyeli 185 milyar m^3 , yeraltı su potansiyeli ise 9,4 milyar m^3 'tür. Ancak bu kaynakların 104.4 milyar m^3 'ü kullanılabilir. Türkiye'de toplam ekilebilir alanın sadece %10'u sulanabilirken; aynı oran İtalya'da %20, Yunanistan'da %18,5'dir. Oysa sulamanın artması, tarımsal üretimi önemli ölçülerde artıracaktır. Tarım ve Orman Bakanlığı'nın hesaplarına göre sulama hizmetlerinin istenen seviyeye ulaşması, sadece buğday üretimini en az %30 artıracaktır. Bu bağlamda 1984'te 3.2 milyon hektar seviyesine varan sulanan arazinin daha da genişletilmesi gerekmektedir. Burada büyük sulama projeleri inşaatlarının yurt içi imkânlarla gerçekleştirilebilir hale gelmesi önemlidir. Öncelik olarak kıt kaynakların geciken sayıda proje yerine belirli sayıda ancak zamanında bitecek projeye tahsisi daha uygun olacaktır. Türkiye'nin su kaynakları belirli, sulama yatırımları dengesizdir. Bu bağlamda sulamaya en çok ihtiyaç duyan bölgelerde ve geri kalan bölgelerde uygulanacak projelere öncelik hakkı tanınmalıdır. GAP projesi hiçbir gecikmeye yer verilmeden zamanında gerçekleştirilmelidir. Sulama hizmeti sağlanmış alanlarda üretimin en üst noktaya çekilmesi için, o alanlara uygun ve projede belirlenen bitki desenlerinin oluşturulmasına; sulama tesislerinin tam kapasiteyle sudan tasarruf sağlayan metotlara uyularak kullanılmasına, etkin bir su dağıtım sistemi kurulmasına özen gösterilmelidir. Doğru teknik ve yöntemlerin kullanılması gereken son derece hassas olan bu hizmetin iyi hesaplanmadığı durumda toprağın bozulmasına neden olan sulamanın, teknik elemanların gözetimi ve kontrolü altında uygulanması gerekmektedir (Dura, 1991: 246-247).

3.1.5.1.2. Ekolojik Gerilimler

Türk ekonomisinin dayandığı temel biyolojik sistemler denizler ormanlar, meralar ve ekim alanlarıdır. Türkiye 8272 kilometrelik deniz kıyıları bir milyon hektarı aşan yurt içi su alanları ve akarsularıyla önemli bir su ürünleri potansiyeline sahiptir. Ancak bu potansiyel tam kapasiteyle değerlendirilmemektedir Dünyadaki aşırı tüketim ve avlanan balık miktarının maksimum seviyeye ulaşmış bulunması denizlerimize yönlendirebileceğinden balık üretimi hızla artabilir. Bu doğrultuda denizlerimizin etkin bir şekilde kullanılmaları yönünde gerekli planlama yapılması biyolojik sistem olarak taşıma kapasitelerin azalma eğiliminde olması durumu ‘ortak mallar trajedisinin’ başlamasına neden olabilir.

Büyüyen ekonomiye bağlı olarak enerji, konut, hammadde ihtiyaçları hızla arttığından ormanlar üzerindeki baskılar gittikçe ağırlaşıyor. Ormanlar sadece ekonomik yönden değil doğal kaynakları koruma ve dengeleme işlevi bağlamında da önemli bir role sahiptir.

Artan nüfus odun ihtiyacını artırmakta ormanların yenilenme gücünü azaltmaktadır. Ülkemizin sahip olduğu doğal şartlar ışığında nem ve yağışın yetersizliği nedeniyle ormanların kendiliğinden yetişmesine elverişli imkân bulunmamaktadır. Ayrıca yapı malzemesi, kağıt ve diğer hammadde kaynakları olarak da kullanımıyla aşırılaşan tüketimle; ormanların yenilenme ve ülke ihtiyaçlarını karşılama kapasitesini zayıflatmaktadır.

Ülkemizin 3/4 ünü kaplayan ormanlar günümüzde; tarla açma, yangın, kaçak kesim, hayvan otlatma, popülasyon gibi nedenlerle 1/4 ini kaplayan hale gelmiştir. Ormansızlaşma eğilimi hızlı nüfus artışı ve karakteristiği olan eksponansiyel genişleme nedeniyle ekonomik ve sosyal sistemi sarsmaktadır.

Türkiye’de meralar üzerinde aşırı bir talep baskısı vardır. Ülkemizde toplam arazinin yaklaşık %28’ini oluşturur. Çayır ve meralar ekolojik işlevlerinin yanı sıra, besin, enerji ve sanayi sektörlerinde önemli bir rol oynar. Dünyadaki nüfus ve refah artışı yeryüzünün otlak alanlarının ciddi boyutlarda tüketmiştir. Aynı şekilde ülkemizde de mera arazileri genellikle tahıl alanlarına çevrildiğinden kaynak dağılımındaki plansız ve kontrolsüz değişiklik artan nüfus ve gelişen sanayinin protein ve çeşitli hammadde ihtiyaçlarının karşılanması zorunluluğu altında ülkenin en kaliteli otluk alanlardan yoksun kalmasına sebep olmuştur. Elde kalan çayır ve meraların %85’inin kurak ve

yarı kurak bölgelerde bulunması sorunu daha da vahimleştirmektedir (Dura, 1991: 247-252).

3.1.5.2. Emek

Tarım işçilerinden vasıfsız olarak bahsedilmesi yaygındır. Ancak iyi bir tarım işçisinin mevcut tarımsal gelişme eğiliminde olması gerekmektedir. Toplumsal ve ekonomik olarak emekçi tarım sorununun kökünü oluşturmakta ve bireysel emeğin kendi ekonomisinde önemli bir rol oynamasını sağlamakta tarımı diğer endüstrilerden ayırmaktadır. Çiftçilerin doğal çevre ile daimi etkileşime girmesi ve hayvancılık ile uğraşması uygarlığa itici güç olmuştur. Çiftçiler medeniyet ve çevre arasında bir ara yüz olarak hizmet etmektedirler (Tauger, 2011: 4).

3.1.5.2.1. Tarımda İş Bölümü ve Verimliliği

Tarımsal faaliyetin kendine has özelliklerinden dolayı daima aynı düzeyde çalışmak olanaklı değildir. Bu durum tarımsal faaliyette bulunan işletmelerin üretim desenleridir. Diğer adı ile uzmanlaşma tarımsal üretimde diğer sektörler gibi yaygın değildir. İş bölümü aracılığıyla; işçiden yeteneğine göre yararlanma, zamandan tasarruf, üretimde kullanılan makinelerden daha iyi yararlanılarak verimliliğin artırılması mümkündür (Rehber ve Çetin, 1998: 74-75).

Tarım sektöründeki çiftlik emeğinin, arazinin ve diğer kaynakların düşük üretkenliği, büyük ölçüde teknik, eğitimsel ve kurumsal nitelikteki bazı tamamlayıcı girdilerin eksikliğinden kaynaklanmaktadır (Johnston, Mellor, 1961: 566-593).

Dünya genelinde işçilerin çoğunluğu eğitimsiz ve kötü beslenmekte sonuç olarak hem zihinsel hem de fiziksel olarak verimsiz olmaktadır. Ortalama ücretin nispeten yüksek olduğu diğer ülkelerde bazı işverenler ortalamanın oldukça altında ücretler ödemektedirler. İşçilerin etkin olduğu bir organizasyon bulunmamaktadır. Belli bölgelerde ücret artışı yaşanırken ücretlerin düşük olduğu bölgelerde ücret artışından etkilenmedikleri görünmektedir. Emekçi ve ailesinin beslenebilmesi ve işçinin verimli hizmet sağlayabilmesi adına ücretlerin geçimlilik düzeyinde olması gerekmektedir (Murray, 1913: 9).

3.1.5.2.2. Eğitim Düzeyinin Düşüklüğü

Tarım sektörünün genelde eğitim ve gelir düzeyi düşüktür. Tarımsal üretimde başarıyı etkileyen teknoloji ve bilgi faktörlerinin önemi her geçen gün artmaktadır. Tarımsal sektörde yaşanan teknolojik yeniliklere uyum sağlayıp bu yenilikleri işletmelerde uygulayabilecek üretici sınıfının varlığına ihtiyaç duyulmaktadır. Ülkelerin gelişmişlik düzeyine göre değişmekle birlikte kırsal bölgelerde yaşayan kesimin eğitim ve gelir düzeyleri tarım dışı sektörlerle göre daha düşüktür. Bu durum giderek makineli tarımın yaygınlaştığı birçok üretim dalında otomasyona geçildiği ve ileri üretim tekniklerinin uygulanmaya çalışıldığı ortamlarda eğitim düzeyinin olabildiğince yükseltilmesinin önemini vurgulamaktadır. Özellikle gelişmiş ülkelerin üreticilerinin en azından ortaöğretim düzeyinde tarım eğitimi gördükleri daima ilgili kuruluşların uzmanlarınca tarımsal yayım yolu ile eğitildikleri modern tarımsal üretimde başarının bu şekilde elde edildiği görülmektedir (Rehber ve Çetin, 1998: 11-12).

3.1.5.3. Sermaye

Tarımsal işletmenin yapı ve sistemine göre üretimde kullanılan işgücü ve sermaye oranı değişmektedir. Tarımsal üretimde işgücü ve sermayenin kullanılma derecesi entansif ve ekstansif kavramlarıyla açıklanabilir. Entansif kavramı; iklim ve toprak özellikleri dikkate alınarak belirli bir arazide daha fazla miktarda bina, hayvan, makine düşen ve fazla miktarda işgücü, kimyevi gübre gibi girdiler kullanan işletmeler için kullanılır. Ekonomi literatüründe entansif kavramı birim tarım arazisinde daha yoğun sermaye ve işgücü kullanıldığını ifade etmektedir. Ekstansif kavramı ise; daha büyük tarım arazisinde oransal olarak daha az sermaye ve işgücü kullanılmasını ifade etmektedir. Tarımsal faaliyette arazi ıslahı, bina, makine, iş ve gelir hayvanları sabit sermaye olarak kabul edilmektedir. Hayvan sermayesi canlı sermaye grubu olduğu için dikkat edilmesi gerekmektedir. Üretimin amacı ve şekli de etkilemektedir. Örneğin süt sığırcılığında süt sığırı sabit sermaye olarak görülüp amortismanla konu olurken, besi sığırcılığında besi hayvanları döner sermaye olup amortisman olarak hesaplanmaz. Sabit sermaye olan arazi sonsuz ömre sahiptir ve amortisman ayrılmaz.

Hammadde stokları nakit gibi üretimde bulunabilmek için harcanan kıymetler döner

sermaye olarak ifade edilmektedir. Bu sermaye grubunun özelliği üretime bir kez katılmaktadır. Döner sermaye kullanıldığında şeklini ve fiziksel yapısını kaybeder ve yeni bir şekle girerek ürünün yapısına dönüşür. Tarımda kullanılan tohumluk, yem, gübre, ilaç, akaryakıt ve diğer hammaddeler döner sermaye grubuna girmektedir.

Bir firmada sabit ve döner sermayenin dengeli olması gerekmektedir. Firmanın ihtiyaç duyduğundan çok sabit sermayeye sahip olması halinde bakım ve amortisman kaynaklı işletme masrafları artarken diğer yandan sermayenin devir hızı ve karlılık oranları düşer. Genellikle tarım işletmelerinde sabit sermaye daha büyük rol oynar döner sermaye sanayisinden daha yavaş devretmektedir (Rehber ve Çetin, 1998: 82-87).

3.1.5.3.1. Sermaye Yetersizliği

Kırsal aile işletmelerinin kapital miktarını artırma imkânlarından yoksun olması kapital yetersizliğini göstermektedir. Değişken girdinin marjinal maliyetinin marjinal değer verimine eşit olduğu noktada karın azamileşmesi kullanılan girdi miktarının serbestçe değiştirilebileceğini varsaymaktadır. Üreticinin rasyonel üretim safhasına geçememe nedenleri arasında görülmektedir.

Tarımın aileye dayanan kurumsal yapısından dolayı öz sermaye ailenin tasarruflarıyla sınırlanmasına yol açar ve bu durum yatırılabilir fonların başlıca kaynağını daralttığı için tarımda kapital birikimini sınırlandırır. Aile gelirinin ancak geçimlik tüketimi karşılayabildiği geçimlik kesiminde ise tasarruf olanağı mümkün görünmemektedir.

Genel olarak tarım kesiminde kapital birikimini engelleyen etken sosyal sigorta sisteminin yaygınlaşmamış olmasıdır. Toplumsal güvenlik eksikliği çok sayıda çocuk sahibi olan ailelerin hane içinde güvenlik yaratma etkisini doğurur. Bu durumda cari tüketimi artırıp tasarrufları azaltır. Emek yoğun teknolojinin seçimini karlı hale getirir. Diğer bir deyişle kapital birikimi olanağını ve gereğini azaltır. Ayrıca ailenin üretim faaliyeti ile iç içe olması kredileri üretim amaçlarının dışında tüketim için kullanılmasına yol açabilmektedir. Üretim için kullanılmayan krediler de faiz oranı yatırımı düzenleyici bir fonksiyona sahip değildir. Aracılardan temin

edilen borçlanmalarda küçük üreticiler zorunlu tüketim için çok yüksek faiz ödeyebilirler (Kazgan, 2003: 34-50).

3.1.5.4. Girişimci

Doğa, emek ve sermaye faktörlerini bir araya getirip farklı kombinasyonlarla birleştirerek üretimi gerçekleştiren işletme faaliyetlerini organize eden kişiye 'girişimci' denir. Üretim faaliyetleri için karar veren yönlendiren konumunda bulunan girişimci tarım sektöründe genelde çiftliğin sahibi ve yöneticisidir. Tarım sektöründe çok belirgin olmamakla birlikte girişimcilerin piyasanın şekli ve işleyişi üzerinde etkiye bulunması ve bazı değişikliklere gitmesi;

- Piyasada tüketicilerin farklı ihtiyaçlarını karşılayabilmek için yeni ürünleri ortaya çıkarabilir.
- Piyasada tanınan mala yeni şekil ve biçim vererek maliyetleri azaltma yoluyla yeni talep oluşturarak işletme karlarını artırabilir.
- Yeni bir işletim sistemi veya organizasyon uygulamasıyla piyasaya etkiye bulunabilir.

Tarım işletmelerinde girişimci ve emek faktörü arasında ayırım yapmak zordur. Yönetim faktörü olarak kabul edilen girişimci faktörünü bazı ekonomistler ayrı bir üretim faktörü olarak görmez. Tarım işletmelerinde emek ve yönetim faktörleri genellikle aynı kişide toplanır. Ancak günümüzde işletme yönetiminde giderek artan uzmanlaşma ve sermayenin varlığına ihtiyaç duyulmaktadır. Tarım işletmelerinde işgücünün rasyonel olarak değerlendirilebilmesi bağlamında işletmenin gelirini maksimum yapabilecek bir iş gücü yönetimi konusuna dikkat edilmesi gerekmektedir.

İş gücü yönetiminin ana amaçları;

- İşgücü ve sermayenin Optimum kombinasyonunu sağlamak. Emek ve sermayeyi birbirine ikame ederek toplam karın artırılıp artırılmayacağını incelemek.
- Üretimi artırmak için sermayenin işgücünün artırılmasını sağlamak ve sonuç olarak karın artırılmasını araştırmak.

- Tarım işletmelerinde müteşebbis ve ailesine tarım dışı faaliyetler içinde zaman oluşturmaktır (Rehber ve Çetin, 1998: 72-92).

3.1.6. Tarımda Ussal Olmayan Faktör Birleşim Nedenleri

1. Faktör Miktarının Serbestçe Değiştirilememesi ve Nüfus Birikimi: Ortadoğu ve Sahra Altı Afrika, Güney ve Batı Asya gibi eski yerleşme merkezlerinde aktif tarımsal nüfusun % 10-25 civarında gizli işsizlik barındırdığı ileri sürülmektedir.

2. Bilgisizlik: Üretim fonksiyonlarının bütün sahalarının tanınmaması, sabit faktör bölünebilir ve üretici üretim faktörleri miktarlarını istediği gibi artırıp azaltabiliyorsa üreticinin üretim fonksiyonunun birinci veya üçüncü safhasında bulunması bilgisizlikle açıklanabilir. Tarım sektöründe değişken girdi olarak kimyasal gübrenin faktör oranlarının gereğinden fazla kullanılması, toplam ürünün azalması bu duruma örnek olarak verilebilir.

Üreticilerin rasyonel olmayan üretim safhasında bulunması gibi rasyonel olmayan üretim tekniği kullanması da söz konusu olabilir. Üretici aynı özellik ve miktarda girdi ile daha fazla ürün elde edebileceği bir üretim fonksiyonunu bildiği halde, daha az ürün sağlayan tekniği kullanabilir. Gelenek olarak bilinen yöntemlerin sürdürülmesi yenilikleri uygulamaktan çekinme gibi durumlarda görülebilir.

3. Üretim Faktörlerinin Bölünmezliği: Üretim fonksiyonunda ikinci safhaya geçişi engelleyen bir diğer neden olarak kapital eşyanın bölünmez olmasıdır. Bölünmezliklerin bir kısmı kapital eşyayı satın alacak yerde kiralama aracılığıyla hizmetlerinden yararlanılarak bölünebilir hale getirilmesi ve atıllığından kurtulması mümkündür (Kazgan, 2003: 27-28).

Tarım sektörünün ekonomide taşıdığı öneme rağmen, üretimin doğa koşullarına bağlılığı, ortalama işletme ölçeklerinin çok küçük ve çok parçalı olması devletin ucuz girdiler ve destekleme alımlarıyla üretimi yeterince yönlendirememesi, sektörde verimlilik ve rekabet gücünün artmasını engellemiştir (Tecer, 2005: 1).

Dünyanın kendini beslemesi gelecekteki doğal kaynak tabanına bağlıdır. Doğal kaynaklar kırsal alanlarda yaşam için temel desteği ekonomik sürecin devamlılığını sağlar. Bu kaynakların bozulması halinde; diğer kesimlere göre kırsal bölgelerde

yaşayan nüfus geçimlik sıkıntısından daha fazla etkilenir. Çünkü yaşamını sürdürebilmek için kaynaklara fazlasıyla bağılırlar. Günümüzde açlık çeken insanların sayısı geçmiş zamanlardan daha fazla olup halen artmaktadır. Fakirlik, açlığın, besin noksanlığı ve kalitesiz besinlerin neden olduğu erken ölümlerin başlıca nedenidir (Karacan, 2013: 106-107). Garret Hardin, geleneksel etiğimiz olan eldeki kaynakların paylaşımını sadece yetersiz değil aynı zamanda üretime karşı olduğunu belirterek durumun çaresiz olduğunu ileri sürmektedir.

3.1.7. Tarımda Verimlilik

Ülkemizde tarımsal üretimde sürekli yaşanan artışla beraber, başta hayvancılık olmak üzere tarımsal verimlilik gelişmiş ülke standartlarından çok daha düşüktür. Verimliliğin sağlanabilmesi için bilgi, eğitim, teknoloji, ölçek ekonomileri ve girdi unsurları dikkat çekmektedir (MÜSİAD, 2010: 20).

Ekonomik gelişmede tarım sektörünün katkılarının artırılması amacıyla sektörel verimliliğin artırılması gerekmektedir. Uygulanan tarım politikaların amacı da her yönden tarımın daha verimli hale gelmesi için uygulanmaktadır. Ülkemizde tarım sektörünün üretim kaynaklarının dengeli dağılması, aşırı nüfus birikimi ve toprak nüfus ilişkilerinin bozulması, bölgesel ve yapısal farklılıklar ve etkin bir pazarlama düzeninin bulunmaması, tarımsal gelir düzeyinin düşüklüğü ve gelir dağılımının adil olmayışı tarım sektörünün istenen katkıların sağlanmasını zorlaştırmaktadır.

Tarımın ekonomik gelişmeye sağladığı katkının artırılması için tarımsal işletmelerin düzenli bir organizasyon ve yapıya sahip olması, modern işletmelerin yaygınlaştırılması tarımsal üretimin dış etkenlere bağılılığının azaltılması için ihtiyaç duyulan altyapının sağlanması, teknolojik girdilerin üreticilere sağlanmasıdır. Ayrıca teknik bilgi akışı etkin ve daimi olmalı tarımsal işletmelerin finansmanın güçlendirilmesi gerekmektedir (Çelik, 2000: 2).

3.1.8. Tohum

Tohum sağlığı, tohum kalitesinin en önemli özelliklerinden biridir. Tohumlar, bitki patojenlerinin yayılmasını ve ciddi salgın hastalıklara neden olabilir. Hastalık

bulaşan tohumlar çimlenemeyebilir, anormal fideler üretebilir ve düşük çimlenme, düşük fide kuvvetine sahip olabilir ve bu da tane verimini ve kalitesini etkileyebilir. Belirli patojenlerle bulaşma, tohumda renk değişikliğine ve büzülmeye neden olarak tane kalitesini düşürür. Sonuç olarak enjekte tohumlardan elde edilen tahıllar, insan ve çiftlik hayvanları için sağlıksal olarak risk barındırır.

Tohumda sertifikasyon ile tohum kaynaklı hastalıkların önlenmesi ve sağlıklı tohum üretiminde etkili olmuştur. Tohum sağlığı standartları için sertifikasyon öngörülmüştür. Sadece birkaç ülke tohum sağlığı sertifikasyonu için standartlara sahiptir. Bununla birlikte, tohum kalitesi ve özelde tohum sağlığı konusunda kayıtlı ve kayıt dışı sektörlerden sınırlı bilgi sağlanmaktadır (Bishaw, Struik ve Gastel, 2013: 637-657).

Dünyadaki birçok araştırmacı, politika yapıcılar; tarımsal üretkenliği, beslenmeyi ve kırsal refahı artırmak amacıyla gelişmekte olan ülkelerdeki çiftçilere tohum tedarikini iyileştirmek adına uğraşıyorlar. Dünya bankasının sürdürülebilir tarımı teşvik eden yaklaşık 513 milyon dolarlık projesinde 191 projenin %50'sini bir tohum bileşeni oluşturmaktadır. Birçok kalkınmacı çiftçilerin uyarlanmış ve sertifikalı tohumlara erişimini iyileştirmeye ek olarak gayri resmi tohum sektörünü desteklemek isteyen projeleri vardır. Ayrıca bağışçılar ve STK'lar tarafından, tohum işletmelerinde tohum üretimi ve paylaşımını destekleyen temel girişimler desteklenmektedir.

Tohum sistemleri, tohum egemenliğinden GDO'lara, tarımsal biyoçeşitliliğin ve bitki germ-plazmasının korunmasına kadar değişen temalar üzerine devam eden önemli tartışmaların ortak noktasında bulunmaktadır. Tohum dolaşımını anlama sorunu karmaşık bir yapıya sahip problemdir. Çiftçi tohum sistemleri, kırsal yaşamın sosyal, ekonomik ve politik yapısını meydana getiren sosyal ilişkiler ve kurumların içinde yer almaktadır. Disiplinler, ikna edici bütünsel bir açıklama için gereken kavramsal ve analitik araçları sağlayamaz (Coomes vd., 2015: 41-50).

Hibrit tohum saf soylu tohumların genotiplerinin yıldan yıla kolaylıkla devamını sağlamalarından dolayı kullanışlıdır. Çiftçilerin kullandıkları ticari tohumların büyük bir kısmı hibrit tohum olarak nitelendirilmektedir. Tarıma önemli katkılar yapmıştır. Ancak; hibrit tohumdan bitki elde edilmesinden sonra tekrar eşit güçte ürün oluşturulması beklenmemektedir (Griffiths vd., 2014: 93-94). Bu durum

tarımda sürdürülebilirliği ve verimliliği sorgulatmaktadır.

Dünyadaki aç insanların çoğu bir gelir ve istihdam kaynağı olarak tarıma bağlı olduğu için, küçük çiftlik sektörü için uygun olan GDO'lu ürünler, yoksulların gelirlerini artırabilir ve böylelikle gıdaya ekonomik erişimlerini iyileştirebilir. Biyolojik olarak güçlendirilmiş ürünler, gıda mahsullerinin temelini oluşturmak için besin değeri katabilir ve böylece belirli beslenme eksikliklerini oldukça uygun maliyetle azaltabilir. Sıcaklık ve su stresine daha dayanıklı olan genetiği değiştirilmiş tohumlar, toprak besin maddesi kullanımını açısından daha verimli veya daha yüksek miktarda vitamin ve mineral içeren mahsulleri içerir. Azalan doğal kaynakların, hızla artan gıda ve biyoyakıt talebi ve yaygın kırsal yoksulluğa karşın, GDO'lu ürünler sürdürülebilir kalkınmaya önemli ölçüde katkıda bulunabilir. GDO'lu ürünlerin potansiyeline rağmen kamuoyu tartışmaları devam etmektedir. (Qaim, 2011: 49-50). Ancak GDO'lu üretimin yapıldığı bir alanı tekrar doğal haline dönüştürmek mümkün değildir. Kendi meyvelerinin tohumunu bile tekrar ürün veremez. Tarım, uygun bir bitki genetik kaynakları koruma sistemi kapsıyorsa sürdürülebilirdir. Modern tarım, tarlaların biyolojik çeşitliliğinde önemli bir azalmaya sebep oldu. Son kırk yılda, mahsullerin genetik çeşitliliğini toplamak, karakterize etmek ve muhafaza etmek için önemli çabalar sarf edildi, ancak küçük mahsuller için bu koruma hassas bir şekilde daha düşüktü (Alvarez vd., 2010, 14).

Evrimleşme olmadan hiçbir canlı türü değişen çevre koşullarına adapte olamaz. Uyum sağlayamayanlar geçmiş dönemlerde yok olmuşlardır. GDO'lar evrimleşme sürecini olumsuz yönde değiştirme riskini taşıdıklarından, biyolojik çeşitlilik ve sürdürülebilir tarım için potansiyel bir tehdit durumundadır (Aslan ve Şengel, 2010: 17).

3.1.9. Gübre

Tarımsal üretimin ve ürün kalitesinin artırılması için kullanılan gübreler, kimyasal ve organik gübre olarak iki alt başlığa sahiptir. Organik gübreler, tarımsal üretimde yetiştirilen bitkilerin besin maddesi oluşturmalarına ek olarak toprağın fiziksel, kimyasal ve biyolojik özelliklerini iyileştirmek amacıyla kullanılan organik kökenli tarımsal atıklar ile doğal kökenli organik maddelerin değişikliğe uğramadan elde

edilmesiyle ortaya çıkan materyaldir. Organik gübreler yapısı gereği toprağı düzenleyici olarak işlev görmektedir. Kimyasal gübreler ise daha az işçilik ve masrafları karşılayan bitki, besin elementlerini bitkinin alabileceği formda sağlayan gübrelerdir. Kimyasal gübre genellikle azot, fosfor ve potasyumu içeren gübreler olup içerisinde en yüksek payı azotlu gübreler almaktadır.

Tablo 8: Türkiye Fiziki Gübre Üretimi (Bin Ton)

Gübre Cinsi	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Amonyum Sülfat	172	147	202	166	207	166	95	91	174	179
Amonyum Nitrat (%26 N)	1.070	821	894	1.029	722	698	750	525	521	784
Amonyum Nitrat (%33 N)	22	143	335	258	536	516	491	492	311	86
ÜRE	106	379	116	514	438	360	243	428	295	435
Triple Süper Fosfat	67	128	123	114	120	111	118	146	61	86
Diamonyum Fosfat	138	108	496	302	250	210	296	286	292	332
20-20-0	997	595	598	534	530	586	580	555	542	623
20-20-0+Zn	168	252	317	359	351	319	352	394	367	360
15-15-15	315	261	131	139	156	202	152	218	217	234
15-15-15+Zn	26	77	68	93	85	78	96	118	217	234
15-25-15	0	2	0,912	2	0	1	5	9	40	18
20-10-20	0	0	0	0	0	7	18	17	12	-
12-30-12	17	82	67	104	102	74	74	67	70	71
10-25-20	4	38	18	0	35	24	41	42	6	-
16-20-0	0	0	0	1	14	11	12	2	0	-
8-24-24	0	9	0	0	0	2	0	20	0	46
8-24-8	0,981	0	0	0	0	0	0	0	0	-
10-15-25	0	0	4	34	48	62	87	126	47	64
26-13-0	0	0	0	13	0	0	0	0	18	-
25-05-20	60	47	54	52	45	58	45	60	64	-
10-20-20	0	54	0	14	0	0	0	0	0	-
20-32-0+Zn	0	5	1	2	17	30	24	18	81	16
18-24-12+Zn	0	11	19	19	2	62	65	56	102	67
12-20-12	0	0	2	0,1	2	0	4	6	7	2
%33 Azot										151
Üre Amonyum Nitrat										1
CAN (%21 N)										10
10.25.20										15
20-10-20										26
25-05-20										98
Potasyum Sülfat	0	0	0,893	0,317	0	0	0	0	0	-
Fiziki Toplam	3.163	3.158	3.447	3.750	3.661	3.577	3.548	3.674	3.358	3.842
N	697	740	769	930	905	866	822	867	775	877
P ₂ O ₅	386	378	528	453	437	435	488	516	493	523
K ₂ O	60	87	51	65	72	85	91	119	100	118
Toplam B.B.M	1.142	1.206	1.347	1.448	1.415	1.387	1.401	1.503	1.368	1.518

Kaynakça: TAGEM, Gübre Sektör Politika Belgesi 2018-2022, Ankara, 2018, s.28. (çevrimiçi)
<https://www.tarimorman.gov.tr/TAGEM/Belgeler/yayin/G%C3%BCbre%20Sekt%C3%B6r%20Politika%20Belgesi%202018-2022.pdf>

Ülkemizde tarımın en önemli girdilerinden biri olan gübre tarımsal girdilerin içerisinde %15-20'lik paya sahiptir. Usulüne uygun olarak uygulanan gübrelemeyle bitkisel üretimde artış %50-75 arasında olurken bazı ürünlerde %100'e değin çıkabilmektedir. Bu sebeple gübre fiyatları tarım sektöründe önemli bir unsurdur. Ülkemizde 1961 yılından itibaren yerli gübre üretimi ve tüketimi teşvik eden politikalar uygulanmaya başlanmıştır. 1970'li yılların başına değin devam eden gübre desteğiyle verimlilik artışının gerçekleştiği görülmüş. 1974 yılında gübre sübvansiyonuna başlanılmıştır. Ancak petrol kriziyle hammadde maliyeti hızla artmış, 1979 yılında gübre fiyatları sabit tutulmuş ancak yerli üretimin yetersizliğinden dolayı ithal edilip fiyat farkının da devlet tarafından sübvansiyon edilmesi gerekmiştir. 1986 yılına değin gübre sektörü fiyat, ihracat ve ithalatta serbestleştirilmiş, özel sektör teşvik edilmiş ve özelleştirme çabaları 2005 yılında tamamlanmıştır. Sonuç olarak gübre sektöründe kamunun üretici olarak varlığı sona ermiştir. Yıllar içerisinde gübre desteği kg başı TL ödemesi, sübvansiyonlu fiyat uygulaması gibi yöntemleri değiştirmiş hatta bazı yıllar destek sağlanmamıştır. 2016 yılında gübrede uygulanan %18 KDV kaldırılmıştır. 2017 yılında ise mazot ve gübre destekleri tek kaleme ödenmiş, 2018'de ise ayrı kalemlerde ödenmiştir. Bu sayede 2017-2018 arasında üretimde mazot maliyetlerinin yarısı karşılanmıştır. Gübre sektörünün önemi tarımsal üretime katkısı, yarattığı istihdam ve katma değer ile birlikte ölçülmektedir. 1 Ocak 2018 yılı itibariyle gübre takip sistemi gübre ile ilgili resmi veriler ve kayıtlara ulaşılmakta olup, organik gübreler hakkında verilere ulaşılamamaktadır.

Tablo 9: Türkiye Fiziki Gübre İhracatı (Ton)

Yıllar	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Kenya	-	-	19.400	57.752	3.033	-	4.400	16.564	51	142.895
Fas	401	25	251	1445	140	8.828	675	580	620	76.983
Irak	-	10	8.061	13.390	17.694	27.295	16.725	35.422	88.813	48.429
Roman	1	4	42.650	57.673	44.676	24.546	73.700	62.553	31.630	48.316
Gana	-	-	1.000	-	-	143	148	12	26.292	25.358
Diğer	37.165	165.55	461.041	360.591	265.829	137.447	229.258	198.707	178.596	260.314
Dünya	37.567	165.59	532.403	489.55	331.371	198.25	324.90	313.838	325.991	602.294

Kaynakça: TAGEM, Gübre Sektör Politika Belgesi 2018-2022, Ankara, 2018, s.29. (çevrimiçi)
<https://www.tarimorman.gov.tr/TAGEM/Belgeler/yayin/G%C3%BCbre%20Sekt%C3%B6r%20Politika%20Belgesi%202018-2022.pdf>

Gübrede karşılaşılan en büyük sorunların başında ülkemizin gübrenin üretiminde kullanılan doğalgaz ve fosfat gibi hammaddelerine sahip olmaması nedeniyle

ithalatına bağımlı olmamızdır. En yüksek doğalgaz rezerv miktarı Rusya'da bulunurken, fosforlu gübre üretiminde kullanılan fosfat kayası daha çok Kuzey Afrika bölgesinde bulunmaktadır. Sektördeki bu bağımlı yapı piyasada oligopol bir yapının oluşmasına ve tarımsal girdi bağlamında taşıdığı önem nedeniyle tarımsal üretimin sürdürülebilirliği açısından sorun oluşturmaktadır.

Tablo 10: Türkiye Fiziki Gübre İthalatı (Ton)

Yıllar	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Mısır	8	65	283	165	98	308	72	48	750	1.480
İran	0	-	2	65	129	121	447	346	181	560
Rusya	1.159	1.099	895	950	806	1.035	1.218	751	1.174	466
Çin	0	6	4	11	7	78	539	587	220	458
Fas	-	-	-	-	-	-	54	146	160	289
Diğer	2.371	2.549	2.244	2.141	2.245	2.667	2.191	2.283	2.485	2.105
Dünya	3.538	3.720	3.428	3.331	3.285	4.210	4.521	4.162	4.969	5.359

Kaynakça: TAGEM, Gübre Sektör Politika Belgesi 2018-2022, Ankara, 2018, s.29. (çevrimiçi)
<https://www.tarimorman.gov.tr/TAGEM/Belgeler/yayin/G%C3%BCbre%20Sekt%C3%B6r%20Politika%20Belgesi%202018-2022.pdf>

İthalatına bağımlı olduğumuz gübrenin granüller yapısı bozuk olan ve düşük fiyatlı gübrelerin ülkeye sunulmasıyla haksız rekabet ve ürün kalitesinin düşüklüğü de tarımsal üretimde önemli sorunlarımızdandır. Gübre fiyatları devlet müdahalesi dışında serbest piyasa koşullarına göre belirlenmekte olup dünya piyasalarında hammadde fiyatları ve döviz kurundaki yaşanan artışla gerçekleşen ekonomik krizler ülkemizde üretim maliyetinin artmasına neden olmaktadır. Petrol fiyatları ve enerji ihtiyacı gübre fiyatlarını etkilemekte istikrarlı bir fiyat oluşumunu zorlaştırmaktadır. Yerel yönetim ve merkezi kamu idaresi arasında koordinasyonun sağlanamadığı ve kargaşanın yaşandığı gübre sektöründe kamu içerisinde dağınık bir yapıya sahip olması sorun teşkil etmektedir. Güvenlik önlemi nedeniyle amonyum nitrat gübresinin kullanımı sanayi, ihracat, ithalat amaçlı satış ve sevkiyatları Bakanlığa bağlı olarak belirlenmektedir (TAGEM, 2018, .45-46).

Hızla artan nüfusu beslemek, tarım ve özellikle tarıma dayalı sanayi ürünü ihracatını hızlandırmak için; sektörde çok büyük miktarlarda gübre kullanılması gerekmektedir. Bu sebeple yeni yatırımlarla gübre üretimi artırılmalı; gübreyi ucuz üretme yolları incelenmelidir (Dura, 1991: 248).

3.1.10. Tarımsal İlaçlar

Ülkemizde tarımsal mücadele ilaç sanayisi çoğunlukla dışa bağımlı olmasından dolayı ilaç fiyatları devamlı artmakta ve buna bağlı olarak üreticiler daha az ilaç kullanmaktadırlar. Ülkemizde genellikle daha çok Akdeniz ve Ege bölgesinde kullanılan tarımsal ilaçların miktarı gelişmiş ülkeler düzeyinde hatta bazı kesimlerden daha yüksektir.

Tablo 11: Tarımsal İlaç Kullanımı

Yıllar	İnsektisitler	Fungusitler	Herbisitler	Akarisitler	Rodentisitler ve Mollussisitler	Diğer	Toplam
2006	7 628	19 900	6 956	902	3	9 987	45 376
2007	21 046	16 707	6 669	966	51	3 277	48 716
2008	9 251	16 707	6 177	737	351	5 613	38 836
2009	9 914	17 863	5 961	1 533	78	2 302	37 651
2010	7 176	17 396	7 452	1 040	147	5 344	38 555
2011	6 120	17 546	7 407	1 062	421	6 978	39 534
2012	7 264	18 124	7 351	859	247	8 766	42 611
2013	7 741	16 248	7 336	858	129	7 128	39 440
2014	7 586	16 674	7 794	1 513	149	6 007	39 723
2015	8 117	15 984	7 825	1 576	197	5 327	39 026
2016	10 425	20 485	10 025	2 025	259	6 835	50 054
2017	11 436	22 006	11 759	2 452	236	6 209	54 098
2018	13 583	23 047	14 794	2 486	309	5 801	60 020

Kaynakça: TÜİK, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=tarim-111&dil=1>

Gelişen modern tarım tekniklerine eş değer olarak zirai ilaç kullanımı da gelişmektedir. İnsan ve çevre sağlığına zarar veren, kalıntı ve artık düzeyleri yüksek olan zirai ilaçların kullanımına dair gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler bir takım tedbirler almaktadır. Bilinçsiz kullanılan ilaçlar ekonomiyi özellikle ihracatı derinden etkilemektedir. İthalatçı ülkeler ithal ettikleri emtiaları kontrol edip, belirledikleri standartlara uymayan ürünleri iade etmektedirler. Bu nedenle ihracatçı ülkelerin ilaçlama bakımından daha duyarlı hareket etmeleri gerekmekte olup, ülkemizde bu duruma bağlı olarak ilaç kalıntı limitleri belirlenmiştir. Yapılan araştırmalarla bazı pestisit gibi zirai ilaçlar kanser yapıcı, sinir sistemini bozucu etkilerinin olduğu anlaşılmıştır. Bu sebeple zirai ilaç kullanımının sıkı takip ve kontrol edilmesi gerekmektedir. Tarımsal mücadele için biyoteknolojik ve biyolojik yöntemlerin kullanılması ve geliştirilmesi bu alanla ilgili çalışmaların devamlılığına ihtiyaç duymaktadır. İlaç kullanımıyla sadece zirai ürünün verim ve kalitesini olumsuz etkileyen unsurlar ortadan kaldırılmaktadır. Bu sebeple ilacın uygun miktarda kullanılması ve yaygınlaştırılması bağlamında eğitim ve yayım yoluyla üreticiler bilinçlenmelidir (Çelik, 2000: 52-60).

3.1.11. Yem

Yem, petrol kadar stratejik değer kazanmış olan hayvansal proteinin kaynağıdır. Türkiye, hayvan varlığı bağlamında zengin bir ülkedir. Ülkemizde yaklaşık 77 milyon büyük ve küçükbaş hayvan varlığı ile dünyada yedinci, ortak pazar ülkelerinde ise birinci sırada yer almaktadır. Hayvancılık 1980'lere girerken; alt yapının iyileştirilmesi, süt inekçiliğinin yaygınlaştırılması, ihracatın artırılması gibi önemli değişimlere sahne olmuştur. İç ve dış besin talebi artacağından gelecekte sektörün önemi daha da büyüyecektir.

Tarım sektörünün en büyük sorunu düşük verimliliklerdir. Verimliliğin yükseltilmesi; yem üretiminin artırılmasına hayvan varlığının ıslahına, hayvan hastalıklarıyla mücadelede önem verilmesine bağlıdır. İthal edilen yemler çiftçiyi zorlamakta maliyetlerini artırmaktadır. Verim düşüklüğü; hayvanların yetersiz ve dengesiz beslenmelerinden kaynaklanmaktadır. Diğer yandan yem girdisi toplam maliyetin en büyük unsurunu oluşturur. Hayvan varlığının ihtiyacı olan yem üretiminin artırılması ve maliyetlerin belirli bir düzeyde tutulmasıyla sektörden beklenen katkıların çoğalması sonucunu verecektir (Dura, 1991: 250).

3.1.12. Tarımda Mekanizasyon

Tarımsal faaliyetlerde insan el emeğinin yerine verimliliğin artması için kullanılan her türlü mekanik araç, gerecin gerek duyulan tüm tedbirlerin alınması olarak tanımlanmaktadır. Tarımsal üretimde toprağın işlenmesinden hasada, tarımsal mücadeleden ürün değerlendirilmesine değin her alanda mekanizasyondan faydalanılmaktadır. Mekanizasyon ile birim alandan elde edilen ürün artmakta ve ürünün birim maliyeti azalmakta olup bu sayede tarımsal faaliyet kolaylaşmaktadır.

Ülkemizde traktörün yıllık kullanım süresi 300 saat, traktörün arkasına çeşitli amaçlarla takılan ekipmanların toplam ağırlığı 2,5 ton iken, gelişmiş ülkelerde ise sırayla 600 saat ve 10 tondur. Ülkemizde tarımsal mekanizasyon genellikle tarımda yoğunlaşmaktadır. Bağ-bahçe ve hayvansal üretimde mekanizasyon düzeyi ise oldukça düşük düzeydedir.

Tablo 12: Tarımsal Alet ve Makine Sayısı

Yıllar	Traktör Sayısı	Biçerdöver Sayısı
2000	941 835	12 578
2001	948 416	12 053
2002	970 083	11 539
2003	997 620	11 721
2004	1 009 065	11 519
2005	1 022 365	11 811
2006	1 037 383	12 359
2007	1 056 128	12 775
2008	1 070 746	13 084
2009	1 073 538	13 360
2010	1 096 683	13 799
2011	1 125 001	14 313
2012	1 178 253	14 813
2013	1 213 560	15 486
2014	1 243 300	15 899
2015	1 260 358	15 998
2016	1 273 531	16 247
2017	1 306 736	17 199
2018	1 332 139	17 266

Kaynakça: TÜİK, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=tarim-111&dil=1>

Tarımda kullanılan alet ve makinelerin sayısının artması, sanayileşme süreci ve modern tarım tekniklerinin gelişmesinin sonucudur. Öte yandan traktörün tarım dışı amaçlarla kullanılması ve çiftçiler arasında sosyal farklılaşma aracı olarak da işlev görmektedir. Ayrıca küçük tarımsal işletmelerde traktör kullanım oranı oldukça düşük oranda seyretmekte olup; alan büyüdükçe traktörden yararlanma oranı artmaktadır (Çelik, 2000: 2).

3.1.13. Mazot

Sınırlı ve yenilenemeyen bir kaynak olan petrol dünyanın bazı bölgelerinde bulunmakta ve tüm ülkeler tarafından talep edilmekte olup bu özelliğiyle diğer sektörlerden farklılaşmakta ve fiyatları genellikle dalgalı bir seyir izlemektedir. 1970'lerde ham petrol 2,5-3 \$/varil fiyatları mevcut iken yaşanan petrol kriziyle birlikte 1974-1979 yılları arasında petrol fiyatları 12,21 \$/varil- 13,55 \$/varil fiyat aralığında seyretmiştir. 1979 yılında İran devrimi gerçekleşmiş ve ham petrol fiyatları 30-35 \$/varil'e kadar yükselmiştir. 1986 yılında ham petrol fiyatlarında 10 \$/varil seviyesine kadar inerek bir petrol şoku yaşanmıştır. 1990'da meydana gelen

körfez krizi nedeniyle dünya petrol fiyatlarında belirsizlik oluşmuş, ham petrol fiyatları yıl içerisinde 40\$/varil ve 21,36 \$/varil fiyatlarında gerçekleşmiştir. 1998'de OPEC dışı ülkeler Meksika Körfezi ve Alaska gibi sahalarda üretimlerini artırmaları ve OPEC ülkeleriyle rekabet içinde olmalarından dolayı petrol fiyatı 9,69\$/varil fiyatlarına gerilemiştir. Gerçekleşen fiyat düşüşleri karşısında OPEC'in 10 üye ülkesi ve 3 ülkenin Petrol Bakanlığının katılımıyla gerçekleştirilen toplantıda petrol üretimini azaltma ve fiyatları yükseltme kararı alınmış. 2000 yılında 32,57 \$/varil seviyelerine çıkmıştır. 2001 yılında ikiz kulelerine gerçekleştirilen saldırıyla petrol fiyatları ani bir düşüş yaşamıştır. 2000'li yıllar petrol fiyatlarının yüksek olduğu yıllardır. Amerika'nın Irak'a müdahale etmesiyle beraber petrol fiyatları 2003 ve 2006 yılı seyirleriyle 33 \$/ varilden 70 \$/varil fiyatlarına yükselmiştir.

Dünya genelinde tarımı en çok destekleyen ülkeler gelişmiş ülkelerdir. Ancak uluslar arası ticaret açısından haksız rekabete neden olmaktadır. Üyesi olduğumuz Dünya Ticaret Örgütü ve tam üyelik adayı olduğumuz AB mevzuatına uygun olarak desteklemeler sınırlandırılmaktadır. Girdi destekleri haksız rekabete yol açan desteklerden biri olarak görülmektedir. Ülkemizde tarımda mazot desteği 2000'li yıllarda petrol fiyatlarının aşırı artmasıyla gündeme gelmiş. 2003 yılında mazot desteği verilmeye başlanılmıştır. Mazot desteği; çiftçi kayıt sistemine kayıt yaptırmış, tarımsal arazide dekar başına 3,9 TL olarak belirlenmiştir. Tarımsal üretimde kullanılan mazot desteği litre üzerinden hesaplanmamakta alan üzerinden hesaplanarak ileride ortaya çıkabilecek desteklemelerin hesaplanmasında oluşacak sorunları ortadan kaldırmaktadır.

Ülkemiz benzin fiyatları ve mazot fiyatları bakımından en pahalı tüketen ülkelerden biridir. Yaşanan fiyat artışlarının yanında ek olarak, ülke içindeki vergi oranlarının yüksekliği ülke içinde petrolü daha da pahalılaştırmaktadır. Tarımsal üretimde kullanılan mazota ödenen fiyat bağlamında rekabet gücü zayıflamaktadır. Tarımsal üretimde makineleşmeyle birlikte artan mazot ihtiyacı toplam üretim maliyeti içerisinde önemli bir pay elde etmektedir. Bitkisel üretim faaliyetinde toplam üretim maliyeti kapsamında işgücü maliyeti ve arazi kirasının ardından en önemli kalem olarak mazot belirlenmiştir. Fiyatların aşırı artmasından dolayı üretim maliyetleri içerisindeki payı artmaktadır. Tarımda mazot kullanımını her yıl giderek artmaktadır. Bu sebeple tarımda kullanılan mazot yüksek oranda desteklenmelidir (Dellal Özat ve

Özüdoğru, 2007: 2-12).

3.1.14. Örgütlenme Sorunu

Kooperatifler, bireylerin ortak olan ekonomik ve sosyal ihtiyaçlarının karşılanmasında demokratik olarak yönetilen bir işletme aracılığıyla gönüllü, özerk yapıya sahip olan örgütlerdir. Bireylerin tek başına yapamayacakları ya da ortak olarak yapılmasında yarar bulunan işlerin en iyi bir şekilde ve maliyet fiyatına yapılmasını sağlamak üzere ekonomik güçlerin bir araya gelmesi amacıyla kooperatifler oluşturulmaktadır. Türkiye’de genellikle küçük ölçekli tarımsal işletmelerin bulunması, finansman ve teknoloji kullanımının yetersiz olmasından dolayı optimal verimin sağlanamadığı ve tarımın gelir dağılımından aldığı payın diğer kesimlere göre çok küçük olduğu bir tarımsal yapı bulunmaktadır (Köroğlu, 2003: 65-67).

Ülkemizde tarımsal kooperatifçiliğe karşı en büyük sorun devlet-kooperatif ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Devlet-kooperatif ilişkisinde devlet odaklı olup kooperatifler KİT olarak görülmektedir. Devletin kooperatiflere müdahalesindeki en önemli sakınca, yasalarla kooperatiflerin politikadan uzak durmaları istenirken, hükümetler tarafından doğrudan politikanın içine sokulması ve bu yapının kooperatifçilik bilincinin gelişmesini engellemesidir. Kooperatifçiliğin gelişimi için kooperatifçiliğin önündeki devlet vesayeti kalkmalıdır. Daha açık bir ifadeyle; kooperatifler kendi kendilerini yönetmelidirler. Aksi halde devletin hem finansal hem de yasal olarak kooperatifçilik hareketini desteklemesi çok önemlidir.

Türkiye’de tarımsal kooperatifler genellikle finansman sorunlarıyla karşı karşıya kalmaktadır. Ortakların düşük ortaklık payı yüklenmeleri, yükledikleri düşük ortaklık paylarını dahi tam ödenmemesi, kooperatiflerin kredi ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlayacak özel finansman yapının bulunmayışı, tarımsal kooperatiflerin sermayelerinin ve finansmanın yetersiz olması başlıca sorunlardandır.

Kooperatiflerle ilgili yaşanan yasal eksiklik sorunu halen devam etmektedir. Bulunan yasaların kapsamında bulunan bazı olumsuz maddelerin kaldırılması ihtiyacı doğmaktadır.

Kooperatiflerin üst örgütlenmesinin tamamlanmamış bulunması kooperatifçiliğin

gelişiminin önündeki engellerden biridir. Bu eksiklik tarımsal kooperatifleri büyük araçlar ve tefecilerle rekabet edemez, dış ticarete ve sanayileşmede etkin rol oynayamaz hale getirmektedir. Kooperatifçilik eğitiminin özel eğitim ve yurt genelinde verilmesi için gerekli imkânların sağlanması gerekmektedir.

Türkiye’de kooperatif projelerinin desteklenmesi, üretici kesimin yatırım girişimlerinin teşvik edilmesine, kooperatifin devletin vesayetinden sıyrılmasına, finansman sorununun çözümüne ihtiyacı vardır (Rehber ve Çetin, 1998: 230-232).

3.1.15. Tarımsal İşletme Ölçeği

Toprak genişliğine göre yapılan işletme ölçeği belirlenmesi basit ve açık bir kriterdir. Ancak bu ölçütün zayıf yönleri mevcuttur. En zayıf özelliği ise; kültür yoğunluğunu göz önüne almamaktır. Hayvancılık işletmesi ile bahçe kültür yapan bir işletme arasında ekonomik ve sosyal yönlerden çok büyük farklılıklar vardır. Kullanılan toplam sermaye miktarı işletme ölçeklerinin belirlenmesinde göz önünde tutulan bir başka ölçüttür. Ancak bu ölçütü destekleyen herhangi bir istatistik bulunmamaktadır. İşletmede çalışan işgücü miktarı ilgi gören ölçütlerdendir. Sadece aile iş gücünden faydalanan tarımsal işletmeler küçük işletme olarak kabul edilmektedir. Ücretli işçi kullanan işletmeler ise büyük işletme olarak nitelendirilmektedir. Bu ölçütlerin dışında işletme geliri de ölçüt olarak kabul edilmektedir. Ancak tek başına yeterli değildir (Dinler, 2013: 157-158).

Ölçeğe göre artan getirinin üretim fonksiyonu 1’den büyüktür. Bütün girdiler aynı oranda artarken, çıktı daha büyük oranda artar. Firma ölçeği büyüdükçe işgücünün uzmanlaşması ve iş bölümü, makinelerin uzmanlaşması, yönetimin etkinleşmesi gibi olaylar artan getiriye yol açar. Bu etkenlerin tarımda önemi diğer sektörlerle göre daha azdır.

Ölçeğe göre azalan getirinin üretim fonksiyon derecesi 1’den küçüktür. Bütün girdiler aynı oranda artarken, çıktı daha küçüktür. Firma ölçeği büyüdükçe azalan getiri; yöneticinin diğer girdilerle aynı oranda artırılamaması yani firmanın faaliyetlerini gözlemleyememesi, daha fazla üretim kararı alması gerektiğinden dolayı tam bilgi edinmesi zorlaşır.

Tarımsal işletmelerde bütün girdilerin aynı oranda artmasına ölçeğe göre sabit getiri

denilmektedir. Firmanın ölçeği değişse de faktör oranları pek değişmez. Ancak sabit getiride firmayı sınırlayıcı bir etken yoktur, firma devleşebilir (Kazgan, 2003: 113-115).

3.1.15.1. Tarım ve Aile İşletmesi

Tarımsal işletmeler genellikle küçük aile işletmeleridir. Bu durum çiftçi ve ailesinin gereksinimlerini karşılamayı amaçlamaktadır. Bu sebeple üretimlerinin bir kısmını pazara arz etmeyip işletme içerisinde tüketirler. Küçük aile işletmelerinin verimli bir şekilde işletilmemeleri sermaye birikiminin yetersiz kalması modern teknolojinin uygulanamaması gibi problemlerle karşılaşmaktadırlar. Tarımsal faaliyet sosyal nitelik taşır. İş ve aile yaşantısını birleştiren tarımsal faaliyet iş dalı ve yaşam biçimidir. Çiftçi ve ailesinin yaşadığı konut hem ev hem de işletmenin yönetim merkezidir. Aile bireylerini işletmeden ayrı düşünmemekte üretime birlikte katılmakta elde edilen işletme geliri aile gereksinimleri için harcanmakta aynı zamanda bazı araç ve gereçler ev ve üretim için kullanılabilir. Tarım dışı sektörlerde ise işletme sahibi ve yönetenler ayrı kişiler olmakta gerekli işlemleri profesyonel kişilerce yürütülmektedir.

Günümüzde işletmelerin üretim hacimlerinin artması ve uzmanlaşmaları sebebiyle tarım sektörü de kendine yeterlilik düzeyi azalmış gübre, yem ve ilaç gibi üretim girdilerinin makine kullanımının artmasıyla sektörü diğer sektörlerle daha bağlı hale getirmiştir. Bu durum tarım üreticilerinin gelirini ve işletmenin verimli yönetimini artırmak amacıyla geçimlik işletme şeklindeki üretim biçiminden pazar odaklı üretim yapan üretim biçimi yönünde gelişme göstermelerine neden olmuştur. Ancak küçük aile işletmelerinin geneli tohum, yem gibi girdileri genellikle işletmede elde edilen üretimde kullanmakta bazı gıda maddelerini kendi işletmesinden temin etmektedir (Rehber ve Çetin, 1998: 9-10). Öte yandan arzu edilen daha büyük çiftlikler, daha büyük makineler tarımda daha fazla teknoloji girdi sağlamanın; daha az insan ve daha az çiftlik ve bunun sonucu olarak iklim değişikliği, zamanında sürdürülebilirlik ve dayanıklılıkları hakkında düşünülmesi gerektiği araştırmalarda yer almaktadır.

3.1.15.2. Tarımsal Aile İşletmelerinin Muhafaza Edilmesi

Küçük tarımsal işletmeler ve el sanatları atölyeleri işletmelerin günümüzdeki verimlilik ortalamalarının çok gerisinde kalmasından dolayı bütün işletmeler ölçek ekonomilerinde en yüksek dereceden yararlanmak için büyük ölçekli tarım işletmesi tercih etmektedir.

Buna karşın küçük tarımsal işletmelerin üstün yönlerinin unutulmaması gerekir.

- Küçük üretim birimleri nüfusu kırdan tutarak kente göçü önler. Aile işletmelerinin sayısı ve kalitesi olarak bütün aile fertleriyle çalışırlar. Endüstriyel istihdam olanağı olmayan ekonomilerde aile işletmeleri daha çok toprağa bağlı olmalarından dolayı göçü önleyerek istenmeyen işgücünün şehirlerde birikmesine engel olmaktadır.
- Köylü aile işletmelerinde çalışanların verimliliği yüksektir. Kişinin kendi işinde çalışma şevki yüksek bir motivasyonla gerçekleşir. Çalışma sonucu elde ettiği gelirin tamamı kendisine ait olan kendi işletmesinde çalışan kişinin bir günlük çalışmasından verimi aynı kişinin başkasının toprağında ücretli ya da ortak olarak çalışması durumunda elde edeceği verimden daha fazladır. Bu durumda toprakları kıt olan ülkelerde köylü aile işletmeleri ile daha fazla üretim sağlanacağını göstermektedir.
- Kriz dönemlerinde aile işletmeleri otomatik koruma kabiliyetine sahip diyebiliriz. Az yatırım yapılması, ücretli işçi kullanmaması aile içi tüketimin önemli bir yer kapladığı aile işletmeleri doğal afetler, ekonomik kriz, bolluk yıllarında fiyatlardaki düşüş gibi durumlarda büyük ölçekli işletmelere oranla daha kolay sıkıntılı durumu atlatabileceklerdir.
- Sosyal yönden aile işletmeleri sulh ve denge garantisidir. Küçük işletmelerin fertleri çok küçük yaşlardan başlayarak mesuliyet taşıyabilecek özelliğe sahip ortamda olduklarından kendilerine güvenilebilir, sağlam karakterde yapıdadırlar.
- Köylü aile işletmelerinde işçi işveren anlaşmazlığı yoktur. Sadece aile bireyleri çalıştığından çalışanlar hem işçi hem de girişimcidir.
- Küçük tarımsal aile işletmelerinde tasarruflu zihniyet mevcuttur.

Sonuç olarak büyük tarımsal işletmeler sağladıkları ekonomiler sonucu üretim birimi başına maliyeti düşürebilmeleri teknik ilerlemeleri ortam hazırlamaları gibi küçük

tarımsal işletmelere karşı üstünlüklere sahip olmakta ancak küçük işletmelerin bu sayılan özelliklerinden dolayı çelişkiye düşürmektedir.

Tarımsal işletmelerin dış alanlarda faaliyette bulunan işletmelerle ileri ve geriye yönelik bağlantı kurması, kapitalist ülkelerde orta işletmelerin genelini gelişmesini sağlamış çok büyük ölçekli işletmelerin doğmasına neden olmuştur (Dinler, 2013: 168).

Marksist görüşe göre büyük tarımsal işletmeler sınıfsal mücadeleleri yok edecektir. Bu sebeple komünist blok ülkeleri sosyalizasyona giderken tarımsal işletmelerin yok edilmesinin imkânsızlığını görerek uzun deneyimler sonucu Kolkhoz tipli büyük tarımsal işletmeler oluşturmakta karar kılmışlardır.

İstihdam sorununu göreceli olarak halleden kapitalist ülkeler ile halen sorunla baş edememiş üçüncü dünya ülkeleri için sorun aynı kalmaktadır. Hem küçük aile işletmelerini korumak hem de büyük ölçekli tarımsal işletmelerin avantajlarına kavuşmanın sağlanması için yapılacak şey tarımda ortak çalışmayı sağlayabilmektir. Bu ortak çalışma görüşü 'Grup Tarımı' olarak adlandırılan yeni tip tarımsal işletme anlayışını karşımıza çıkarmaktadır.

3.1.15.3. Yeni Tip Tarımsal İşletmelere Doğru Grup Tarımı

Tarımsal işletmeler belirli bir optimal ölçeğin sağlayacağı avantaj birleşmelerine giderek yeni tip tarımsal işletmeler oluşturabilirler. İşletmeler çeşitli birliklere katılarak yalnızlıktan kurtulmalıdırlar. Birlikler sadece tarımsal faaliyet alanlarında değil, diğer sektörlerle ileri ve geri bağlantılarda da faaliyette bulunmaktadırlar. İşletmeler birlik içinde hareket kabiliyetini ve otonom ilkelerini muhafaza etmektedirler. Tarımsal kooperatifler küçük tarımsal işletmelerin girdi alımı, çıktı pazarlaması gibi birçok alanda ortak hareket etmeleri ile küçük tarımsal işletmelere büyük avantajlar sağlamaktadırlar.

Büyük ölçekli işletmelerin sağladıkları ekonomilere sahip olmak isteyen belirli sayıda tarımcı üretim faaliyetlerini birlikte yürütebilmek amacıyla birleşmeyi istemektedirler. Bu durum genellikle yaklaşık aynı durumdaki tarımcıların birleşmesi ile söz konusu olmaktadır. Bu denli ilk girişim İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından Fransa'da görünmektedir. İlk zamanlar yavaş gelişen grup tarım 1967

yılından itibaren hızlı bir gelişme göstermiştir. Ülkemizde ise Çorlu ilçesi Seymen köyünde yapılan köy kalkınma kooperatifi bünyesinde oluşturulan grup tarımı ile kooperatif işletmenin arazi genişliğinin arttığı görülmüştür aynı zamanda arazi işletmesinden daha az oranda artan sermaye elde edilmiş ve toplam brüt kâr da önemli artış sağlanmıştır. Güçlerin birleşmesi araçların ortak kullanımının öngörülmesi, israfı önleyen bu sistem önemli bir etkinlik sağlamıştır. Sorumluluklar ortaklar arasında dağılmaktadır ve kararlaştırılan kanunları mevcuttur (Dinler, 2013: 183-186).

3.1.16. Günümüzde Tarımsal İşletme Verileri

2001 genel tarım sayımına göre ortalama işletme 61 dekadır. İşletmelerin yaklaşık %85'i 100 dekadandan küçüktür. İşletme sayısı artarken, ortalama işletme büyüklüğü azalmaktadır. Buna karşın gelişmiş ülkelerde arazi toplulaştırma çalışmaları ve işletmelerin büyüme eğilimi vardır (Tecer, 2005: 3).

Ülkemizde tarımsal işletmelerin çoğunlukla küçük işletmeler olmasının yanı sıra çok parçalılık söz konusudur. İşletmelerin yaklaşık %60'ı 4 ya da daha fazla parçadan oluşmaktadır. Tarımsal işletmelerin küçük ve parçalı olması, üretimde teknoloji, bilgi ve sermaye kullanımını sınırlandırmakta; verimliliği düşürücü, birim maliyetleri de yükseltici etki oluşturmaktadır.

Türkiye'de tarımsal işletmeler için 2016 yılında yapılan araştırmaya göre; tarımsal işletmelerin %25,9'u 20-49 dekar iken %24,5 ile en fazla 200-499 dekar işletme büyüklük grubunda bulunmaktadır. %80,7'si 100 dekadandan küçük işletme büyüklük gruplarında bulunmaktadır. Toplam işletmelerin %5,3'ü yalnızca büyükbaş ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinde bulunmaktadır. Tarımsal işletmelerin tasarrufundaki arazinin %97,1'i tarım arazisi olup %31,4'ü sulanmaktadır. Tarım arazisinin %59,9'u sadece kendi arazisini işleten işletmelerin tasarrufundadır. Büyükbaş ve küçükbaş hayvanı olan işletmeler sırasıyla %44,5 ile 1-4 baş, %28,5 ile 50-149 baş işletme büyüklük grubunda yer almaktadır (<https://tuikweb.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24869>, 2018).

Tablo 13: Ekonomik Büyüklüklerine Göre İşletme Dağılımı 2016

Ekonomik Büyüklük Sınıfı (TL)	Toplam İşletme
Toplam	100,0
<6 660	21,7
6 660-<26 640	36,3
26 640-<83 250	27,5
83 250-<333 000	12,7
333 000-<832 500	1,4
832 500+	0,3

Kaynakça: TÜİK, https://tuikweb.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1003

Tarımsal arazi varlığı 2013 yılı itibariyle yaklaşık 23,8 milyon hektardır. 2001 genel tarım sayımına göre; Tarımsal işletme sayısı 3,1 milyon adet olarak belirlenmiştir. Ülkemizde tarımsal işletme yapısı küçük ölçekli ve bunların tasarrufundaki arazilerde çok parçalı ve dağınık haldedir. Ortalama işletme büyüklüğü 6,1 hektar ve işletme başına düşen parsel sayısı 4,1 adettir. İşletme yapısının küçük ve parçalı olması sektörde teknoloji kullanımını güçleştirmekte, mekanizasyon ve işgücü verimliliğini düşürmekte, işletmelerin tarımsal krediye ulaşma imkânını ve yeterli sermaye birikimini sınırlandırmaktadır (T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, 2014: 25).

3.1.17. Pazarlama

Pazarlamayı üretici ve tüketici arasında ilişki kuran bir köprü olarak nitelendirebiliriz. Tarımsal ürünler genellikle mevsimlik, çabuk bozulabilen, farklı kalite ve verimliliğe sahip ürünlerdir. Tarımsal ürünlerin elde edildiği andan itibaren çeşitli işlemlerden geçmesi gerekmekte tüketicinin eline ulaşana değin yer ve şekil itibariyle birçok hizmet görmekte ve tüketicinin faydalanabileceği hale gelmektedir. Tarım piyasasının arz ve talebi şekil, zaman ve yer bakımından denkleştirecek bir sistemin olması gerekmektedir. Üretici ve tüketicinin arz ve talebi arasında köprü oluşturan ürünleri toplayıp tüketiciye ulaşmasını sağlayan, arz ve talebi dengeleyerek fiyatı tahmin edenlere ‘aracı’ denilmektedir. Pazarlama hizmetinden önce tarımsal ürünün üreticiden toplanıp yüksek kaliteli ürünlerin yüksek fiyatla ve düşük kaliteli ürünlerin düşük fiyatla satılacağı şekilde sınıflandırılması gerekmektedir. Ayrıca tarımsal ürünlerin bir kısmının tüketiciye ulaşmadan önce işlenip şekil değiştirmesi, gıda maddelerinde ise daha basit işlemlerle pazarlanabilir hale gelmesi

gerekmektedir. Bütün yıl gıda talebinin olması nedeniyle ürünlerin depolanması önemli olmakta ve bozulabilme ihtimali yüksek olduğundan depolama maliyeti yüksek olmaktadır. Ürünlerin üretildiği yerden tüketiciye ulaşması için nakli gerekmektedir. Pazarlama hizmetleri arasında ihracat-ithalat ve ulaştırma da bulunmaktadır. Pazarlama sürecinde kredi temini ve rizikonun taşınması önemlidir. Üretici ürünü satmadan önce üretimle ilgili masraflara sahip olmuş olur ancak satış gerçekleşene değin gelir elde edemez. Bu sebeple masrafların karşılanabilmesi için parasal sermayeye ihtiyaç duymaktadır. Tarımsal kredi veya kısa vadeli finansman yoluyla nakdi ihtiyacını sağlamaktadır. Tarımsal ürünün tüketiciye ulaşana değin çalınması ve bozulması gibi birçok riski bulunmaktadır. Bu rizikoyu alan pazarlayıcı araçlar veya sigorta kurumlarıdır (Kazgan, 2003: 147-148).

Ürünleri pazarlamada mevcut yetersizliklerin giderilmesi; standartlaştırma, kalite kontrol, ambalajlama gibi faaliyetlerin geliştirilmesiyle mümkündür. İhracatta devamlılığı sağlamak için soğuk hava depoları ve soğuk zincir taşıma sistemleri kurulmalıdır. İç ve dış pazarlama teşkilatının düzenli, güçlü ve verimli hale getirilmesi; tarımın ekonomiye entegrasyonunu hızlandırarak, iktisadi gelişmemize yaptığı besin, piyasa, döviz ve sermaye katkılarının çoğalmasını sağlayacaktır (Dura, 1991: 248).

Türkiye'nin sahip olduğu tarım piyasasındaki potansiyel düşünüldüğünde yapılan hatalar ve eksikliklerden kaynaklı gelir ve kazanım açısından dünya ülkelerinin gerisinde kaldığımız görülmektedir. Bu durumun en önemli sebeplerinin başında pazarlama sorunları gelmektedir. Bu bağlamda tarımsal ürünlerin fiyat belirlemelerinde optimal seviyede ve serbest piyasaya düzenli bir biçimde aktarılması gerekmektedir.

3.1.18. Tarım ve Vergi

Devlet kamusal harcamalarını finanse etmek için gelir elde etmek zorundadır. Az gelişmiş ülkeler tarımsal vergilendirmelerde genellikle sorunlarla karşılaşmaktadır. Bunlar; vergilendirmenin çok fazla ve çelişkili amaçlarının olması, hedefler arasındaki önceliklerin iyi tanımlanmamış, şeffaf olmaması, bazı vergi araçlarının ekonomide verimlilik ve hakkaniyet yönünden ters etkilerinin olması ve siyasi, idari

kısıtlamaların mevcut olmasıdır. Tarımsal vergilendirmenin başlıca amacı devletin gelir elde etmesi ve kaynakların önemli bir kısmını tarım sektöründen diğer sektörler aktarılmasını sağlamaktır. Tarımsal üreticiler üzerindeki vergi yükünün büyük bir çoğunluğu, aşırı döviz kurları, tarife dışı engeller, ithalat tarifeleri ve çıktı fiyatlarını etkileyen tedarik programları olmak üzere örtük vergilerden kaynaklanmaktadır. Bu politika araçları, pazarlama kurullarının veya satın alma kurumlarının karları haricinde, sektörler ve gelir grupları arasında gelir transferini teşvik etmiş ve gelir üretmeden kaynak tahsisini bozmuştur (Khan, 2001: 315-328).

Türkiye sınırları içerisinde bulunan arsa ve araziler emlak vergisi kanununa bağlı olarak arazi vergisinin konusunu oluşturmaktadırlar. Belediye ve mücavir alanlar haricinde olan araziler, arazi vergisinin kapsamı dışındadır. Ancak Emlak Vergi Kanununun 15. maddesine göre tarımsal üretimin stratejik önemi ve azalan tarımsal arazinin amaç dışı kullanımının önlenmesi için bazı geçici muafiyetler getirilmiştir. Bu maddeye göre toprak ve topoğrafik özellikleri erozyon gibi sınırlayıcı faktörler nedeniyle kültür bitkilerinin yetişmelerini engelleyen arazide; bataklık, çorak gibi haller sebebiyle tarım yapılamayan sahaların, ıslah tedbirleriyle yeniden tarıma elverişli hale getirilmesinde 10 yıl; teknik, ekonomik ve ekolojik bakımlar için gerekli şartlara sahip arazide yeniden fidanla dikim, aşılama, yeniden yetiştirme suretiyle ağaçlık, meyvelik, bağ ve bahçe meydana gelmesinde 2 yıl, azami 15 yıl süreyle arazi vergisinden muaf tutulmaktadır.

Tarımsal gelirin vergilendirilmesinde gerçek kişilerin bir takvim yılı içerisinde kazandıkları irat ve gelirler üzerinden Türkiye’de 193 Sayılı Gelir Vergisi Kanununa göre tahsil edilen vergidir. Gelir Vergisi Kanununun 52. maddesinde zirai kazanç ‘zirai faaliyetten doğan kazanç’ olarak tanımlanmıştır. Stopaj usulü belirlenen vergi uygulaması kanunda belirtilen büyüklüklerin üzerindeki işletmelerin gerçek usule göre vergilendirilme yolu benimsenmiştir. Gelir Vergisi Kanununun 54. maddesinde belirtilen işletme büyüklüğü ölçülerini aşan çiftçiler ile biçerdöver veya bu mahiyetteki motorlu araca veya on yaşından küçük ikiden fazla traktöre sahip olan çiftçiler gerçek usule göre vergilendirilirler.

Zirai kazancı vergi kesintisi yapılması nedeniyle vergilendirilenler; çiftçilerden işletme büyüklüğü veya zirai motorlu araç ölçülerini aşmayanların zirai kazancının vergilendirilmesinde, hâsılatları üzerinden vergi kesintisi yapılmakla yetinilmektedir.

Bir biçerdöveri veya 10 yaşından küçük üç veya daha fazla traktörü olmayan ve işletmesi kapsamında ekili arazisi, ağaç veya hayvan sayısı da belli ölçüleri aşmayan çiftçiler yararlanır. Eğer çiftçi bu iki şartı da taşıyorsa yalnızca vergi sorumlusu olanlara sattığı zirai mahsulün veya yaptığı hizmetin bedeli üzerinden vergi kesintisi yapmakla yetinir. Vergi kesme sorumluluğu bulunmayan kişilere yapılan satış ve hizmetlerde gelire vergi kesintisi uygulanmaz (Öner, 2019: 80-87).

Tarım sektöründen gelir vergisi ve arazi vergisi alınmakta olup toplam kamu gelirleri içerisinde oranları oldukça düşüktür. Türkiye’de tarım sektörünün vergilendirilmediği denilebilir. Bu sebeple tarımdaki vergi potansiyeli yeterince değerlendirilememektedir. Çok partili yaşama geçişle beraber politik amaçlar için tarım kesiminin pek vergilendirilmediği görülmektedir. Tarımın ekonomik kalkınmanın finansmanının sağlanmasında oldukça düşük olmasının sebebi bu kesimin gelirinin düşük olması ve elde edilen verginin azlığı söylenebilir (MÜSİAD, 2010: 35-36).

Tarım sektörünün vergilendirilmesinin siyasi zorlukları olabilir ancak; ekonomik gelişmede sermaye ihtiyacına katkıda bulunmaktadır (Johnston ve Mellor, 1966: 255). Tarımsal kazancın vergilendirilmemesi kayıt tutma zorunluluğunu kaldırmıştır. Tarımsal kazancın vergilendirilmesi ve gerçek usule göre vergilendirilmesiyle, ekonomik analizlere imkân sağlayabilmesiyle, elde edilen kayıtlar aracılığıyla tarım politikaları daha sağlıklı belirlenebilecektir. Bu sayede uygulanan politikaların tarım kesimine etkileri daha sağlıklı bir biçimde analiz edilebilecektir.

3.1.19. Küreselleşme ve Giderek Büyüyen Tarım Sorunu

Tarımla uğraşan kesim büyük bir sorunla karşı karşıya kalmaktadır. Genellikle metropol ülke sermayesi liderliğinde uluslararası süper market zincirleri tarım üreticilerine düşük fiyatlar sunmakta ve istediği fiyatı çiftçiye dayatmaktadır.

Girdi üreten büyük tarım tekelleri GDO’lu tohumlarla üreticileri her yönden daraltmakta, tarımcıları GDO’lu tohumların seçimi ve GDO’lu tohumlarla uyumlu ot öldürücüsü ilacı almaya zorlamaktadır.

IMF ve Dünya Bankası önerileriyle Türkiye’de gübre, yem üreten, süt, et işleyen bütün KİT’leri özelleştirdi. Tohumların yakın zamanda uluslararası dünya

tekellerden teminin gerçekleşmesi ve araştırma enstitülerinin çoğunun kapatılması ayrıca sulama sistemlerinin özelleştirilmesi beklenmektedir (Özkaya vd., 2010: 19).

3.1.20. Tarım Sektörünün Sorunlarına Çözüm

Tarım sektörü daima ekonomide özel bir konuma sahiptir. Tarım ürünlerinde; tohumdan sulama şekline, gübre kimyasındaki çeşitliliğe, toprağın bölgelere göre taşıdığı niteliklere ve yağış yoğunluklarına kadar değişen konularda bilgili ve bilinçli olunması gerekmektedir (Kargül, 2019: 15).

Tarım sektörünün, oluşturduğu önemli miktarda istihdam ve diğer sektörlere sağladığı girdiler göz önüne alındığında ekonomi içinde önemini korumaktadır. Artan nüfus ve refah seviyesinin sonucunda artan gıda talebinin karşılanması ve büyümenin sürdürülebilmesi için tarımsal üretimin sürdürülebilirliği kritik öneme sahiptir. Tarımsal verimliliğin artırılmasına yönelik reformlar, tarımsal üretimin sürdürülebilir bir şekilde artmasını sağlayacaktır. Tarımsal işletmelerin ölçek ekonomilerinden yararlanması için tarımsal arazinin bölünmesini engelleyici düzenlemeler, büyük firmaların tarım sektörüne girmesini sağlayacak teşvikler tarımda verimliliği artıracaktır. Tarımda çalışanların mesleki bilgi düzeyini artırmak da benzer bir katkıda bulunacaktır. Tarımsal desteklemelerin piyasaları olumsuz etkileyecek düzende olmaması gerekmektedir (TCMB, 2016: 15). Bu bağlamda; kimyasal gübre, tarımsal ilaç, makine ve teçhizat kullanımında etkinlik ve tasarruf sağlayıcı, israfı önleyici teknik ve uygulamalar yaygınlaştırılmalı; bu iktisadi sorunu çözümlenmeye dair faaliyet ve programlarla, çiftçilerimiz daima bilgilendirilmeli ve yetiştirilmelidir (Dura, 1991: 248).

Tarım sektöründe devletin yerine getirmesi gereken konular; kırsal kesimde çiftçiye verilmesi gereken tarım içi bilgi yoğun yeni gelişmeleri takip eden uzmanlara aktarılması, çiftçiyi toprağına bağlayan kalıcı önlemlerin alınması. Tarım arazilerinin betonlaştırılmayacağı yasaların çıkarılması ve tarımın girdi ürünlerinde, katma değer vergilerinin olabildiğince düşük oranlarda belirlenmesi ve sabitleştirilmesi söylenebilir (Kargül, 2019: 24).

Ülkemizde ulusal piyasada tüketiciyi korurken, uluslararası piyasanın rekabetçi sisteminde tutunabilmesi kısmının başarılması bağlamında önemli sorunlar

bulunmaktadır. Özellikle tüketici hoşnutluğu ve kalite güvencesi sorunlarının çözüme kavuşturulması gerekmektedir. Aksi halde dış piyasada rekabetçi sisteme karşı başarı elde edemez, iç piyasada gelir seviyesinde sorunlarla karşılaşabiliriz.

3.2. Türkiye’de Uygulanan Politikalar ve Ekonomiye Etkileri

3.2.1. 1923-1930 Dönemi

Cumhuriyetin ilanına kadar Türk tarımcılığının temelleri Osmanlı İmparatorluğu’nun toprak sistemine dayanmakta idi. Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinde toprak sistemine dair gerçekleştirilmeye başlanan reformlar Cumhuriyetin ilanı ile devam etmiş ve yeni dönemde tarımsal üretimde artış gözlenmiştir. Bununla birlikte Cumhuriyetin kuruluş yıllarında ekonomi tarım sektörüne dayanmakta GSMH ‘nın yarısı tarımdan oluşmakta. Dış satım gelirleri de tarımsal ürünlerden oluşmakta ve nüfusun 3/4 ‘ü köylerde yaşamakta idi. Cumhuriyet döneminde 1923 yılında gerçekleştirilen İzmir İktisat Kongresi ile çiftçilerin istekleri doğrultusunda Aşar Vergisinin kaldırılması en önemli olay olarak kabul görmektedir (Tezel, 2000: 170). İzmir iktisat kongresinde oybirliği ile Tütün Rejisi’nin kaldırılması kararı alınmıştır. Tarım kesimi için önemli olarak görülen bu kararla 1926 yılında tütün tekeline sahip olan Reji İdaresi’nin imtiyazı son bulmuştur.

Cumhuriyetin ilk yıllarında tarım kesiminin diğer sektörler gibi önemli sorunları bulunmaktaydı. Yeni bir savaş atlattığı olan ülkenin genç erkek nüfusundaki azalma ve araç gerecin önemli ölçüde yitirilmiş olması sonucu, tarımsal üretim düzeyi düşüktü. Buğday, şeker, patates gibi birçok gıda maddesi ithal ediliyor ve toplam ithalatın ¼’ini oluşturuyordu. Ancak ihracatın %80’ni belirli birkaç tarım ürünü oluşturuyordu. 1925 yılı dünyada tarımsal mallar fiyatlarının en üst düzeye eriştiği bir yıl olmuştur. Türkiye gibi ihracatının büyük bir kısmını tarımsal ürünlerden oluşturan bir ülke için dünya tarımsal ürün fiyatlarındaki değişimin etkisi de büyük olmuştur (Parasız, 1998: 23-24). 1925 yılında Atatürk Orman Çiftliğinin kurulmasıyla çiftçiler için uygulamalı tarım merkezlerinin açılması devletin çiftçiyi desteklediğini gösterir niteliktedir (Gürlük ve Turan, 2013: 81).

1923-1930 yılları arasında milli gelir inişi çıkışlı bir eğilim göstermekte olup bu durum tarımsal üretimde meydana gelen değişimler, tarımsal ürün fiyatlarında iç ve

dış piyasa koşullarına göre meydana gelen dalgalanmalar ve egzojen nedenlere (hava koşullarına) bağlanarak açıklanabilir. Bu dönemde tarımsal üretim diğer sektörler için belirleyici niteliğe sahip olup, tarımsal üretimin iyi olması diğer sektörlerinde üretiminin artmasına sebep olmaktadır. Tarımsal gelir toplam katkı geliri içerisinde %40-50 civarındadır (Parasız, 2004: 5). 1923-1929 yılları kapsamında ihracat içindeki %86,3 oranıyla tarımsal mallar en önemli paya sahip idi. Söz konusu yıllar bağlamında en fazla İtalya ve İngiltere ile ticaret yapılmış olup, dönemin sonuna doğru Almanya ithalatta ilk sırayı alırken ihracatta ise İtalya ilk sırada yer almaktadır (Parasız, 1998: 25).

1924 anayasası ile özel mülkleri kamulaştırmaya karşı koruyan hükümler getirildi. 1924 yılında Kadastro Kanunu ile arazi tasarrufunda özel mülkiyet rejimini destekleyici adımlar atılması sürdürülmüştür. 1926 Medeni Kanun çerçevesinde, 1929'da Osmanlı döneminden kalma çeşitli ailelere verilen tımar iltizam usulü geniş tarımsal alanlara verilen tasarruf hakkı sağlayan belgeler özel mülk olarak tapuya kaydettirilmesi yeterli görülmüştür. Osmanlı döneminde sözü edilen alanlarla ilgili sınırların kesinlik belirtmemesi elinde belge bulunduran ailelerin lehine olup çok geniş alanların mülkiyetine hak kazanmışlardır (Tezel, 2000: 170).

Tablo 14: 1923-1930 Dönemi Tarımsal Değerler

Yıllar	GSMH Değer	Büyüme oranı (%)	Tarım (%)
1923	11431.4	-	43.3
1924	13134.7	14.9	48.1
1925	14811.8	12.8	45.0
1926	17508.8	18.2	50.3
1927	15362.2	12.8	40.0
1928	16948.1	11.0	42.8
1929	20605.1	21.6	50.1
1930	21058.0	2.2	47.1

Kaynakça: İlker Parasız, Türkiye Ekonomisi, 1. Basım, Bursa: Ekin Kitabevi, 2004, 6.

1929 yılında yaşanan büyük kriz ülke ekonomisini kötü etkilemiş. Türk parasının değeri önemli düşüşler yaşamış ayrıca hava şartlarının kötüleşmesiyle de ihraç mallarımızın fiyatlarında gerçekleşen düşüşler ekonomiyi derinden sarsmıştır (Parasız, 1998: 25). Cumhuriyet dönemi Türkiye ekonomisinde tarım sektörü çevre ülkelerin sergilediği tutumları göstermekte ve geniş oranda doğanın belirlediği kurallara uymakta idi. Tarımda girdi ve çıktının üretim ve pazarlanmasında sorunlu yapı teşkil eden ciddi boyutlarda gizli işsizlik ve yetersiz üretici örgütlenmesi

sorunsalları tarım sektörünün tüketiciye fayda sağlayan gelişmelerinin önünde engel oluşturmaktadır. Tarım sektöründe birikmiş sorunları aşamayan ve dışsal belirleyicilerin etkisi altına giren yapılar mevcuttur. Bu sorunlu genel çerçeveye rağmen tarım sektörü Türkiye'nin ekonomik ve sosyolojik yapısında göz ardı edilemeyecek öneme sahiptir (Günaydın, 2004: 97). Tarımdan ekonominin diğer sektörlerine kaynak aktarılması büyük önem taşır. Tarım sektörü ekonominin diğer sektörlerinin iç pazarı olarak işlev görmektedir.

3.2.2. 1930-1950 Dönemi

Tarım ve endüstriyi birbirleriyle tamamlayarak Türk ekonomisini iki ana temel üzerinde dengeli bir biçimde oluşturmak iktisat politikasının en önemli şartı olarak kabul görmektedir. 1935 yılında bina ve hayvan vergilerinin indirilmesi, tarımsal borçların taksitlere bağlanması; tarım satış kooperatifleri ve tarım kredi kooperatifleri için tadil edilmiş yasalar çıkarılmıştır (Parasız, 2004: 67).

Cumhuriyetin ilanından ikinci dünya savaşına değin incelendiğinde tarımsal üretimi teşvik etmek için bu dönemde traktör, tohum ve gübre gibi girdiler kullanılmaya başlanmış, Ziraat Bankası tarafından çiftçilere daha fazla kredi verilmesi sağlanmıştır. Bu dönem içerisinde üreticilerin ürettiği ürünlere pazar güvencesi sağlamak için destekleme alımları yapılmaya başlanmış ve bu amaç için 1938 yılında Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) açılmıştır (Gaytancığlu, 2009: 85).

Aşar vergisinin kaldırılmasının ardından 1942 yılında Toprak Mahsulleri Vergisi çıkarılmıştır. Bu vergide çiftçi ailelerinin kendi geçimlik tüketimlerinde kullandıkları ürünlerin vergiden muaf tutulması ve pazarladıkları ürünün değeri üzerinden %10 oranında vergilendirilmesi üretimleri kendi tüketimlerini karşılayan küçük çiftçi ailelerin üzerindeki vergi yükünü büyük ölçüde azaltmıştır (Karluk, 2009: 178).

İkinci Dünya Savaşının da etkisiyle tarımsal ürün fiyatları devamlı yükselme eğilimi göstermiştir. Bu dönemde hükümetler, tarımsal ürün fiyatlarını düşürmeye çalışmasından dolayı bu yıllara 'narh uygulama yılları' denilmiştir. 1945 yılında 4753 sayılı kanunla vakıf, özel idare ve belediyelere ait araziler ve 5 bin dönümü geçen mülk araziler kullanılarak topraksız çiftçilerin topraklandırılması amaçlanılmış, hazine araçları dağıtmış ancak başarılı olamamıştır (Gaytancığlu,

2009: 85).

3.2.3. 1950-1960 Dönemi

1950-1953 yıllarında gerçekleşen Kore Savaşı nedeniyle özellikle hammaddelere karşı yaşanan talep artışı ve yüksek düzeylerde seyreden fiyatlar, üreticinin satın alma gücünü artırmıştır. Ayrıca tarım ürünleri ihracatı, çok karlı bir duruma gelmiştir. Tarımsal gelişme milli gelir üzerinde de etkili olmuştur. Ekonomik gelişmenin sağlanması için tarımın kalkınmasına hız verilmiş ve sanayi sektörü ihmal edilmiştir (Başol, 2012: 84-85). Ancak Demokrat parti döneminde benimsenen tarıma dayalı iktisadi büyüme stratejisi, nüfusun büyük çoğunluğunun tercihlerini yansıtmaktaydı. Ancak uzun vadede verimlilik ve gelir artışları beklemek gerçekçi değildi. Kısa vadeli politikalar nedeniyle tarıma ağırlık veren strateji başarılı ve kalıcı olamadı (Pamuk, 2012: 254-255). 1950-53 yılları arasında kısmen yabancı kaynaklarla desteklenen tarımsal gelişme dışa dönük bir büyüme seyretmekte iken; 1954-1960 yılları ise ithal ikameci sanayileşme dönemi olarak belirtilebilir (Dura, 1991: 11-12).

1950 yılında seçimlerden önce 5520 sayılı yasa gereğince Çiftçiyi Topraklandırma Kanununda sınırlamalar kaldırılarak, 5002 sayılı yasayla da Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ile büyük arazi sahipleri için kamulaştırma tamamen önlenmiştir (Karluk, 2009: 179). 1951-1954 döneminde tarım sektöründe hızlı bir gelişme yaşanmıştır. Tarımda makineleşme, tarım kesimine yönelik kredi imkânları ve tarım için belirlenen yüksek fiyat politikaları ile birlikte dönem boyunca iklimin elverişli olması tarımın üretimini artırmıştır. Öte yandan tarımda traktörleşmenin artması ve tarım alanında ülke pazarlarıyla ilişkilerin yoğunluk kazanması kırsal kesimde büyük bir çözülmeye neden olmuştur. 1951-1954 yılları arasında ekim alanı 14,5 milyon hektardan 18,8 milyon hektara yükselerek tarımsal üretim bir kat artmıştır. Ancak 1954 yılında iklim koşulları bozulmaya başlamış ve tarımsal geliri 1953 yılına göre %10 azalmış, milli gelirden yaklaşık %3 oranında düşüş seyretmiştir. Bu tarihten itibaren yetersiz üretim nedeniyle tarımsal ürün ithaline başlanılmıştır. Bu dönemde yaşanan Kore Savaşı sonrası dünya piyasası hammadde fiyatları artışa geçmiş kredili ithalat uygulamasına geçilmiş ve dış yardımların yanında rezervlerinde kullanılması kamu açıklarının artmasını beraberinde getirmiş, enflasyon oranı %20'leri bulmuş ve

Türkiye 1954 krizini yaşamıştır (Çoban, 2014: 64).

3.2.4. 1960-1970 Dönemi

1950'lerde tarıma ağırlık veren strateji, Türkiye ekonomisine önemli hareketlilik getirmiş ancak popülist iktisat politikalarının da katkısıyla kısa zamanda tıkanmıştır. 1963 yılında uygulanmaya başlanan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planında ekonominin rotası iç pazara yönelik sanayileşme yönünde belirlenmiştir. Uygulanan planlar amme alanında emredici, özel sektör için kılavuz niteliğine sahiptir. Tarım kesimi ise büyük ölçüde plan dışında kalmakta idi (Pamuk, 2012: 235).

1963-1967 yıllarını kapsayan kalkınma planı 'Tarım ve Sanayi Sektörlerinin Dengeli Büyümeleri'ni temel almıştır. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planında ise sanayi sektörünün sürükleyici sektör olması gerektiği öngörülmüştür. İlk üç plan döneminde tarıma dair ilke ve planlar belirlenirken, teknolojinin genellikle düşük düzeyde, belirli ürünlerin dışında verimliliğin düşük tutulduğu, altyapı ve kamu hizmetlerinin yetersizliği göz önüne alınmıştır. Birinci plan haricinde, diğer planlarda tarım sektörünün önemini belirtse de genelde sanayi sektörüne girdi sağlayan, gizli işsiz bulunduran, önemsenmeyen tali bir sektör izlenimi oluşturulmuştur (DPT, 2000: 3). Planlı kalkınma dönemiyle birlikte tarım sektörüne dair hedefler kalkınma planları ve yıllık programlarla belirlenmeye başlanmıştır. Bu dönem içerisinde pazar fiyatı desteği uygulaması, sübvansiyon ve düşük faizli kredi uygulamaları ile tarım kesimi desteklenmeye çalışılmıştır (Çoban, 2014: 174).

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planına göre fiyatlara müdahaleden çok üretim girdilerinin desteklenmesi gerektiği öne çıkarken destekleme için sadece tarımsal kooperatiflere üye olanların desteklemelerden yararlanacakları ve söz konusu desteklemelerin acil durumlarda bütçeden sübvansiyonla edileceği şartı belirtilmektedir. İhraç ürünlerinde dünya fiyatları dikkate alınmakta ve ihracatı olumsuz yönde etkileyen fiyat politikalarından uzak durulacağı ifade edilmektedir.

1963-1967 döneminde çayda standartlaşma çabaları ve kaliteye göre fiyatlandırılması, şeker pancarı ve buğday arasındaki nispi dengenin stabil kalması, fındıkta dış talep ve fiyatların göz önünde bulundurulması, pamuk ihracatını ve tekstilin sanayi hammaddesi olması gibi birçok üründe teşvik edici programlar

yapılmıştır (Yavuz, 2000: 9-22).

1960'lı yıllarda sulama yatırımları yoğunlaştı, gübre kullanımı çoğaldı. Eleştiri konusu olan Meksika buğdayı uygulamasıyla hububat tarımında yüksek verimli yeni türler kullanılmaya başlandı. 1962 yılı sonunda sanayide daha yüksek büyüme hızlarına ulaşabilmek için tarım kesiminin vergilendirilmesi gerektiği konusunda tartışmalar yaşandı.

3.2.5. 1970-1980 Dönemi

Ülkedeki traktör sayısı 1970'de 100.000'e ve 1980'de 430.000'e hızla yükseldi. Bu gelişmeler doğrultusunda orta ölçekli işletmeler artıyor, pazara yönelik üretim artma eğilimi gösteriyordu. 1970'lerin sonuna değin tarımsal üretimin artış hızı nüfus artışının üzerinde seyretti. Ülkemiz gıda mallarında kendi kendine yeterli kalabildi. Ancak Güneydoğu Anadolu bu gelişmelerde saf dışı kaldı bölgenin aşirete dayalı toplumsal yapısı nedeniyle büyük toprak mülkiyeti ve topraksızlık birlikte varoluşunu sürdürdü (Pamuk, 2012: 236-245).

1968-1972 yıllarında uygulanan ikinci kalkınma planıyla tarımsal destekler ve fiyat politikalarına gereken önemin verilmediği. Uygulanan fiyat politikalarının ardından fiyatlarda yaşanan artış ve yapısal bozuklukların oluştuğu ve kaynaklarda israfın yaşandığı ifade edilmektedir. Bu sebeplerden dolayı tarımsal destekleme politikasında uygulanan politikalarda değişikliğe gidilmesi ihtiyacının olduğu belirtilmektedir. Uygulanan tarımsal desteklerin ekonomide sorun oluşturmayacak veya oluşan sorunların en az hasarla atlabilecek bir biçimde oluşması gerekliliği üzerinde durulmaktadır (Yavuz, 2000: 9-22).

Dünya ekonomisinde 1960'lardaki olumlu eğilimler ve artan refah 1970'lerde yerini istikrarsızlıklara ve dünya petrol krizinin de etkisiyle bunalıma terk etti. Savaşın ardından hızlı büyüme sürecini destekleyen dolar merkezli sabit kur düzeni, Vietnam Savaşının dolar üzerinde oluşturduğu baskıların da etkisiyle devam ettirilemez hale geldi. ABD, doların altınla olan bağlantısını kesti ve dolar değerini yitirdi. Petrol fiyatlarının 1973 ve 1979 tarihlerinde iki kez artırılmasıyla uluslararası ticaret ve ödemeler ağır yaralar aldı. Bu gelişmeler dünya ekonomisinde hızlı büyüme ve refah sürecinin kesintiye uğraması anlamına geliyordu. Gelişmiş ülkeler ve Türkiye kemer

sıkmak, zor kararlar almak yerine tüketimi sürdürme eğiliminde bulundular. Sonuç olarak artan dış borç ilerleyen yıllarda iç dengesizliklere neden oldu (Pamuk, 2012: 241-242).

Türkiye günümüze değin tarım kesimine yönelik politikalarda, hem amaç hem de kullanılan yöntemler bağlamında genellikle üretim odaklı politikalar tercih etmiştir. Bu nedenle yeni tarım topraklarının üretime açılması, sulama, gübreleme, daha verimli tohumluk ve damızlık kullanımıyla üretim tekniği tarım politikalarının temel aldığı önceliklerdi. 1970'lerin ilkyarısına değin tarım ekonomi içerisindeki yerini ve önemini korumuş, hükümet destekli ve dışa karşı korunmuştur. Bundan dolayı tarımsal üretimde önemli artışlar sağlanmış 'kendi kendine yeten yedi ülkeden biriyiz' sözü bu dönemi açıklayan slogan olmuştur. Üretici haline getirilen tarım sektörünün dışa bağımlılığını neredeyse sıfıra yakın tutmuştur (Gaytancığlu, 2009: 96).

Kırsal alanlardan kentlere nüfus artışının yaşanması iç göçleri de hızlandırdı. Kentlere gelen nüfusun sınırlı bir bölümü sanayi kesiminde iş bulabiliyordu. İşsizlik oranı yüksekti ve kırsaldan gelen işçi sınıfının geçimi için günlük işlerde çalışmaları gerekti. 1970'lerde yaşanan dalgalanmalar derinleşen bunalım, yüksek enflasyon ve işsizlik dalgası kırsaldan kentlere göçü bir süre için yavaşlattı (Pamuk, 2012: 246).

1973 yılında 'Toprak ve Tarım Reformu Kanunu' çıkarılmış ancak tamamen uygulanmamıştır (Başol, 2012: 108). Dış ödemeler dengesi sorunlarının yanında enflasyonun aşılabilmesi gerekiyordu. 1978 – 1979 yılları mal ve enerji dar boğazıyla, karaborsalarla geçti. Yıllık enflasyon hızı %100'e doğru tırmanırken ücretlerin satın alım gücü geriledi, tarımsal gelirler enflasyonun gerisinde kaldı ve böylece gelir dağılımı bozuldu (Pamuk, 2012: 244).

3.2.6. 1980-2000 Dönemi

1980'lere kadar gelişmiş ülkeler arzı etkileyen ve fiyatlara doğrudan etkisi bulunan desteklemeler aracılığıyla büyük tarımsal üretim hacmine erişmişlerdir. Ayrıca bu dönemde tarıma girdi tedarikinde bulunan ve tarımsal ürünleri sağlayan işletmelerde artmıştır. Seksenli yılların ikinci yarısından itibaren tarımsal KİT'lerin özelleştirilmesiyle boşalan alana ulusal ve uluslar arası birçok tekel yerleşmiştir

(Özkaya vd., 2010: 19).

1980’li yıllarda serbest pazar ekonomisine geçiş ile birlikte tarım sektörüne yönelik uygulanan politikalarda önemli değişiklikler yaşanmıştır. Tarım kesimini koruyucu politikaların kapsamı daraltılmış ve devlet müdahaleleri azaltılmıştır. Bu dönemde tarım ürünleri için destekleme ve fiyat istikrarı fonu oluşturulmuş ve fonun üreticiye gerekli finansman kaynağı sağlaması hedeflenmiştir. 1989 yılında meydana gelen kuraklık nedeniyle tarımda büyüme hızı %-7,7 değerine düşmüş ve o dönem alınan kararlar doğrultusunda tarım kesimine yönelik yem ve gübre fabrikalarının özelleştirilmesi kararı ile tarım kesimi önemli derecede olumsuz etkilenmiştir (Çoban, 2014: 174).

Ülkemizde uygulanan tarımsal destekleme politikalarında genellikle fiyat politikası kullanılmaktadır. Kamu İktisadi Teşebbüsler (KİT) ve Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri (TSKB) aracılığıyla yürütülmekte olan destekleme alımlarının dışında gübre ve tarımsal krediler başta olmak üzere girdilere yönelik sübvansiyonlarda uygulanmaktadır. Uygulanan tarımsal destekleme politikasının ekonomi üzerinde yarattığı sorunları düzeltmek ve kamu finansmanındaki yükünü azaltmak için 1990’lı yıllarda birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Tarımsal destekleme politikalarının belirlenmesi amacıyla 1992 yılında Para ve Koordinasyon Kurulu’na bağlı ve ilgili kuruluşların temsilcilerinden oluşan bir alt kurul oluşturulup, kısa ve uzun vadeli olarak ayarlanan önlemler uygulanmıştır (Yükseler, 1999: 1).

1994 yılında GATT Turu Tarım Anlaşmasıyla ülkelerin tarıma sağladıkları destekleri azaltmaları ve gümrükleri indirmelerini kabul edildi. Bu zamana değin az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere karşı güç üstünlüğü elde eden gelişmiş ülkeler ise anlaşmanın gereklerini yerine getirmediler. Bu yıllarda gelişmekte olan ülkeler tarım politikalarında yapısal uyarılama politikalarından önemli ölçüde etkilenmişlerdir. Türkiye’de de tarım sektörü aynı biçimde gelişmiştir (Özkaya vd., 2010: 19). 1990’ların sonlarından itibaren çok sayıda reform yapılmıştır (OECD, 2019).

3.2.7. 2000-2018 Döneminde Uygulanan Politikalar

2000’li yıllara değin Türkiye’de uygulanan tarım politikaları tarımsal üretimin artırılması, üreticinin belirli bir gelir temin etmesi açısından etkili olmuştur. Buna

karşın destekleme fiyat politikaları marjinal verimlilikteki işletmelerin dolayısıyla belirli bir nüfusun marjinal verimlilikte ve düşük gelir düzeyinde tarım sektöründe varlıklarını idame ettirme imkânı sağlamıştır. Bu gelişme tarımsal yapıyı iyileştirme ve verimliliği artırma çabalarını olumsuz etkilemiştir (Gaytancıglu, 2009: 95).

2000’li yıllarda uygulanan destekleme politikalarıyla üretici gelirlerinde istikrar sağlanamamış. Dünya fiyatlarından oldukça yüksek verilen destekleme alım fiyatlarıyla birkaç ürünün ekim alanlarının genişlemesiyle istenilmeyen stok fazlası oluşmasına neden olup devletin gereğinden fazla alım yapmasıyla bütçenin yüksek stok maliyetine katlanmasına yol açmıştır (DPT, 2000: 132).

2000’li yıllarda tütün ve şeker pancarı sektörlerinde rekabetçi bir yapıya dönüşüm için gerekli düzenlemeler ve denetlemeler uygulanmıştır. Tarım sektöründe arz fazlası ürünlerden alternatif ürünlere geçişle üretim-talep ilişkisinin uyumlaştırılması için düzenlemeler yapılmıştır (DPT, 2006: 18).

1999 yılında IMF ile yapılan ekonomik reform kredi anlaşmasının bir bölümü olan 2001 yılında Dünya Bankası ile tarım reformu uygulama projesi anlaşması olarak adlandırılan proje Türkiye’nin tarım politikalarını önemli ölçüde etkiledi. Üçayağı bulunan projede doğrudan gelir desteğinin uygulanması, fiyat ve girdi desteklerinin kaldırılması ve devlete ait tarımsal KİT’lerin özelleştirilmesi ele alınmaktadır (Demirdöğen ve Olhan, 2017: 7). Projede önemli bir yeri olan doğrudan gelir desteği önce pilot uygulama olarak ardından ülke genelinde uygulanmaya başlanmıştır. Ödemelerin oluşturulabilmesi için çiftçi kayıt sistemleri oluşturulmuş ve Türkiye’nin yapısı kayıt altına alınmıştır. Ancak 2005 yılında yapılan değerlendirmeye üretim fazlalığı bulunan fındık, çay gibi ürünlerin yerine farklı ürünlerin yetiştirilmesi için verilen alternatif ürün desteği kısmı başarılı olamamıştır. 2009 yılında projede önem arz eden doğrudan gelir desteği kaldırılmış ve üretime bağlı fark ödemesi destekleri ana araç olarak uygulanmaya başlanmıştır. Türkiye’de gerçekleştirilen proje tarımda ciddi etkiler yaratarak kamu ve araştırmacılar arasında da eleştirilere maruz kalmıştır. Tarım ürünleri dış ticaret açığını artırmaya, iç ticaret hadlerinde kötüleşmeye başlamıştır. Ülkede birçok tarla bitkileri ve hayvansal üretim duraklama veya gerileme yaşadı. Sadece meyve ve sebze üretimlerinde artışlar devam etmiştir. Ancak meyve ve sebze üretiminde büyük şirketlerin piyasaya hâkim olması fiyatları geriletmiş, anlaşmalı tarım çiftçilerin sahibi olduğu topraklarında ücretli çalışan

proleterlere dönüşmesinin aracı olmuştur (Özkaya vd., 2010: 19). Projenin amacı tarımsal desteklerin kamu üzerinde yarattığı baskıyı azaltarak mali durumu iyileştirmek olsa da tarım piyasalarında devletin rolünün özel kurumlara yönlendirilmesi gibi büyük bir değişime de neden olmuştur (Demirdöğen ve Olhan, 2017: 7)

Gelişmiş ülkelerde doğrudan gelir desteği ekilen alan/hayvan sayısı, girdi kullanımı, üretim miktarı ve işletme geliri gibi ölçütlere dayandırılarak, etkin bir biçimde uygulanmaktadır. Ülkemizde doğrudan gelir desteği sadece arazi sahipliği esasına dayanan, sosyal amaçlı bir destek biçiminde uygulanmış; hayvancılık işletmeleri, kapsam dışında tutulurken, dekar başına tespit edilen ödemeler, tarımsal üretimin artırılması ve alternatif ürünlerde çeşitliliği sağlayamamıştır (Tecer, 2005: 9-10).

Hayvancılık ve bitkisel üretimin bir arada yapıldığı işletmeler küçük ölçekli ve çok parçalı yapıda olması nedeniyle düşük verimlilik oluşmakta ve tarım sektöründe istenilen verimlilik elde edilememektedir. 2001 yılında 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu miras hukukuna göre yeterli tarımsal varlığa sahip olmayan tarımsal işletmelerin paylaştırmaya dâhil edilmeyişi düzenlenmiş ve arazi parçalanması, engellenmiştir. 2004 yılında YPK kararıyla tarım stratejisi 2006-2010 belgesi kabul edilmiş bu doğrultuda 2006 yılında 5488 sayılı Tarım Kanunu ile üreticilerin üretim planlaması yapabilmeleri için ortam oluşturulması hedeflenmiştir. 2005 yılında üretici ve üretim düzeyinin korunması adına 5363 Sayılı Tarım Sigortaları Kanunu çıkarılmıştır. 2005 yılı içerisinde piyasa oluşumu ve risk yönetimi için tarım ürünlerinde lisanslı depoculuk kanunu yürürlüğe girmiştir. 2004 yılında organik tarımın yasal altyapısı Organik Tarım Kanunu ile oluşturulmuştur. Bitki gelişim ve ıslahı için yeni bitki çeşitlerine ait ıslahçı hakların korunmasına dair kanun yapılmıştır. Üreticilerin çeşitli amaçlarla örgütlenmelerini sağlamak için 2004 yılında yürürlüğe giren 5200 sayılı tarımsal üretici birlikleri kanunu istenilen sonucu verememiştir (DPT, 2006: 32).

Devlet 1980 yılına değin önemli bir alıcı ve fiyat belirleyici olarak 1980-1994 yılları arasında değişen düzeylerde tarımsal ticaretin içerisinde bulunmuş, 5 Nisan 1994 Kararlarıyla alıcı olduğu birçok piyasadan çekilmiştir. Ekonomik krizlerin başladığı 2000 yılıyla devlet tarımsal piyasalarda 'alıcı' olmayacağını açıklamıştır. 2000 yılından itibaren günümüze değin üreticilere 'Doğrudan Gelir Desteği' adı altında

üretimden bağımsız, arazi miktarı ve dekar başına olmak üzere ‘Akaryakıt Destekleme Ödemesi’ ve belli bazı ürünlerde ‘fark ödemesi’nde bulunmaktadır. 2007 yılında GSMH’nın %1’ini geçmemek koşuluyla tüm desteklemeler yasayla sınırlandırılmıştır (Gaytancığlu, 2009: 84).

2005 yılında organik tarım ve sertifikalı tohumluk fide/fidan kullanımı, 2008 yılında ise iyi tarım uygulamaları ilk kez destekleme kapsamına alınmıştır. Aynı yıl sertifikalı tohum üreten tohumculuk kuruluşları destekleme kapsamına alınmıştır (Gıda, Tarım Ve Hayvancılık Bakanlığı, 47).

2006-2013 yılları arasında tarımsal destekleme ödemelerinde %88 oranında yaşanan artışla 2006 yılında 4,8 milyar TL’den 2013 yılında 9 milyar TL’ye yükselmiştir. 2009 yılında doğrudan gelir desteği uygulamasına son verilmiş, destekler alan ve ürün bazlı ödemeler şeklinde devam etmiştir. 5488 Sayılı Tarım Kanunuyla tarımsal politikalar ürün, üretim ve üretici odaklı ayrıca bölgesel odaklı olarak şekillenmiştir (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2013: 98). Daha açık bir ifadeyle; 2009 yılında kaldırılan doğrudan ödemelerin ardından emtia üretimine dayalı ödemeler artmıştır (OECD: 2019).

2007-2013 tarihlerini kapsayan beş yıllık kalkınma planı döneminin başında, dünya gıda arz-talep dengesinde daimi, hızlı değişimlerin ve aşırı spekülasyon hareketleri sebebiyle tarım ürünleri fiyatlarında meydana gelen artış istikrarsızlığa neden olmuştur. Bu durum da gıda krizinin yaşanmasını sağlamıştır. Diğer taraftan, 2007-2012 dönemi boyunca ülkemizdeki tarımsal ürünler fiyat endeksi, toplam üretici fiyatları endeksine göre daha hızlı yükselmiş, göreceli olarak kârlı bir sektör haline gelen tarıma yapılan yatırımlar ve istihdam artmıştır.

Plan döneminin başında ülkemizde yaşanan kuraklıkla 2007 yılında tarım sektörü önemli oranlarda küçülme gösterse de 2007-2012 döneminde yıllık ortalama %2,1 değerinde büyümüştür. 2007 yılı dâhil edilmediğinde ise; tarım sektöründeki yıllık ortalama büyüme hızı %3,9 olmaktadır (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2013: 98). Alan bazlı tarımsal destekler 2003 yılında %83 iken 2012 yılında %29 değerlerine kadar geriledi.

2010 yılında sigorta kapsamına sel ve su baskını riski sigorta kapsamına eklendi ve tarımsal sigortanın içeriği 2011 yılında genişletilip bitkisel üretim don riski ve

hayvan hayat sigortası sigorta kapsamına eklendi. Arıcılık faaliyetinde 2014 yılında sigorta kapsamına dâhil edildi. 2015 yılında sigortalanan alan 19,3 milyon dekara, hayvan sayısı ise 1,1 milyon hayvan sayısına ulaştı. (Gıda, Tarım Ve Hayvancılık Bakanlığı, 48). Tarımla uğraşan üreticilere 2017 yılında 12,9 milyar nakit hibe desteği sağlandı. Ziraat Bankası ve Tarım Kredi Kooperatifleri aracılığıyla verilen kredilerin faiz oranları %0-8,25 aralığında 41,2 milyar TL olmak üzere kredi kullanıldı. Tarım sigortası uygulaması kapsamında 1,6 milyar TL prim desteği sağlandı ve 791 milyon TL hasar tazminatı ödendi (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2018: 273-274).

NFRS (Ulusal Çiftçi Kayıt Sistemi)'ne kayıtlı bulunan çiftçilere mazot ve gübre ödemelerinde bulunmakta 2017 yılında gübre ödemesi koşulu olan toprak analizlerine yeniden ek destek imkânı sağlanmıştır. Aynı yıl içerisinde tarım ürünleri piyasa düzenleyici kurumlarından Şeker Kurumu ve Tütün ve Alkol Piyasası Düzenleme Kurumu kapatılıp; piyasa düzenleme görevini aynı yıl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığına devredilmiştir.

2016-2018 yılında tarıma yapılan destek %20 düzeyindedir. Piyasa fiyat desteği (MPS), 2016-2018 yıllarında üretici desteğinin %72'sini oluşturmaktadır. Fiyat bozulmasının seviyesi OECD ortalamasının üzerinde olup iç piyasa fiyatları aynı yıllarda %18 üzerinde gözlenmiştir.

2016-2018 yılları arasında tarımsal sigorta programları gibi mevcut alan/hayvan sayısına göre yapılan ödemeler üretici desteğinin %9'una ulaşmıştır.

Tarım sigortalarının destek kapsamındaki çeşit sayısı artırılmış ve risk faktörüyle genişletilmiştir. 2018 yılında 1,76 milyon tarım sigortası poliçesine 2,05 milyar TL değerinde ödeme gerçekleşmiştir.

Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı ile Orman ve Su İşleri Bakanlığı birleştirilerek Tarım ve Orman Bakanlığı oluşturulmuş böylece yeni stratejik plan çalışmaları MAF tarafından oluşturulacağı belirtilmiştir. (OECD, 2019).

3.2.8. Uygulanan Politikaların Ekonomiye Etkileri

Tarım sektörü 2000'li yılların başlarında hem işgücü, hem de ekilen yüzölçümünü

kaybetti. Mazot ve kimyasal gübre ticaret hadleri hızla gerilemiş ve satın alma gücü düşmüştür. IMF'in dayattığı doğrudan gelir destek programıyla ekilen toprakların yüzölçümü ve çalışan nüfus azalırken, Türkiye tarımda net ithalatçı olmuştur. Çiftçiler iç ticaret hadlerinin baskısından kaynaklı mali sıkıntı yaşamaktadır. IMF programının son bulduğu yıllarda da doğrudan gelir desteği programının giderek daraltıldığı, ürün bazlı desteğe geçildiği görülmektedir. Buna karşın tarımdaki gerilemeyi düzeltmek sadece bu yollarla atlatılabilecek gibi değildir.

2009 yılı son çeyreğinde, krizden çıkan ülke; 2010 ve 2011'deki büyüme hızı ortalama %9 cari işlem açığı ise 2011'de GSYH'nın %10'unu aştı. Bu ekonomik değerler ülkenin büyümesinde dış borçlanma ve artan tüketim ile patlayan ithalata bağlı olduğunu gösteriyordu. Bu dönemde tarım sektörü de sürekli dış açık veren üretim kesimleri arasında bulunmaktadır. Hükümet cari açığı düşürmek için önlemler aldı ve 2012 yılında büyüme hızı %2,2'ye düştü. Bu dalgalı büyüme; IMF'nin doğrudan gelir destek programı ile kaynak kaybeden tarımı borç yükü altında ezilen çiftçi ile tamamladı. Tarım ürünlerinde temel kalemler ithalatı giderek artarken, neredeyse meyve-sebze haricinde, ihracat artışı yoktu. Bu durum 2012 yılı itibariyle üreticiyi borç batağına sokmuş çiftçi hem ziraat bankasıyla tarım kredi kooperatiflerinden hem de özel bankalara borçlarını ödeyemez duruma gelmiştir. Kimyasal maddeler, mazot fiyatlarında satın alım gücünü düşürmüştür (Kazgan, 2003: 342-343).

2010 ve 2011 enflasyon raporlarında da yer bulan tarım sektöründeki sorunlardan kaynaklı enflasyon olması Türk tarımının geçen zaman dilimine karşın yapısal sorunlara ve fiyat volatilitesine karşı herhangi bir iyileştirme gerçekleştirmediğinin kanıtıdır (İKV, 2019: 47).

Tablo 15: Türkiye Cumhuriyeti Sektörlerin Katma Değer Yıllık % Büyüme

Yıllar	Tarım	Sanayi	Hizmet
2000	6,4	6,4	6,2
2001	-8,9	-10,7	-3,2
2002	8,7	6,1	6,1
2003	-1,5	8,9	4,3
2004	4,0	13,5	7,9
2005	7,9	10,8	7,3
2006	1,5	12,8	5,1
2007	-6,2	7,4	5,1

2008	4,5	-0,6	1,4
2009	4,1	-10,4	-2,2
2010	7,7	11,9	5,2
2011	3,4	19,1	8,9
2012	2,2	4,8	5,9
2013	2,3	10,3	7,7
2014	0,6	5,5	6,3
2015	9,4	5,0	5,6
2016	-2,6	4,6	3,2
2017	4,9	9,2	7,6
2018	1,9	0,4	4,6

Kaynakça: World Bank, World Development Indicators,
<https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>,

Sektörlerin GSYİH büyüme oranlarının bulunduğu tabloda 2001¹, 2003, 2007 ve 2016 yılları dışında tarımda devamlı olarak pozitif büyüme rakamlarına ulaşılmasına karşın büyüme oranlarında istikrarsızlık olduğu görülmektedir. Tarımsal üretimde yaşanan istikrarsızlık dış egzojenlere (doğa şartlarına) bağlı olmasından kaynaklanmaktadır. 2003 yılı GSYH %5,6 değerinde büyürken, tarımda %1,5 oranında azalma yaşanmıştır. Ülkemizde uzun yıllardır uygulanmakta olan fiyat desteği, teşvik primi ve tazminat desteklerinin 2003 yılından itibaren uygulamadan kaldırılmış olması ve 2003 yılında kredi desteğinin sağlanmamış olması azalmanın nedeni olarak gösterilebilir. 2000-2018 yılları arasında büyüme ortalama %5,14'dir.² Sanayi ve hizmet sektörünün tarıma nazaran büyümeye daha fazla katkıda bulunduğu tabloda anlaşılmaktadır. 2008 küresel krizi etkilerinin 2009 yılında yansımaları GSYH değerlerinde görünse de tarım sektörünün etkilenmediği açık olup ekonomik dinamizm için önemli bir sektör olduğunu göstermektedir. 2007 yılında GSYİH %5 büyüme oranına sahip olmasına rağmen tarım %6,2 değerinde küçülme yaşamıştır. Bu çarpıcı üretim azalışı 2007 yılında yaşanan ve ülke genelini etkileyen kuraklık sonucu meydana gelmiştir. 2016 yılında %2,6 oranında küçülme yaşayan tarımda ise etkili olan bu durum; Rusya'nın Türkiye'den ithal ettiği tarımsal ürünlerde uyguladığı ambargo, olumsuz hava koşulları, hayvancılık sektörünün sorunları ve darbe girişimi gibi olumsuzluklarının geri dönüşü olarak gerçekleştiği söylenebilir (Saçık, 2019: 41-42). 2018 yılı ekonomik büyümenin yavaşlaması, döviz kurunun 2017 ortalarından itibaren istikrarlı değer kaybedişi ve devamında gelen 2018 yoğun

¹ Kaynakta 2001 tarihi yoktur Tablo 15'deki değerler göz önünde tutularak eklenmiştir.

² Tablo 15, baz alınarak aritmetik ortalama yöntemiyle hesaplanılmıştır.

piyasa baskısıyla %30'lara varan değer kaybı meydana gelmiş ve bu sebeplerden kaynaklı enflasyonun oluşmasına da neden olmuştur (OECD, 2019).

Tablo 16: Türkiye Cumhuriyetinde Sektörlerin GSYH İçerisindeki Payı (%)

Yıllar	Tarım'	Sanayi	Hizmet
2000	10,1	26,9	52,6
2001	8,9	25,6	54,7
2002	10,3	24,6	53,4
2003	9,9	24,8	52,9
2004	9,4	25,1	52,8
2005	9,3	25,3	52,8
2006	8,2	26,1	53,2
2007	7,5	26,5	54,6
2008	7,5	26,2	55,3
2009	8,1	24,1	57,0
2010	9,0	24,6	54,3
2011	8,2	26,9	52,8
2012	7,8	26,8	53,7
2013	6,7	27,7	53,2
2014	6,6	28,2	53,7
2015	6,9	17,9	53,3
2016	6,2	28,2	53,8
2017	6,1	29,2	53,3
2018	5,8	29,5	54,3

Kaynakça: World Bank, World Development Indicators,
<https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>,

Ülkemizde tarım sektörünün milli gelirdeki payı yıldan yıla azalmakta ve halen gelişmiş ülkelere nazaran oldukça yüksek düzeylerde seyretmektedir. Tarımda yaratılan katma değer diğer sektörlerle oranla daha düşük olması nedeniyle tarımın GSMH içerisindeki payı görece olarak azalmaktadır. Bu durum gelir arttıkça tüketim harcamalarının sınırlı mallar ve hizmetler sektörüne doğru geçişi ile açıklanmaktadır. Bu geçiş 1980'li yıllardan itibaren tarımın gelişme hızının gerilemesi ve bazı dönemler negatif büyüme rakamları göstermesi ile anlaşılmıştır. Tarımın ekonomi içerisindeki yeri yaratılan katma değer ile ölçülmektedir.

2000'lerin ilk yıllarında liberal politikalardan bahsedilse de önemli miktarlarda destekler tarım sektörüne kanallene edilmiştir. Buna karşın tarımsal GSYİH konumu stabil düzeyde kalmıştır. Bu durum uygulanan politikalar sisteminin çarklarında sorun olduğuna işaret etmektedir (Demirdöğen ve Olhan, 2017: 8). 2002'de tarımın

GSYİH'ya katkısı 23,7 milyar dolar, 2014'te ise 57,2 milyar dolara ulaşmıştır (Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, 36).

2003 yılında dünyada tarımın GSYİH değeri %4,5 oranında iken, Türkiye'de bu rakam %9,9 gerçekleşerek dünya ortalamasının oldukça üzerinde bulunmuştur. Bu durum 2018 verilerinde ise dünya genelinde %3,4 olurken, Türkiye'de %5,8 değerini almış ve dünya sıralamasında 109. olmuştur.

Tarımın üretim hacminin artmasına rağmen dünyadaki payı değişmemektedir, hatta ülkemizde 2002, 2009, 2010 ve 2015 yılları dışında devamlı azalmaktadır. Bu durum kalkınma bağlamında irdelendiğinde; yapısal dönüşüm süreci ile eşzamanlı kalkınmada tarım dört aşamadan geçmekte ve Schultz olarak adlandırılan üçüncü aşamada yaşanan üretim aşamasına karşın, diğer sektörler daha hızlı büyüdüğü için yetişememekte ve tarımın GSYİH pastasındaki payı giderek azalmaktadır (Saçık, 2019: 39-41).

Ülkemizin tarımsal üretim değeri, dünya tarımsal üretim değerinin %3 ile %6 'sı arasında değişmektedir. Tarımsal üretim değerinin GSYH içindeki payının gelişmiş ülkelerden daha düşük olduğu yıllar itibariyle bu oranının gittikçe azaldığı görülmektedir. GSYH içinde sanayi ve hizmet sektörünün daha hızlı büyümesiyle son çeyrek asırda %15,4 oranından %6,3'e düşmüştür. Tarım sektörü azalan payına rağmen halen artan nüfus ve şehirleşme ile birlikte stratejik sektör olma özelliğini sürdürmektedir (SETA, 2019: 31).

Tablo 17:Türkiye Cumhuriyeti Sektörlerin İstihdam % Değerleri

Yıllar	Tarım	Sanayi	Hizmet
2000	39,3	22,9	37,8
2001	37,6	22,7	39,7
2002	34,9	23,0	42,1
2003	32,0	23,9	44,1
2004	29,1	24,9	46,0
2005	25,7	26,3	48,0
2006	24,1	26,8	49,2
2007	23,5	26,7	49,8
2008	23,1	26,1	50,7
2009	22,9	25,3	51,8
2010	23,7	26,2	50,1
2011	24,2	26,5	49,4
2012	23,6	26,0	50,4
2013	22,9	26,4	50,7
2014	21,1	27,9	51,1
2015	20,4	27,2	52,4
2016	19,5	26,8	53,7
2017	19,4	26,5	54,1
2018	18,4	26,7	54,9

Kaynakça: World Bank, World Development Indicators,
<https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>.

Tarım sektöründeki gizli işsizlik olgusu, kişi başına düşen ortalama geliri azaltan bir unsur olup ortadan kalkması halinde sektörün kişi başına gelir düzeyi artacak ve tarımsal istihdamı azaltacaktır.

Tarımsal nüfus geçimlerini tarım sektöründen sağlayanlarla bunlara bağımlı olan nüfustan oluşmaktadır. Ülkemizde 1921 yılında toplam nüfusun %75,8'i köylerde %24,2'si şehirlerde ikamet etmekte ve 1950 yılına değin nüfusun 7 milyonu aşkın artmasına karşın köylü ve şehirli nüfus oranlarında belirgin bir değişiklik yaşanmamıştır. 1950'li yıllarda ise hızlı şehirleşme yaşanmaya başlanmış. 1990 yılına gelindiğinde nüfusun %59'unun şehirlerde %41'inin ise köylerde toplandığı görülmüştür. 1950 yılında tarımda aktif nüfus %84'üne tekabül ederken 1990'da %47'ye gerilediği gözlenmiştir. Öte yandan bu dönemlerde diğer üretim kesimlerinin payının devamlı yükseldiği görülmüştür (Tufan, 1997: 130). Ekonomik gelişme sürecinde tarım kesiminin işgücü fazlası yaratması ve bu fazlayı kentlere göndermesi kaçınılmazdır. Kırsal kesimden kentlere göç yüksek enflasyon ve işsizliğin yoğun olduğu dönemlerde yavaşlamakla birlikte varlığını sürdürmektedir.

Tarım sektörü nüfusunun payı, ekonomik gelişmeye paralel olarak azalmaktadır. 2000 yılında %35,3 iken 2015'de %26,4, 2018'de %24,9 değerini alarak nüfus ciddi oranlarda düşüş yaşamıştır (<https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>, 2020). Bu azalma 5747 ve 6360 sayılı yasalar uyarınca uygulanan idari bölünme değişikliklerinden kaynaklı olduğu anlaşılmaktadır. Yasalara göre birçok köy, büyükşehir belediyesi sınırları içerisinde bulunduğundan kırsal nüfus sayısında düşüş yaşandığı görülmektedir. Mevcut veriler ışığında tarımsal nüfusun ekonomi içerisindeki önemi halen devam etmekte ve diğer sektörlerle işgücü temin edebilecek yapısını devam ettirmektedir (Erdoğan, 2020: 123).

2007-2013 yılları arasında tarım dışı istihdam imkânlarının kısıtlı olması nedeniyle kırsal istihdamda tarımın payında ciddi bir değişim olmamıştır. Kırsal istihdamda tarım sektörünün payı %60'ın üzerinde olmaya devam etmiş olup bu dönemde ulusal istihdam içerisinde %0,1'lik bir artış yaşanmıştır. 2007 yılında ülke genelinde

tarımda istihdam edilen kişi sayısı yaklaşık 4,9 milyon kişi kadardır (T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, 2014: 25-28).

Ülkemizde tarımsal istihdam oranının sürekli düşerken 2009 ve 2010 yıllarında yükselmesinin nedenini 2009 yılındaki ekonomik krize bağlamak mümkündür. Bu değerler kriz dönemlerinde tarımın yeniden tercih edilen bir sektör haline geldiğini göstermektedir. 2011 yılı için bu rakam % 25,5, 2012 yılında % 24,6, 2013 yılında ise %23,6 olarak gerçekleşmiş ve 2007 yılı seviyesine geri dönmüştür. Bu azalışın temel nedenleri arasında tarım sektöründe makineleşmeye bağlı işgücü talebinin azalması, tarım dışı sektörlerin işgücü ihtiyacının artması ile kırsal kesimde hızlı nüfus azalışı ve ekilebilir toprakların parçalanmasıyla tarım sektöründe geçim imkânlarının daralması yer almaktadır. Miras hukukuna bağlı olarak arazilerin parçalanması ve üretim maliyetlerinin sürekli yükselmesi kırsalda geçim zorluğuna bağlı zorunlu göçleri de beraberinde getirmiştir.

Türkiye genç dinamik bir nüfusa sahiptir. Nüfus artışına bağlı olarak çalışma çağındaki nüfusta artma eğilimindedir. Ancak istihdam oranları çalışma çağındaki nüfus artışının gerisinde kalmakta ve bu durum işsizliğin artmasına neden olmaktadır.

Yaşanan 2008 kriziyle beraber işsizlik daha da artmış özellikle tarım dışı sektörlerde yoğun olarak hissedilmiştir. Kriz durumlarında ekonomide bulunan işsizlik oranını azaltıcı gücü bulunan tarım sektörünün işsizliği bir nebze de olsa azalttığı söylenebilir. Bu özelliğiyle tarım sektörü işsizliğe karşı tampon görevi görmektedir (Türkiye Ziraat Odaları Birliği, 22-23).

Tablo 18: Türkiye Tarımsal Hammadde İhracat ve İthalat Oranları (%)

Yıllar	İthalat	İhracat
2000	3,7	1,1
2001	3,8	0,9
2002	4,1	0,8
2003	3,6	0,8
2004	3	0,7
2005	2,7	0,5
2006	2,7	0,5
2007	2,7	0,4
2008	2,2	0,4
2009	2,5	0,4
2010	2,9	0,4
2011	2,9	0,5
2012	2,5	0,4
2013	2,4	0,4

2014	2,5	0,4
2015	2,5	0,4
2016	2,5	0,4
2017	2,5	0,4
2018	2,6	0,4

Kaynakça: World Bank, World Development Indicators,
<https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

Yapısal bağlamda tarım ürünlerinin dış ticaret içerisindeki yeri diğer sektörler göz önüne alındığında küçük oynaklıkların dışında aynı kalmıştır. Tarihsel olarak incelendiğinde 1980’lerde dışa açık ekonomi izleyen Türkiye’de tarımsal ihracat payı, sanayi sektörünün oransal değerinin artmasıyla ciddi bir düşüş yaşamış 1980’lerde %55 değerlerinden 1995’te %8’lere hızlı bir düşüş yaşamıştır. Ayrıca ithalat oranları %1’den %5 değerine yükselmiştir. Çizilen bu tabloyla ihracatta geçerli olan dışa açık ekonomi politikalarının etkili olduğu belirtilebilir. 2000’ler sonrası tarımın dış ticaretteki öneminde kayda değer bir değişiklik görülmemektedir (Demirdöğen ve Olhan, 2017: 4).

Tarımsal ürün ihracatı 2002’de 4 milyar dolardan 2015’de 16,8 milyar dolar değerlerini görmüştür. 2014 yılında 1781 çeşit ürün 190 ülkeye ihraç edilmiştir (Gıda, Tarım Ve Hayvancılık Bakanlığı, 21).

2008 kriz yıllarına kıyasla dış ticaret hacmi 2012 yılından itibaren artma eğilimi göstermiştir. Türkiye’nin daima dış ticaret açığı veren bir yapısı bulunmaktadır. Tarımsal ürünlerin işlenmemiş ve standart ticaret sınıflandırılması olmak üzere TÜİK tarafından iki ayrı sınıflandırması bulunmaktadır. Standart ticaret sınıflandırılmasında işlenmiş tarım ürünleri dış ticareti yıllar itibariyle fazlalık vermektedir. İşlenmemiş tarım ürünleri bağlamında ise dış ticaret açık vermekte olup 2014 yılı verilerine göre bu açık 3,6 milyar dolardır. Üretiminde arz açığı bulunan pamuk ve yağlı tohumların ithal edilmesinden kaynaklanan bu açık buğday ve buğday ürünleri küresel rekabetinde üstün olmak için yapılan ithalat dış ticaret açığını oluşturmaktadır (Türkiye Ziraat Odaları Birliği, 26).

2015 yılında tarımsal üretimin artmasına rağmen küresel düzeyde yaşanan ticaret daralması ile ihracat daralmıştır. Bu küçülme tarımsal ithalatında azalmasına neden olmuştur. 2016 yılında GSYİH değerinde bahsedilen nedenlerle tarımsal üretimde yaşandığı gibi dış ticarete de düşüşler yaşanmasıyla sonuçlanmıştır. Buna karşın 2017-2018 yıllarında hızlı bir ivme kazanan ithalat artmış olup yaşanan artışın nedeni

olarak bitkisel ve hayvansal ürünlerin gümrük vergilerinde uygulanan indirimlerin etkili olduğu gözlenmektedir. Tarımsal ithalatın artmasında tarımsal arazilerin azalması da etkili olmaktadır.

2007 yılından itibaren tarımda net ithalatçı olan Türkiye'nin tarımsal alanda kendi kendine yetebilen bir yapıdan uzak olduğu görülmektedir. Dış açıda özellikle canlı hayvan ve hayvan gıda maddeleri görünmektedir. 2017 ve 2018 yıllarında canlı hayvan ithalatı oldukça yüksektir. Bu durum hayvancılık alanında ortaya çıkan dışa bağımlılığın çarpıcı ve korkutucu yanını gözler önüne sermektedir (Saçık, 2019: 54-55).

2017 tarımsal ithalatı başlıca birincil ve işlenmiş ürünler yerli sanayi tarafından işlenmesi için yer verilmekte olup bu ürün sınıfları ithalat miktarının yarısından fazlasını kapsamaktadır.

Tarım sektöründeki yapısal sorunların mevcut olmasına rağmen ülkemiz fındık, kuru meyve-taze meyveler alanında güçlü tarımsal ihracatçıların arasında yer almaktadır. İhracat noktaları olarak ise; Avrupa Birliği, Irak, Rusya Federasyonu ve ABD bulunmaktadır (OECD, 2019).

3.2.9. Tarım Sektöründe Uygulanan Politikalarda Yaşanan Sorunlar

Günümüzde tarımsal katma değerın çoğu fiyat müdahalesine uğramaktadır. Ülkemizde tarım ürünleri fiyatlarına müdahalenin yarım yüzyıla yaklaşan bir geçmişi bulunmaktadır. Uygulanan müdahaleler sonucunda bazı tarım ürünlerinde istenilmeyen stok birikimleri oluşmuştur. Müdahalenin finansmanı ile ekonomi üzerindeki enflasyon baskısı artmış ve süreklilik kazanmasına neden olmuştur. Müdahale kapsamı geniş tutulmakta herhangi bir ürüne nisbi fiyat avantajı sağlayarak üretimi özendirme olanaksızlaştırılmaktadır (Bulmuş, 1978: 4).

Taban fiyatlarının hasat zamanında değil, ekimden önce ilan edilmesi, ürünün piyasa koşullarına göre yerel borsalarda satılma olanağının getirilmesi, çiftçiyi hem talep edilen ürün türlerini artan miktarlarda üretmeye, hem de kaliteyi iyileştirmeye yöneltecektir. Devlet hasat zamanı üretim miktarı ve kaliteyi dikkate alan gelir ve prim sistemiyle verimini artıracak, teknolojik gelişmelerden yararlanma olanağı sağlayacak, tarım sektörünün piyasa koşullarında varlığını sürdürebilecek bir güce

kavuşmasına katkıda bulunacaktır. Bugüne değin üreticiyi korumak amacıyla destekleme politikasından beklenen yararların sağlandığı söylenemez. Aksine, bu politika ekonomiye ciddi külfetleri olan, hatta enflasyonun bir noktada kaynağı olan, üreticiyi verimsizliğe iten ve dış pazarlardaki rekabet gücünü olumsuz yönde etkileyen bir politika olduğu söylenebilir. Bu sebeple, tarımsal destekleme politikasının çiftçinin malını yalnızca yüksek fiyatla satın alma yoluyla değil, daha çok ürünün verimini artırmak, kalitesini yükseltmek, talebi olan ürünleri üretmeye yöneltmek biçiminde uygulanması doğru olacaktır (Tecer, 2005: 9-11).

Uygulanan tarım politikalarının amaçlarında üretici refahı, tüketici refahı gibi tutarlı olmayan durumlar mevcuttur. Etkin bir tarım politikasının gerçekleştirilebilmesi için birbirleriyle tutarlı amaçların çalışılmasına ve farklı amaçların tercih sıralamalarının öncelik ve ağırlıklarının belirlenmesine bağlıdır (TÜSİAD, 1999: 36).

Türkiye’de tarım politikaları sorunlarının başında kapasitesinin çok altında üretimin gerçekleştirilmesi gelmektedir. Öncelikli bir hedefinin olmaması ve birden çok hedefi ilan etmesi ve politika amaçlarının belirsizliği en önemli sorunlardır. Uygulanan destek politikalarının yüksek olmasından ziyade getiri ve yük dağılımının eşit olmaması önemli bir politika sorunudur.

Tarım politikalarının değişme nedenleri olarak başlıca; üreticiye sağlanan transferler genellikle girdi ve çıktı fiyatlarına müdahale ile gerçekleşmesi ve gerçekleşen transferin hedef kitlenin gelirine etkisinin sınırlı olması, politikalara ayrılan kaynakların bütçe dışından sağlanması ve transferlerin maliyetinin yıllar geçtikçe katlanması sayılabilmektedir. Ülkemizde uygulanan politikaların üretkenliği artırıcı etkileri azımsanacak derecededir. Küresel piyasada denge, üretken politikalara kaymaktadır.

Türkiye tarım kesiminin desteklenmesine ciddi boyutlarda kaynaklar ayırmakta ancak, yapılan harcamaların önceliklerinin programlanmaması tarım alanında uzun dönemli refah yaratacak etkiler yapamadığı gibi makroekonomik dengeleri de bozucu sonuçlar doğurmaktadır. Tarımsal desteklemelerde yaşanan temel sorun desteklemenin üreticiye hangi aşamada, nasıl temin edileceği ve hangi ürünün destekleneceğinin kesinleştirilmemiş olmasıdır (Doğruel, 1993: 2).

Tarımda kamu ve özel kesimler arasındaki çatışmaların göz ardı edilmesi kamu ve

özel sektör çıkarlarının yalnızca birini vurgulayarak kamu politikasını açıklamayı ve varsaymayı görmeyi amaçlayan ayrıştırılabilen bir formülasyon başarısız olacaktır (Rausser, 1992: 133). Ekonominin işleyişinde üreticiler için olumlu olan tüketiciler açısından olumlu olmayabilmektedir. Tarım yönünden bakıldığında gıda fiyatı yükseldiğinde yoksul ülkeler açısından tarım üreticileri aynı zamanda da gıda tüketicisi olarak yüksek fiyatlarla karşılaşmaktadırlar. Tarımsal sonuçları etkilemek için üreticilerin farklı politikalara nasıl etki edeceğinin bilinmesi önceliktir. Büyük çiftçiler için olumlu etkisi olan politika küçük çiftçileri olumsuz etkileyebilmektedir.

Tarım ekonomisinde güvenilir bir politika sağlamak açısından hane halkalarının hem üretici hem de tüketici olduğu gerçeği görülmelidir (Taylor ve Lybbert, 2015: 214-243). Tarım sektöründe günümüze değin uygulanan destekleme politikaları üretimin yönlendirilmesi ve ekonomik dengelerin korunması amacıyla üreticinin üretimini devam ettirmesi, üretimin artırması veya yeni ürünlerin üretimine özendirilmesi amacıyla yürütülmektedir.

Tarım sektörü ele alınırken diğer sektörlerle olan ilişkisi bağlamında bütünsel bir yaklaşım benimsenmeli ve değerlendirmeler rasyonel bir anlayışa sahip olmalıdır (DPT, 2000: 3). Tarımın geliştirilmesi ve ticarileşmesi için büyük tarım yatırımları ve uzun vadeli finansman gerektiren tarım altyapılarının oluşturulması gerekmektedir. İstihdama kadınların ve gençlerin katılmasını sağlama ve teknolojik gelişmelerin tarımsal süreçte iyileştirilmesi öngörülmektedir. Sistemik riskleri ve diğer risklerin yönetimini kapsayan sigortalara ve finansal araçlara erişimini sağlamak ve küçük çiftçilere işletme maliyetlerinin düşürülmesi adına adımlar atılmalıdır (<https://www.worldbank.org/en/topic/financialsector/brief/agriculture-finance>, 2020).

Tarımsal faaliyetlere gereken önemin verilmesi durumunda gelişmekte ve geri kalan ülkelerdeki açlık ve yetersiz beslenme problemlerinin çözümlenmesi, gelişmiş ülkelerde dengeli ve sağlıklı beslenme taleplerinin karşılanması mümkündür. Nitekim tarımın doğa ile olan bağlantısına dair su, enerji ve toprak kullanımı yoluyla sektörel iyileşme, doğa ve doğal kaynakların korunmasını da sağlayacaktır (Akova, 2020: 199).

Gelişmiş ülkelerin elindeki mevcut teknik bilgi birikimini az gelişmiş ülkelerdeki koşullara uyarlamak yerine özellikle bu ülkelerin sorunlarına yönelik yerelleştirilmiş

araştırmalar teşvik edilmelidir (Myrdal, 1965: 889-899).

SONUÇ

Dünya genelinde olduğu gibi Türkiye’de de yasayla belirlenen bir tarım politikası uygulanmamaktadır. Seçimle iktidara gelen iktidar partisi kendi parti programları hedefine uygun bir politika benimsemekte ve uygulamaktadır. Ancak aynı parti döneminde dahi farklı bakanlar farklı politikalar uygulayabilmektedir. Tarım politikaları ve politika araçlarının benimsenmesinde çeşitli faktörler etkili olabilmektedir. Bu çalışmada Türkiye’de tarım sektörünün temel sorunları incelenmekte ve uygulanan tarım politikalarının ekonomiyi etkileyip etkilemediği saptanmaya çalışılmıştır.

Bu çalışma 2000-2018 döneminde uygulanan tarım politikalarını ve ekonomiye etkilerini incelemiş, uygulanan tarım politikalarının ekonomiyi etkilediği tespit edilmiştir. Bu bulgulardan elde edilen sonuca göre ekonominin de tarım politikalarını etkilediği verilerden anlaşılmaktadır. Ekonomik krizlerin yaşandığı dönemler de tarım sektörü krize karşı tampon görevi görmektedir.

Türkiye’de tarım, yıllık toplam katma değer içinde önemli bir pay almaktadır. Bu pay zaman içinde azalma eğilimi gösterse de, oransal önemini henüz yitirmemiştir. Tarım, Türkiye ihracat toplamının büyük bir bölümünü beslemekte, genellikle tüketim malları üreten imalat sanayine büyük ölçüde girdi sağlamaktadır. Bu nedenlerden dolayı ülkemizde tarım ürünleri fiyatlarına müdahale önemli makro ekonomik sonuçlar doğurmaktadır.

Türkiye tarımsal üretim bakımından kendine yeterli olmasına rağmen tarımsal yapısı gelişmiş ülkelere göre zıt bir tablo çizmektedir ve ülkenin tarımsal potansiyeli optimal seviyede kullanılamamaktadır. Tarımsal yapıdaki bozukluklar; ülkemizin tarımsal potansiyelinin verimli olmamasına ve tarımın diğer sektörlere entegre olmasını zorlaştırmaktadırlar. Sonuç olarak tarımın ulusal ekonomiye sahip olduğu potansiyel katkısına engel olmaktadır. Tarıma önem veren toplumların tarım ile sanayileştiği görülmektedir. Tarım kesiminde uygulanan politikalara yeni bir bakış açısı getirilmesi ve somut tarım politikalarının oluşturulması ülkemiz bakımından önemlidir. Aksi halde; Serbest piyasa koşulları altında kalan tarım sektörünün büyüme politikalarına feda edilmesi kaçınılmaz olacaktır.

KAYNAKÇA

- Abman R, Carney C (2020) Agricultural Productivity and Deforestation: Evidence From Input Subsidies and Ethnic Favoritism In Malawi. *Journal of Environment Economics and Management* 103: 1-59.
- Açıl AF (1980) *Tarım Ekonomisi* (Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara).
- Akal M (2015) *Mikroekonomi Tüketici, Üretici ve Piyasa Teorisi* (Seçkin Yayıncılık, Ankara).
- Akova SB vd.,(2020) *Tarım Coğrafyası, Beşeri ve Ekonomik Coğrafya*, Mesut Doğan, vd., (drl). (Pegem Akademi, Ankara).
- Aksoy MA (2005) *The Evolution of Agricultural Trade Flows, Global Agricultural Trade and Developing Countries* Mehmet Ataman Aksoy, John C. Beghin (drl.), (The World Bank, Washington).
- Aktaş E, Tuncer, İ, Aydın, M (2010) *1980 Sonrası Ekonomik Krizlerin Türkiye Tarım Sektörü Üzerindeki Etkileri*. University Library of Munich, Germany.
- Albayrak H (2017) *AB Tarım Politikaları Açısından Türk Tarımında Katılımcı Bir Model Önerisi: TİGEM ÖRNEĞİ* (Hiper Yayın, İstanbul).
- Allen RC (2008) *Agriculture During The Industrial Revolution, 1700-1850, The Cambridge Economic History of Modern Britain*, (drl.) Roderic Floud (Cambridge University Press, United Kingdom).
<https://doi.org/10.1017/CHOL9780521820363.005>
- Alvarez JB (2010) *The Role of Plant Genetic Resources In The Sustainable Agriculture, Sustainable Agriculture: Technology, Planning and Management*, Augusto Salazar, Ismael Rios (drl). (Nova Science Publishers, INC, New York).
- Aruoba Ç (1989) *Türkiye ve Avrupa Topluluğu Açısından Uluslararası Tarım Ürünleri Ticareti* (Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi ve Basın Yayın Yüksekokulu Basımevi, Ankara).
- Aslan D, Şengel M (2010) *Farklı Boyutlarıyla Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar* (Ankara Tabip Odası, Ankara).

Avrupa Birliği Türk Delegasyonu, Tarım, (çevrimiçi)

Ayhan KOÇ, & Giray FH (2015) Avrupa Birliği Kırsal Kalkınma Mali Yardımı (IPARD): Türkiye Uygulaması Ve Yeni Dönem (2014-2020) Değişiklikler. Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi, (51): 314-331.

Babacan A (1999) Genel Tarım Politikaları Çerçevesinde Doğrudan Gelir Ödemeleri Sistemi, (Devlet Planlama Teşkilatı yayınları, Ankara).

Bakers M, Lanslor T, Eshelner M (2019) Life in The Middle Ages (Cambridge Standford Books).
https://books.google.com.tr/books/about/Life_in_the_Middle_Ages.html?id=Knu7DwAAQBAJ&redir_esc=y

Balkır C (2016) Uluslararası Ekonomik Bütünleşme Kuram, Politika ve Uygulama AB ve Dünya Örnekleri (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul).

Başol K (2012) Türkiye Ekonomisi (Türkmen Kitabevi, İstanbul).

Beer M (1939) An Inquiry Into Physiocracy (George Allen And Unwin LTD, London).

Bishaw Z, vd., (2013) Farmer's Seed Sources And Seed Quality: 2 Seed Health, International of Plant Production, 7(4): 637-657.

Bourgeon JM, Chambers RG (2000) Stop and Go Agricultural Policies. American Journal of Agricultural Economics 82: 1-13.

Bulmuş İ (1978) Tarımsal Fiyat Oluşumuna Devlet Müdahalesi (Ankara İktisadi Ve Ticari İlimler Akademisi Yayın, Ankara).

Chambers RG (1992) On The Design Of Agricultural Policy Mechanisms. American Journal of Agricultural Economics 74(3): 646-654.

Christian D (2011) Maps of Time: An Introduction to Big History (University of California Press, Berkeley).

Civan A (2010) Türkiye'de Tarımsal Destek Politikaları. Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 25(1): 127-146.

Colman D, Young T (1989) Principles of Agricultural Economics (Cambridge

- University Press, United Kingdom).
- Collins N (1963) Discussion: The European Common Market and Agriculture. *Journal of Farm Economics*, 45(5): 993-996.
- Coomes OT vd.,(2015) Farmer Seed Networks Make a Limited Contribution to Agriculture? Four Common Misconceptions. *Food Policy* 56:41-50.
- Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (2015) 2014-2023 Ulusal İstihdam Stratejisi (Ankara) <http://www.uis.gov.tr/media/1437/uis2014-2023.pdf>
- Çelik N (2000) Tarımda Girdi Kullanımı ve Verimliliğe Etkileri, Uzmanlık Tezi, (Devlet planlama teşkilatı yayınları, Ankara).
- Çoban Y (2014) Türkiye Ekonomisi (Sözcü Kitabevi, İstanbul).
- Dellal İ, vd., (2007) Tarımda Mazot Kullanımı ve Mazot Destekleri, Çalışma Raporu, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Ankara: 2007, 1-17.
- Demirdöğen A, Olhan E (2017) Türkiye Tarımın Kısa Tarihi: Destekleme Politikası Özeli. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 7(1): 1-12.
- Demirdöğen A, Olhan E, Chavas JP (2016) Food vs. Fiber: An Analysis of Agricultural Support Policy In Turkey. *Food Policy* 61: 1-8.
- Demirdöğen A (2020) Türkiye’de Tarımsal Destekler. 5. Uluslararası Anadolu Tarım, Gıda, Çevre ve Biyoloji Kongresi.
- Dilben FM (2010) Avrupa Birliğinde Tarım Politikaları ve Türkiye Tarımına Etkileri, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye Anabilim Dalı, İstanbul.
- Dinler Z (1991) Tarım Ekonomisi (Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa).
- Dinler Z (1996) Tarım Ekonomisi (Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa).
- Dinler Z (2013) İktisada Giriş (Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa).
- Direk M (2012) Tarım Tarihi ve Deontoloji (Eğitim Kitabevi, Konya).
- Doğanay H, Coşkun O (2019) Tarım Coğrafyası (Pegem Akademi, Ankara).
- Doğruel F (1993) Tarım Destekleme Politikaları Ve Sonuçları: ABD, AT ve Türkiye (Can Matbaa, İstanbul).

- Doğruel F, Suut Doğruel A, Yeldan E (2003) Macroeconomics of Turkey's Agricultural Reforms: An Intertemporal Computable General Equilibrium Analysis. *Journal of Policy Modeling* 25(6-7): 617-637.
- DPT (2000) Sekizinci Kalkınma Planı, Tarımsal Politikalar ve Yapısal Düzenlemeler Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara, (çevrimiçi).
- DPT (2013) Onuncu Kalkınma Planı, Ankara, (çevrimiçi)
- Dura C (1991) Türkiye Ekonomisi (Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri).
- Dura C, Atik H (2007) Avrupa Birliği, Gümrük Birliği ve Türkiye (Nobel yayın dağıtım, Ankara).
- Durman M, Önder H (2016) Doğal Kaynaklar ve Çevre Ekonomisi (Ekin Yayınevi, Bursa).
- Dryjska EK, Nawrocka AB (2018) Reforms of The Common Agricultural Policy of The EU: Expected Results and Their Social Acceptance. *Journal of Policy Modelling* 41: 607-622.
- Erbay R (2013) Ekonomik Kalkınmada Tarımın Rolü: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(4).
- Erdoğan N (2020) Tarım Ekonomisi & Finansmanı (Gazi kitabevi, Ankara).
- FAO (2018) World Food and Agriculture Statistical Pocketbook, (çevrimiçi)
- Federico G (2005) Feeding The World An Economic History of Agriculture 1800-2000 (Princeton University Press, New Jersey).
- Garrone M, Emmers D, Olper A, Swinnen J (2019) Jobs and Agricultural Policy: Impact of The Common Agricultural Policy On EU Agricultural Employment. *Food Policy* 87.
- Gaytancıoğlu O (2009) Türkiye'de ve Dünyada Tarımsal Destekleme Politikası (İstanbul Ticaret Odası, İstanbul).
- Grant W (1997) The Common Agricultural Policy (Macmillan Press LTD, USA).
- Griliches Z (1958) The Demand For Fertilizer: An Economic Interpretation of A Technical Change. *American Journal of Agricultural Economics* 101 (5): 591-606.

- Griffiths AJF, Wessler SR, Carroll SB, Doebly J (2014) Genetik Analize Giriş, çev. Ergi Deniz Özsoy (Palme Yayıncılık, Ankara).
- Grübler A (1998) Technology and Global Change (Cambridge University Press, Cambridge).
- Guglielmo Carchedi (2009) Başka Bir Avrupa için: Avrupa'nın Ekonomik Bütünleşmesinin Sınıf Tahlili, Mustafa Topal (Çev.) (Yordam Kitap, İstanbul).
- Günaydın G (2004) Türkiye Ekonomisi (Anadolu Üniversitesi, Eskişehir).
- Gürlük S, Turan Ö (2013) Avrupa Birliği ve Türkiye – Türkiye Tarımı ve Ortak Tarım Politikası (Ekin Yayınevi, Bursa).
- Hacıyev ŞH, Bayramov Eİ (2013) Dünya Ekonomisinin Tarihi (Gazi Kitabevi, Ankara).
- Hatunoğlu E, Eldeniz F (2012) 2000 Yılı Sonrası Türk Tarım Sektöründe Yapısal Dönüşüm Politikaları. Sayıştay Dergisi, (86), 27-56.
- Hayami Y (1969) Resource Endowments and Technological Change In Agriculture: U.S. and Japanese Experiences In International Perspective. American Journal Of Agricultural Economics 51: 1293-1303.
- Hazell PBR (2009) The Asian Green Revolution (International Food Policy Research Institute). <https://core.ac.uk/download/pdf/6257689.pdf>
- Heckscher EF (1931) Mercantilism (George Allen & Unwin LTD, London).
- Heerink N, Kuiper M, Shi X (2006) China's New Rural Income Support Policy: Impacts On Grain Production And Rural Income Inequality. China & World Economy 14(6): 58-69.
- Hennessy DA (1998) The Production Effects of Agricultural Income Support Policies Under Uncertainty American Journal of Agricultural Economics 80(1): 46-57.
- Holman O (2019) Global Europe: The External Relations of The European Union (Amsterdam University Press, Amsterdam).
- Houck JP, Ryan ME (1972) Supply Analysis For Corn In The United States: The

Impact of Changing Government Programs. American Journal of Agricultural Economics 54(2): 184-191.

https://books.google.com.tr/books?id=TB_NDwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=tr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/agrm3_e.htm (27.02.2020)

https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/62478b27-9dd8-4351-a979-30ed6461cf9e/TCMB2016_1.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORLDSPACE-62478b27-9dd8-4351-a979-30ed6461cf9e-m5ljXaM
(20.10.2020)

https://www.ikv.org.tr/ikv.asp?ust_id=207&id=3522 (27.02.2020).

<http://www.fao.org/3/ca1796en/CA1796EN.pdf> (16.08.2020)

<https://data.worldbank.org/indicator/SP.RUR.TOTL.ZS> (20.09.2020).

https://www.wto.org/english/tratop_e/agric_e/agric_e.html (27.02.2020)

<https://www.oecd.org/agriculture/topics/agricultural-trade/> (15.07.2020)

<https://www.avrupa.info.tr/tr/tarim-ve-kirsal-kalkinma-113> (10.11.2020)

İKV, Türkiye ve AB’de Tarım Sektöründeki Güncel Gelişmeler,(Çevrimiçi)

Janvry AD, Sadoulet E (2020) Using Agriculture For Development: Supply – And Demand – Side Approaches. World Development 133: 1-14.

Johnston BF (1961) The Role of Economic Development. The American Economic Review 51(4): 566-593.

Johnston BF, Mellor JW (1966) İktisadi Kalkınmada Tarımın Rolü, İktisadi Kalkınma Seçme Yazıları, Metin Berk vd., (drl). (Güzel İstanbul Matbaası, Ankara).

Kandemir O (2011). Tarımsal Destekleme Politikalarının Kırsal Kalkınmaya Etkisi. Ekonomi Bilimleri Dergisi, 3(1), 103-113.

Karacan AR (2013) Çevre Ekonomisi Ve Politikası Ekonomi, Politika, Uluslar Arası Ve Ulusal Çevre Koruma Girişimleri (Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir).

Karahan Uysal Ö, Uysal Y (2005) Price and Income Stability in Turkish

Agriculture: An Evaluation of the IMF Led Agricultural Policy Changes.
Politica Agricola Internazionale. 51-67.

Kargül İD (2019) Türkiye'nin Geleceği (Astana Yayınları, Ankara).

Karluk SR (2009) Cumhuriyetin İlanından Günümüze Türkiye Ekonomisinde
Yapısal Dönüşüm (Beta Basım, İstanbul).

Kazgan G (2003) Tarım ve Gelişme (İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul).

Kazgan G (2013) Tarım ve Gelişme (İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul).

Kenneth W. Dam (1967) The European Common Market in Agriculture, Columbia
Law Review 67, 209-265.

Kesgingöz H (2015) Türkiye'nin Tarım Sektöründeki Küresel Rekabetinin
Uluslararası Endekslerle Analizi. Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi, 50(2):
122-134

Khan MH (2001) Agricultural Taxation in Developing Countries: A Survey of Issues
and Policy. Agricultural Economics 24: 315-328.

King R, Burton S (1982) Land Fragmentation: Notes On A Fundamental Rural
Spatial Problem. Progress In Human Geography 6(4), 475-494.

Köroğlu S (2003) Avrupa Birliğinde ve Türkiye'de Tarımsal Örgütlenme, AT
Uzmanlık Tezi, (Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Dış İlişkiler ve Avrupa
Topluluğu Koordinasyon Dairesi Başkanlığı, Ankara).

Lanslor T (2019) Tarım Devrimi, çev. C.S.B. Equipment. (Cambridge standford
books).

Maertens M, Swinner J (2015) Agricultural Trade And Development: A Value Chain
Perspective (wto working paper ERSD-2015).

Meijerink G, Roza P (2007) The Role of Agriculture In Economic Development
(Stichting DLO, Wageningen).

Mackie AB (1964) The Role of Agriculture in Economic Growth and Development.
Illinois Agricultural Economics 4(3): 1-10.

Marsh JS (1991) Agricultural Structural Policy. Developments In Agricultural
Economics 7: 95-118.

- Mellor JW (1995) Agriculture on the Road to Industrialization (John Hopkins University Press, Washington).
<https://pdfs.semanticscholar.org/49f1/efc93eef5e622826df1685b6f52debced2c1.pdf>
- Morris CN (1980) The Common Agricultural Policy. Fiscal Studies 1(2): 17-35.
- Muirhead B, Almas R (2012) The Evolution of Western Agricultural Policy, Rethinking Agricultural Policy Regimes: Food Security, Climate Change and Future Resilience of Global Agriculture, Reidar Almas, Hugh Campbell (drl). (Emerald Group Publishing Limited, United Kingdom).
- Murray J (1913) A Unionist Agricultural Policy by A Group of Unionists (The Internet Archive From Microsoft Corporation, London).
- MÜSİAD (2010) Türkiye'nin Tarımsal Gücü ve Geleceği, Ahmet Ruhi Mermut, İbrahim Öztürk (drl). (MÜSİAD Yayınları, İstanbul).
- Myrdal G (1965) The United Nations, Agriculture, and The World Economic Revolution, American Journal of Agricultural Economics, 7(4): 889-899.
- OECD, Agriculture Trade, The Changing Landscape of Agricultural Markets and Trade, (çevrimiçi)
- OECD, Tarım Politikaları İzleme ve Değerlendirme Raporu 2019, (Çevrimiçi)
- Olhan E (2012) Türkiye'de Reformlar Kapsamında Yoksullaşan Tarım Sektörü. 10. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi. Konya, 5-7 Eylül 2012.
- <https://www.tarimorman.gov.tr/ABDGM/Belgeler/Uluslararası%20Kurulu%20Flar/Tarım%20Politikaları%20İzleme%20ve%20Değerlendirme%20Raporu%202019.pdf> (27.02.2020)
- Öner E (2019) Türk Vergi Sistemi (Seçkin Akademik ve Mesleki Yayınlar, Ankara).
- Özel Ö. (2018) Tarım Sektörüne Sağlanan Mali Teşviklerin Tarım Sektörü Gelişimi Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği. Yüksek Lisans Tezi, Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye Anabilim Dalı, Uşak.
- Özkaya T, vd., (2010) Tarım Politikaları ve Tarımsal Yapıdaki Değişimler, Türkiye Ziraat Mühendisliği 7. Teknik Kongre, Ankara, 3-22.

- Pamuk Ş (2012) Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul).
- Parasız İ (1998) Türkiye Ekonomisi: 1923'den Günümüze Türkiye'de İktisat ve İstikrar Uygulamaları (Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa).
- Parasız İ (2004) Türkiye Ekonomisi (Ezgi Kitabevi, Bursa).
- Perkins JH (1997) Geopolitics and The Green Revolution: Wheat, Genes and The Cold War (Oxford University Press, New York).
- Petrick M, Patrick Z (2012) Common Agricultural Policy Effects on Dynamic Labour Use in Agriculture. *Food Policy* 37: 671-678.
- Pressman S (1999) Fifty Major Economists (Routledge, London and New York).
- Qaim M (2011) Genetically Modified Crops and Global Food Security, Genetically Modified Food and Global Welfare, Colin A. Carter, vd., (drl). (Emerald Group Publishing Limited, United Kingdom, North America, Japan, India, Malaysia, China).
- Rasmussen RK (2010) Agriculture in History (Salem Press, New Jersey and California).
- Rausser GC (1992) Predatory Versus Productive Government: The Case of U.S. Agricultural Policies. *Journal of Economic Perspectives* 6(3): 133-157.
- Ray PK (1981) Agricultural Insurance Theory and Practice and Application to Developing Countries (Pergamon Press, Oxford, New York, Toronto, Sydney, Paris, Frankfurt).
- Rehber E, Çetin B (1998) Tarım Ekonomisi (Vipaş A.Ş, Bursa).
- Reimer, JJ & Weerasooriya, S (2019) Macroeconomic Impacts of US Farm and Nutrition Programs. *Journal of Agricultural and Resource Economics*, 44(3): 624-645.
- Rivera-Padilla A, (2020) Crop Choice, Trade Costs, and Agricultural Productivity. *Journal Of Development Economics* 146: 1-53.
- Rubin II (1989) History of Economic Thought (Pluto Press, New York).
- Rynning CR (2003) Informal Governance in The Common Agricultural Policy,

- Informal Governance in The European Union, (drl). Thomas Christiansen, Sımona Piattonı, (Edward Elgar Publishing Limited, USA).
- Saçık SY (2019) Tarım Sektörü, Sektörel Ekonomik Analiz, Mehmet Alagöz ve Gökhan Akar (drl.), (Gazi Kitabevi, Ankara).
- Schmidt, S (1964) Agriculture and the European Common Market. Illinois Agricultural Economics, 4(1): 25-35.
- Seltzer, R (1963) Discussion: The European Common Market and Agriculture. Journal of Farm Economics, 45(5): 996-999.
- SETA (2019) Türkiye Tarımına Yeniden Bakış, Fahri Yavuz, Şerif Dilek (drl). (SETA yayıncılık, İstanbul).
- Singh A, Tabatabai H (1993) Economic Crisis and Third World Agriculture (Cambridge University Press, Cambridge).
- Singh J, Dhillon SS (2004) Agricultural Geography (Tata McGraw-Hill Publishing Company Limited, New Delhi).
- Skogstad G, Verdun A (2009) The Common Agricultural Policy: Continuity and Change. European Integration 31(3): 265-269.
- Sowell T (2006) On Classical Economics (Yale University Press, New Haven & London).
- Susam N, Bakkal U (2008) Türkiye’de Tarım Politikalarındaki Dönüşümün Kamu Bütçesi ve Ekonomi Üzerindeki Etkileri, Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi,10(1), 327-357.
- Taban S, Kar M (2015) Kalkınma Ekonomisi (Ekin Basım Yayın, Bursa).
- TAGEM (2018) Gübre Sektör Politika Belgesi 2018-2022, Ankara. (çevrimiçi).
<https://www.tarimorman.gov.tr/TAGEM/Belgeler/yayin/G%C3%BCbre%20Sekt%C3%B6r%20Politika%20Belgesi%202018-2022.pdf>
- Taşkın K (2009) Türk Tarımında Destekleme Ödemelerin Transfer Etkinliği. Uzmanlık Tezi, (Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları, Ankara).
- Taşdoğan, B, Bahçe, S (2019) Tarım ve Gıda Fiyatlarındaki Değişmelerin Hanehalkı ve Üreticilere Yansıması: Sosyal Hesaplar Matrisi Çerçevesinde Alternatif

Maliye Politikaları. Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi 54(2): 744-767.

Tauger MB (2011) Agriculture in World History (Routledge, USA and Canada).

Taylor JE, Lybbert T J (2015) Essential of Development Economics (University of California Press, California).

T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı (2005) Türkiye’de Tarım, Fahri Yavuz (drl.)
(Aralık, çevrimiçi)

https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/Belgeler/yayinlar/turkiyede_tarim.pdf
(20.10.2020)

T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı (2009) Stratejik Plan 2010-2014.

T.C. Kalkınma Bakanlığı (2013) Onuncu Kalkınma Planı 2014-2018, (Ankara).

T.C. Kalkınma Bakanlığı (2006) Dokuzuncu Kalkınma Planı 2007-2013, (Ankara).

T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2017 Yılı Faaliyet Raporu. (çevrimiçi).

T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı (2014) Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi
2014-2020, Ankara. (çevrimiçi).

T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, (çevrimiçi).

[https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Egitim-Ve-Yayim/Ciftci-Egitimi-
Calismalari](https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Egitim-Ve-Yayim/Ciftci-Egitimi-Calismalari).

TCMB (2016) Yapısal Reformlar ve Büyüme Üzerindeki Etkileri (TCMB Yayınları,
Ankara).

TCMB (2016) Yapısal Reformlar ve Büyüme Üzerindeki Etkileri.(çevrimiçi)

Tecer M (2005) Türkiye Ekonomisi (Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü,
Ankara).

Terin M, Aksoy İO (2013) Tarımsal Büyümeye Etki Eden Ekonomik Faktörlerin
Belirlenmesi Üzerine Bir Çalışma. Iğdır Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü
Dergisi, 3(3): 41-50.

Tezel YS (2000) Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (Tarih Vakfı Yurt Yayınları,
İstanbul).

The World Bank: Database, (çevrimiçi)

- The World Bank, Agriculture Finance&Agriculture Insurance (çevrimiçi)
<https://www.worldbank.org/en/topic/financialsector/brief/agriculture-finance>
(15.10.2020)
- TİGEM, TİGEM’de Üretilen Sertifikalı Tohumluklar.
<https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Tarimsal-Destekler/Diger-Tarimsal-Amacli-Destekler/Yurtici-Sertifikali-Tohum-Uretim-Destegi>
- Tisdell CA, Hartley K (2008) Microeconomic Policy: A New Perspective (Edward Elgar Publishing, USA).
- Tufan A (1997) Türkiye Ekonomisi (Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi, Ankara).
- Türkiye Ziraat Odaları Birliği (2015) Zirai ve İktisadi Rapor 2011-2014.
- TÜSİAD (1999) Tarım Politikalarında Yeni Denge Arayışları ve Türkiye, (Lebib Yalkın Yayım Ve Basım İşleri İstanbul).
- TÜİK, Tarımsal İşletme Yapı Araştırması, (çevrimiçi)
<https://tuikweb.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24869> (19 Nisan 2018)
- TÜİK, İstatistik, (çevrimiçi).
- Vardi L (2012) The Physiocrats and The World of The Enlightenment (Cambridge University Press, USA).
- Vik J (2020) The Agricultural Policy Trilemma: On The Wicked Nature of Agricultural Policy Making. Land Use Policy 99(2): 105059: 1-8.
- Yalçinkaya N, Yalçinkaya MH & Çilbant C (2006) Avrupa Birliği’ne Yönelik Düzenlemeler Çerçevesinde Türk Tarım Politikaları ve Sektörün Geleceği Üzerine Etkisi. Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 13(2): 97-118.
- Yavuz F (2000) Türkiye’de Tarım Politikası, Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi 31: 9-22.
- Yılmaz H, Demircan V ve Dernek Z. (2006) Türkiye’de 2000 Yılı Sonrası Uygulanan Tarım Politikalarının Yansımalarına İlişkin Üretici Görüşleri Üzerine Bir Araştırma. Ziraat Fakültesi Dergisi, 1(2): 60-70.

Yılmaz S (2015) Sürdürülebilir Tarım Mümkün Mü? (Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul).

Yi F, Sun D, Zhou Y (2015) Grain Subsidy, Liquidity Constraints and Food Security- Impact of The Grain Subsidy Program on the Grain- Sown Areas in China. Food Policy 50: 114-124.

Yükseler Z (1999) Tarımsal Destekleme Politikaları ve Doğrudan Gelir Desteği Sisteminin Değerlendirilmesi, DPT, Ankara.

Zuazo VHD, Tejero IG (2011) Soil Erosion: Causes, Process and Effects, Arthur J. Fournier (drl). (Nova Science Publishers INC, New York).

WTO, Agriculture (çevrimiçi).

WTO, Agriculture: Fairer Market The Farmer (çevrimiçi).

